

MUJO BEGIĆ

**Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini
1941. godine**

Sarajevo, 2013.

Izdavač:

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

Za izdavača:

Prof. dr. Smail Čekić

Recezenti:

Prof. dr. Smail Čekić

Prof. dr. Zdravko Dizdar

Lektor:

Emira Hrnjica, prof.

Tehnička realizacija i dizajn:

Husein Hadžić

Štampa:

Grafis d.o.o. Cazin

Za štampariju:

Sead Čoralić

CIP-Katalogizacija

u publikaciji Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH,

didu Ibrahimu

SADRŽAJ

UVOD	7
I DIO	17
LJUTOČKA DOLINA KROZ HISTORIJU	17
I.1.Ljutočka dolina kroz historiju	19
I.2. Demografske promjene i proces prihvatanja islama	28
I.3. Stari gradovi na području Ljutočke doline.....	33
I.3.1. Stari grad Ostrovica.....	33
I.3.2. Stari grad Hava...a.....	39
I.3.3. Kulen-Vakuf (Džisri-kebir-Veliki Most)	41
I.3.4. Stari grad Orašac	48
I.3.5. Kula Klišević (Gradina Kliševićka)	51
I.3.6. Kula Vrnograč (Crnkića Gradina).....	52
I.3.7. Kula Prkosi.....	54
I.3.8. Čovka	55
I.4. Kapetanija Stara Ostrovica	57
II DIO.....	63
UVOD U ZLOČINE USTANIKA U LJUTOČKOJ DOLINI 1941.	63
II.1. Progoni i ubijanje srpskog stanovništva	65
II.2. Spašavanje srpskog stanovništva od ustaša	71
II.3. Dileme o počiniocima zločina u Ljutočkoj dolini	74
II.4. Prvi zločini ustanika	84
II.5. Zločini ustanika u Boričevcu	91
II.7. Zločini ustanika u Vrtoču	104
II.8. Napad ustanika na Martin-Brod	107
III DIO	109
ZLOČINI USTANIKA U LJUTOČKOJ DOLINI 1941.	109

III.1. Napad na Demirovića brdo	111
III.3. Napad na Orašac i bjeg stanovništva u Kulen-Vakuf	123
III.4. Napad na Kulen-Vakuf i progona stanovništva	126
IV DIO	131
MJESTA MASOVNIH UBIJANJA.....	131
IV.1. Mjesta masovnih ubijanja	133
IV.2. Put smrti-Čovka 6. septembar 1941. godine.....	136
IV.3. Put smrti-Prkosi i Duliba 6. septembra 1941. godine.....	143
IV.4. Zločini ustanika u Kulen-Vakufu 6-7. septembra 1941. godine.	153
IV.5. Zločini ustanika na putu za Ripač.....	168
IV.6. Jama Golubnjača-Martin-Brod	171
IV.7. Dugopoljska jama	174
IV.8. Mjesto masovnog zločina-Handžića grahoriste	176
IV.9. Jama na putu za Bjelaj	181
V DIO.....	183
IZBJEGLIŠTVO-MUHADŽERLUK	183
V.1. Izbjeglištvo-muhadžerluk.....	185
V.2. Ratna siročad iz Ljutočke doline u dječijim domovima	193
VI DIO	203
UMANJIVANJE I PREŠUĆIVANJE ZLOČINA.....	203
VI.1. Zločini u Ljutočkoj dolini u komunističkoj literaturi	205
VI.2. Utvrđivanje odgovornosti za zločine nakon Drugog svjetskog rata	219
VI.3. Suđenja za zločine i diskriminatorski odnos prema žrtvama.....	228
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	237
IZVORI I LITERATURA	243
POPIS SKRAĆENICA	251
PRILOZI	253

UVOD

Odnos prema žrtvama Drugog svjetskog rata u postratnoj jugoslovenskoj historiografiji tretiran je usputno, bez značajnijih i cjelovitih istraživanja. Nakon rata u prvom planu su bila istraživanja koja su imala za cilj da afirmiraju narodnooslobodilački pokret i ulogu KPJ u odbrani i oslobođanju Jugoslavije. "U prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, jugoslavenska historiografija nije bila mnogo zaokupljena patnjama žrtava, masakrima i genocidom. Umjesto na patnju nenaoružanih civila, jugoslavenska javnost je podsjećana na herojske žrtve jugoslavenskih naroda u ratu za oslobođenje, a u središtu pažnje su bila partizanska strateška dostignuća i vodstvo komunističke partije.¹ Pitanje žrtava u Drugom svjetskom ratu na prostoru Jugoslavije nije tretirano na isti način, niti su žrtve imale isti status. Glavne značajke ovog pitanja su manipulacije brojem žrtava Drugog svjetskog rata ili potpuno izostavljanje određenih žrtava. Ovo pitanje je u suštini politizirano i ono je prikazivano samo iz jedne vizure, vizure komunističkih vlasti. Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji nisu imale isti status i bile su predmet institucionalne manipulacije od strane vlasti. Manipulacija žrtvama imala je za cilj da prikrije stvarne žrtve, njihove počinioce i da preuveliča broj žrtava koje su ubijene od strane okupatora i njihovih pomagača, a sa druge strane, da prešuti žrtve zločina ustaničkih-partizanskih jedinica.

Drugi svjetski rat prouzrokovao je velike patnje civilnog stanovništva, tačan broj žrtava nepoznat je i do danas. Podaci govore da se broj žrtava procjenjuje na oko 55 miliona ubijenih ljudi, što je najveći broj ubijenih do danas. Broj ranjenih bio je daleko veći, što Drugi svjetski rat čini najkrvavijim sukobom u historiji. Rat je doveo do velikih demografskih promjena u mnogim dijelovima svijeta. Pojedine etničke skupine bile su skoro uništene, prisilno je raseljeno na desetine miliona ljudi. Posebno su Jevreji i Romi bili ciljne skupine fašističke politike koja je imala za cilj njihov potpuni nestanak. Materijalni gubici bili su veliki i neprocjenjivi. U ratu su potpuno uništeni i nestali mnogi dijelovi kulturne

¹ Tea Sindbaek, *Masakri i genocid počinjeni u Drugom svjetskom ratu i ponovno otkrivanje žrtava*, Zbornik radova- 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine, knjiga 3, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str.64.

baštine. Najbolji primjer su gradovi Varšava i Drezden, koju su potpuno razoren i uništeni. Pored ovih gradova velik broj je primjera širom svijeta koji su pretrpjeli velika materijalna razaranja. Jedno od centralnih pitanja, neposredno pred okončanje Drugog svjetskog rata i nakon rata bilo je pitanje demografskih gubitaka na prostoru Jugoslavije. U nekim procjenama koje su se pojavile 1944. godine, a koje su iznijele partizanske vlasti, okupatori i njihovi pomagači na prostoru Jugoslavije ubili su oko 1.200.000 ljudi od čega 110.000 boraca NOP-a. Ovi podaci su znatno uvećani 1945. godine, kada je objavljeno da je na prostoru Jugoslavije ukupno 1.705.000 žrtva okupatora i njihovih pomagača od kojih su 305.000 bili borci NOVJ.

Gubitke stanovništva na području Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu najtemeljitije su obradili Vladimir Žerjavić, Bogoljub Kočović, Vladimir Dedijer i Antun Miletić. Prema Žerjavićevim istraživanjima gubici u Jugoslaviji su bili 1.027.000 ljudi², a prema Kočevičevim 1.014.000 žrtava. Prema istraživanjima Bogoljuba Kočovića, Vladimira Žerjavića, Vladimira Dedijera i Antuna Miletića, Drugi svjetski rat je odnio 103.000 muslimanskih života. Ako ove gubitke sagledamo u odnosu na očekivani prirodni priraštaj u popisu iz 1948. godine, onda su gubici 8,1% ukupne tadašnje muslimanske populacije. Ako se izuzme holokaust Jevreja kojih je najviše stradalo, Muslimani su bili najveće žrtve u odnosu na broj stanovnika i očekivani prirast od svih nacija koje su živjele u Jugoslaviji. Istraživanje ukupnih ljudskih gubitaka u Bosni i Hercegovini po nacionalnosti najbolje je uradio Vladimir Žerjavić. Prema njemu procijenjeni demografski gubici stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu 1941-1945. godine iznose 480.000, ratni gubici su 328.000 od kojih je 12.000 umrlo u inostranstvu, a ostalih 316.000 u zemlji. Od 316.000 stradalih, 75.000 su Muslimani-Bošnjaci, 64.000 Hrvata, 9.000 Jevreja, 1.000 Roma, po 1.000 Nijemaca, Poljaka i Rusa a preostalih 164.000 bili su Srbi.³ Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu prema nekim autorima⁴ možemo podijeliti u više perioda. Međutim, mi se

² Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989, str.73-74.

³ Isto, str.61.

⁴ Podjelu i periodizaciju dali su relevantni autori koji se bave pitanjima genocida nad Bošnjacima u prvom redu prof. dr. Smail Čekić i drugi.

ovdje nećemo time baviti, samo ćemo naglasiti činjenicu da je najviše Bošnjaka ubijeno u periodu 1941-1943. godine. O veličini ratnih zločina najbolje govore činjenice iz Izvoda presude Draži Mihajloviću i Stevanu Moljeviću⁵ u Beogradu od 10. juna do 15. jula 1946. godine koja govori o zločinima četnika nad Bošnjacima. Prema nekim podacima samo na prostoru jugoistočne Bosne i Sandžaka u periodu 1941. do kraja 1943. godine ubijeno je između 19.200-27.000 Bošnjaka,⁶ ovaj broj je znatno veći ako u obzir uzmememo broj ubijenih iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine.

Pitanje utvrđivanja broja žrtava u Drugom svjetskom ratu, pitanje kaznene odgovornosti zločinaca, ekshumacije i dostoјna sahrana, kao i izgradnja memorijala kao podsjetnik na nevine žrtve na prostoru SFRJ rađeno je selektivno, površno i samo kako je odgovaralo komunističkim vlastima. Komunistička vlast imala je presudnu ulogu kako u utvrđivanju žrtava tako i u procesuiranju odgovornih za počinjene zločine. Nakon Drugog svjetskog rata nisu provedena potpuna i sistematska istraživanja, što je proizvelo određene zablude, nepreciznosti, pogrešnu i iskrivljenu sliku o ratnim dešavanjima i zbog toga i danas imamo nepotpune, netačne ili proizvoljne podatke o ukupnom broju žrtava, počiniocima zločina i stvarnim događajima. Iz ovih razloga dolazi do uvećavanja ili umanjivanja stvarnog broja žrtava, odnosno ukupnog broja ljudskih gubitaka. I danas je

⁵ U presudi između ostalog stoji "U decembru 1941. godine i tokom januara 1942. godine četnici su poklali preko 2.000 muslimana-ljudi, žena i djece iz okoline Foče, Goražda i Čajniča. Klanja su vršili na mostovima na Drini u Foči i Goraždu...augusta 1942. godine četnici su zaklali u Foči i u selima koja se skupa nazivaju Bukovica oko 1.000 lica muslimanske vjeroispovjesti među kojima oko 300 žena, djece i staraca, na terenu oko Ustikoline i Jahorine zaklali su oko 2.500 lica muslimanske vjeroispovjesti a sela popalili. Oktobra 1942. godine četnici zajedno sa Talijanima u okolini Prozora ubili su oko 2.500 Bošnjaka i Hrvata među kojima je bilo žena, djece i staraca. U jesen 1942. godine, u Drežnici (Hercegovina) četnici iz okoline Gacka pri pohodu na Prozor zaklali su oko 100 lica muslimanske vjeroispovjesti. U presudi se dalje navodi da su januara 1943. godine četnici Pavla Đurišića ubili u srezu bjelopoljskom oko 400 muškaraca i oko 1.000 žena i djece muslimanske vjeroispovjesti. U februaru 1943. godine četnici pod komandom Zakarija Ostojića, Petra Baćovića, Pavla Đurišića, Voje Lukačevića, Vuka Kalaitovića i drugih u srezovima pljevaljskom, čajničkom i fočanskom zaklali su oko 1.200 muškaraca i 8.000 staraca, žena i djece i opljačkali, potom spalili 2.000 domova." objavljeno u: Miodrag Zečević, *Dokumenti sa suđenja Ravnogorskom pokretu*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd, 2001, str.2379-2381.

⁶ Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima(1991-93)*, Ljiljan, Sarajevo, 1997, str.18.

iz političkih i nacionalnih razloga prisutna pojava uvećavanja, umanjivanja ili prešućivanja, pojedinih kategorija žrtava. Ključno je istražiti i javnosti prezentirati zločine iz Drugog svjetskog rata počinjene nad Bošnjacima, odati dužan pijetet prema nevinim žrtvama i imenovati zločince.

U bosanskohercegovačkoj historiografiji nije sistematski i u cijelosti vršeno istraživanje genocida nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Nemamo cjelovite studije o četničkim i ustaničkim zločinima u Bosni i Hercegovini uopće, posebno u Ljutočkoj dolini. U pokušajima da se zločini u Ljutočkoj dolini, počinjeni od strane ustanika septembra 1941. godine, kroz jedan cjelovit rad obrade u svim njegovim aspektima, služićemo se raznim izvorima i arhivskom građom različite provinijencije. Istovremeno, kroz anketiranje žrtva ovih zločina želimo na autentičan način prenijeti sjećanje preživjelih na ove događaje. Ovom knjigom želimo barem djelimično obraditi ovaj događaj. Iako je pitanje utvrđivanja žrtava iz ovog perioda vrlo težak i kompleksan posao, nastojat ćemo da kroz popis imena žrtava od zaborava otregnemo što veći broj žrtava sa imenom i prezimenom.

Kao jedan od prvih i važnijih autora koji su pisali na ovu temu, svakako je rad Esada Bibanovića i njegov neobjavljeni rukopis, ali i vrlo vrijedan rukopis Abasa Mušete. Jedan rad o ovoj temi pisao je prof.dr. Mujo Demirović. Napise o ovim događajima nalazimo i kod Zdravka Dizdara i drugih autora, ali bez temeljitijih istraživanja. Čitav niz napisa o zločinima u Ljutočkoj nalazi se u partizanskoj literaturi u kojoj se na pristrasan i tendenciozan način piše o ovim zločinima. Posebno želimo naglasiti istraživanje koje je provodio Branko Bokan u organizaciji Regionalnog muzeja Pounja u periodu 1967-1971. godine. Ovo istraživanje pod nazivom *Doprinos Pounja u NOR-u* trebalo je da utvrdi ukupan broj žrtava na prostoru Pounja, pa tako i na području Ljutočke doline. Međutim, ovim istraživanjem su obuhvaćene samo osobe srpske nacionalnosti. Bošnjačke žrtve nisu popisane. Upravo ovakav odnos prema nevino ubijenim žrtvama bošnjačke nacionalnosti najbolje ilustrira diskriminatorski odnos tadašnje vlasti prema bošnjačkim žrtvama. Ovim radom želimo doprinijeti da se barem djelimično spozna istina o

ustaničkim zločinima u ovom kraju i tako oda dužan pijetet prema nevinim žrtvama. Kroz praćenje historijskog kontinuiteta zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline, dolazimo do zaključka da su zločini činjeni sistematski u periodu od skoro stotinu i dvadeset godina.⁷

U prvom dijelu želimo obraditi nekoliko važnih pitanja koja se odnose na historijski razvoj ovog kraja. Kroz jednu retrospektivu i presjek najvažnijih događaja želimo ukazati na značaj ovog prostora kao granične linije. U historijskom razvoju ovog kraja krenuli smo od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata. Nije nam bio cilj da se bavimo historiografijom ovog kraja ali smo željeli da čitaocu omogućimo uvid u najznačajnije događaje karakteristične za ovaj kraj. Posmatrajući ova kraj od rimskog perioda do pred Drugi svjetski rat, jasno se može uvidjeti njegov značaj kao granične oblasti. Ovaj kraj je bio u sastavu hrvatske države sve do zauzimanja od strane Osmanlija, kada dolazi do značajnijeg naseljavanja i njegovog razvoja. Za Osmansko carstvo ovi prostori bili su osnovica za daljnja osvajanja, ali i granica na kojoj se ono branilo. U ovom dijelu naglasili smo proces naseljavanja i islamizacije ovog kraja i njegovu stratešku važnost. Važnost ovog kraja posebno je došla do izražaja nakon Karlovačkog mira (1699.) kada je ovaj kraj postao zadnja linija odbrane Osmanskog carstva. Malo je mjesta u Bosni i Hercegovini da je na malom prostoru izgrađen ovoliki broj dobro utvrđenih starih gradova i kula

Posebno smo obradili stare gradove i kule koje su bile na ovom prostoru uz pojedinačnu obradu svakog. Kroz obradu starih gradova i kula, nastojali smo približiti značaj ovog kraja posebno u osmanskom periodu. U ovom periodu najveći broj starih gradova i kula je proširen ili potpun sagrađen. Dokumenti i fotografije ovih starih gradova i kula nam ukazuju na bogat historijski razvoj ovog kraja. Ovaj kraj posebnu ulogu dobija osnivanjem kapetanije Stara Ostrovica koja je imala ključnu ulogu o odbrani Bosne. To se pokazalo više puta počevši od 1737. do 1878. godine. Pored toga, iz ovog kraja potiče mnogo poznatih ličnosti, počevši od Salih-paše Kulenovića do prvog reis-u-uleme u Bosni i Hercegovini

⁷ Mujo Begić, *Kontinuitet ratnih zločina i stradanje Bošnjaka Ljutočke doline*, objavljeno u Zbornik radova Pravnog fakulteta u Bihaću, broj 1/09, Bihać, 2009, str.192.

Hilmije ef. Omića-Omerovića, Tale Ličanina, pjevača narodnih pjesama Mehmeda Kolakovića i Čamila Kulenovića i drugih značajnih osoba.

Drugi dio obrađuje nekoliko značajnih pitanja koja su bili uvod u zločine ustanika septembra 1941. godine. U prvom redu želimo naglasiti progone i zločine ustaša nad srpskim stanovništvom na način da obradimo samo djelimično ove zločine bez ulaska u šira elaboriranja. Ovim želimo na izvjestan način odati dužno poštovanje prema nevinim žrtvama. Neosporne su činjenice koje govore da su ustaše izvršile zločine nad srpskim stanovništvom i to se ne smije prešutjeti. U ovom dijelu, obrađujemo i zločine ustanika koji su počinjeni u neposrednom okruženju Ljutočke doline (Boričevca, Krnjeuša i Vrtoče). Zašto je važno da se ovi zločini ustanika obrade? Važno je iz razloga što oni imaju poveznicu i direktno su utjecali na septembarske događaje 1941. godine. Zločini ustanika u navedenim mjestima bili su uvertira za napade ustanika na Ljutočku dolinu i u mnogim segmentima imaju dodirne tačke. Prije svega, ove zločine u Lici i Bosni izvele su iste vojne snage, imale su iste posljedice po nevine civile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti i na isti način su prešućivani. Posebno ovim želimo naglasiti odnos jugoslovenskih vlasti nakon Drugog svjetskog rata prema povratku Hrvata u Boričevac, Krnjeušu, Vrtoče Drvar i druga mjesta iz kojih su nasilno protjerani. Sistematski je bio onemogućen povratak ovih ljudi na vjekovna ognjišta što je u mnogome promijenilo etničku sliku na ovim prostorima. Zločini ustanika nacionalističke usmjerenosti prema Bošnjacima bili su smisljeni, razrađeni, ustrajni i provođeni su sa krajnjom bestijalnošću. Poduzimajući vojne akcije ustanici su napadom na prostore u okruženju Ljutočke doline doveli ovaj kraj u potpuno okruženje i nemogućnost opstanka i življenja. Na ovaj način želimo napraviti neku vrstu uvoda u zločine ustanika na prostoru Ljutočke doline.

U trećem dijelu knjige, kroz analizu i retrospektivu napada ustanika na Ljutočku dolinu, želimo da prikažemo zločine ustanika u njegovojoj ukupnosti. Analizom brojne građe, dostupne literature i autentičnim svjedočenjima preživjelih iz septembra 1941. godine možemo rekonstruirati ove događaje. Sa posebnom pažnjom smo obradili napade srpskih ustanika na svako naselje i mjesto u Ljutočkoj dolini. Istovremeno

smo istražili koje su ustaničke snage bile angažirane na progonu, ubijanju, pljačkanju imovine, te ko su bili komandiri i komandanti tih snaga. U ovom dijelu knjige naglasili smo ključne događaje koji su rezultirali masovnim zločinima protiv civilnog stanovništva. Posebno smo željeli istaknuti autentična svjedočenja preživjelih ovih strašnih događaja. Iz svjedočenja preživjelih jasno se mogu pratiti svi događaji. Naročito su dojmljiva potresna svjedočenja o načinima ubijanja, mučenjima, silovanjima, pljačkanju i paljenju imovine Bošnjaka Ljutočke doline. Potresna svjedočenja preživjelih na najbolji način objašnjavaju ideološku i nacionalnu osnovu ustanika i četnika i njihov antibošnjački odnos. Iz svjedočenja preživjelih jasno se vidi da su civili, prvenstveno žene, djeca i nemoćni bili izloženi ubijanjima, silovanjima. U izvršenju zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline pored zajedničkog djelovanja ustanika (ustanika predvođenih komunistima i četnika) masovne zločine činili su i Srbi (žene i muškarci) civili, koji su pri tome iskazivali visoki stepen mržnje prema žrtvama. Kroz analizu događaja u periodu 4-20. septembra 1941. godine, ukazali smo na glavne i ključne uzroke i posljedice odnosa ustanika prema nevinim ljudima. Autentičnim svjedočenjima preživjelih, nastojali smo pokazati sve strahote zločina ustanika.

Obrađujući mjesta masovnih ubijanja stanovnika Ljutočke doline, u četvrtom dijelu knjige obuhvatili smo jamu Golubnjaču, Dugopoljsku jamu, jamu na putu za Bjelaj i Handžića grahorište. Na ovim mjestima izvršena su masovna ubijanja, i prema dostupnim podacima na ovim mjestima ubijeno je preko 1.300 nevinih žrtava. Iako su ubijanja vršena u svim naseljima u Ljutočkoj dolini, a posebno na *putu smrти* od Čovke do Ripča, u ovom dijelu obrađujemo sva ova mjesta masovnih ubijanja. U ovom dijelu obrađena su mjesta masovnih zločina od Čovke do Ripča, posebno zločini na Čovci, Prkosima, Dulibi, Vrtoču i Gorjevcu. Svakako da nije izostavljeno ubijanje u samom Kulen-Vakufu, Ćukovima, Orašcu i Klisi. Posmrtni ostaci nevinih žrtava bačeni u tri prirodne jame a na lokalitetu Handžića Grahorište najveći broj žrtava poslije ubijanja ostao je jedno vrijeme na mjestu ubijanja da bi kasnije bio uklonjen. Posmrtni ostaci nikad nisu pronađeni, ekshumirani i ukopani. Masovna ubijanja preživjelo je nekoliko svjedoka a njihova autentična svjedočenja govore o strahotama zločina. Većina žrtava ubijena je hladnim oružjem, tupim

predmetima, a najmanje je korišteno vatreno oružje. Izvršiocu ovih strašnih zločina, prema svjedočenjima preživjelih, pored ustanika činili su i Srbi-civilni iz okolnih srpskih sela među kojima je bilo i žena. U ovom dijelu knjige na kartama će biti naznačena i obilježana sva mjesta masovnih ubijanja.

Peti dio knjige obuhvata izbjeglištvo-muhadžerluk, odnos prema velikom broju ratne siročadi i njihovu sudbinu po domovima širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali i pokušaje pokrštavanja muslimanske ratne siročadi. U ovom dijelu obradili smo i odnos prema izbjeglim-muhadžerima nakon dolaska u Bihać i druga mjesta širom Bosanske krajine i kroz ovaj dio želimo iskazati ljudsku zahvalnost svim onim koji su na bilo koji način pomogli u smještaju i liječenju ovih nesretnih ljudi. Velik broj izbjeglica-muhadžira bio je smještene na području Bihaća ali i u Cazinu, Velikoj Kladuša, Bosanskoj Krupi, Prijedoru, Banjoj Luci, Bosanskoj Gradišci, Zagrebu, u Sarajevu i mnogim drugim mjestima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Velik broj djece, ratne siročadi smještan je u dječije domove od Banje Luke do Skradina. Prema dostupnim podacima preko 600 djece iz Ljutočke doline bio je smješten u dječijim domovima a jedan broj su zbrinuli najbliže članovi njihovih porodica. Jedan broj ratne siročadi usvojile su hrvatske porodice i nikad se nisu vratili u Ljutočku dolinu. Ova djeca su, također, bila izložena pokrštavanju, odnosno promjeni vjere. U nekoliko slučajeva u Zagrebu pojedini svećenici su pokrštavali djecu iz Ljutočke doline. Jedan broj djece, koji je razdvojen u ratnom vihoru, nakon više godina imao je priliku susresti najbliže srođnike.

Posebno smo obradili prešućivanje i umanjivanje zločina ustanika od strane poslijeratne vlasti u Jugoslaviji. Ovaj odnos vlasti prema žrtvama Ljutočke doline najbolje je ilustriran napisima u partizanskoj publicistici, gdje su ove zločine nazivali ***incidentima, akcijom neodgovornih elemenata*** i drugim, uz obavezno umanjivanje broja žrtava i prešućivanje imenovanja najodgovornijih zločinaca. U vještački stvorenoj percepciji u poslijeratnom periodu zločine su činili samo ***loši*** (Nijemci, ustaše, četnici, domobrani), a nikako ***dobri*** (ustanici-partizani). I na toj matrici bio je izgrađen i odnos prema nevinim žrtvama. Posebno je

bila izražena pojava da su čitava mjesta proglašavana ustaškim što je slučaj i sa Ljutočkom dolinom i time je davan legalitet i legitimitet zločinima ustanika. U utvrđivanju činjenica i broja žrtva kroz institucionalni rad Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, došlo je do diskriminacije prema bošnjačkim i hrvatskim žrtvama, jer nisu popisivane one žrtve kojima je neko od članova porodice bio pripadnik okupatorskih ili ustaških jedinica. Tek krajem osamdesetih godina XX stoljeća počinje značajnije da se govori o zločinima ustanika u Ljutočkoj dolini. Na kraju teksta, kroz zaključak, donijet ćemo najznačajnije karakeristike o zločinu ustanika u Ljutočkoj dolini. U prilogu ćemo navesti spisak nevinih žrtva Ljutočke doline. Ovim želimo od zaborava spasiti velik broj nevinih žrtava i tako pokrenuti kulturu sjećanja na nevine žrtve.

I DIO

LJUTOČKA DOLINA KROZ HISTORIJU

I.1.Ljutočka dolina kroz historiju

Prostor Ljutočke doline⁸ sa sigurnošću se može reći da je naseljen u prastaro doba čemu u prilog idu činjenice da je arheološkim istraživanjima nađeno dosta predmeta i ostataka koji ukazuju na postojanje i naseljenost ovoga kraja. Po istraživanjima koja je provodio Vejsil Čurčić utvrđeno je da se na Ostrovici nalazila i utvrda iz prahistorijskog doba. Jedna od zanimljivosti, koja nam ukazuje na tragove postojanja i naseljenost ovog kraja još u davnoj prošlosti jeste ostatak tragova gradine⁹ koja se nalazi u Kršu više Orašca u kojoj su nađeni tragovi posuđa od gline koji su ručno izrađeni. Ova gradina spada u najveće gradine (580 x 284 m). Pored ovoga, možemo potvrditi postojanje i naseljenost ovoga kraja i u srednjem vijeku. Jedna od zanimljivosti jeste i brežuljak Crkvina (u blizini Orašca) na kojoj su nađeni dobro sačuvani ostaci grobova i tragovi zidine što ukazuje na postojanje građevine najvjerojatnije crkve. Različiti ostaci koji su nađeni u okolini potvrđuju naseljenost ovog kraja još u doba Rimljana. Najveći broj utvrđenih gradova srednjovjekovne Bosne nastajao je u vrijeme njene državne samostalnosti, u periodu od 13. do 15. stoljeća. Jedan manji broj nastao je još u 12. stoljeću na području današnje središnje Bosne, koja je bila jezgra bosanske države, gdje su se nalazile i rezidencije bosanskih vladara (Bobovac, Kraljeva Sutjeska i Visoko). U srednjem vijeku na području današnje Bosne i Hercegovine bili su izgrađeni brojni utvrđeni gradovi, koji su uglavnom nastajali radi odbrane države. Zauzimajući ih, osmanska vlast im je uglavnom dala

⁸ Ljutočka dolina zauzima prostor naselja Ćukovi, Duljci, Orašac, Rajnovci, Klisa, Demirovića brdo, Ostrovica i Kulen-Vakuf. Ovaj naziv se udomaćio i u upotrebi je od 1995. godine.

⁹ Termin gradina, koji označava vrstu prapovijesnog nalazišta, u užem smislu obuhvata prapovijesne nepokretne objekte s određenim zemljopisnim položajem i fortifikacijom, bez obzira na moguće razlike namjene tih objekata. Širi i učestaliji termin za gradinu označava: sva prapovijesna nalazišta s dominantnim zemljopisnim položajem i s fortifikacijskim sustavom izgrađenim od trajnog materijala, sva mesta trajnjeg boravka manjih ili većih prapovijesnih zajednica, koja su pružala izvjestan stupanj sigurnosti, kontrole okoline i uvjete za lakšu odbranu. U hronološkom smislu gradine su tipične za prapovijesna metalna doba, mada ih ima i iz neolitika (vinčanska kultura u završnoj fazi). Izgleda da upravo na prijelazu eneolitika u rano brončano doba nastaju prve gradine, branjene fortifikacijama od trajnog materijala (kamen, uglavnom u tehniči suhozida), dok su drugi oblici (limitni tumulus, bedem, šanac, nasip) rjeđi. Vidi Borivoj Čović, *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, Sarajevo, 1988, str. 82.

drugu namjenu, pretvarajući ih u vojne stražarnice. Kasnije, kada moć Osmanskog carstva slabi, oni ih pojačavaju, popravljaju i proširuju. Utvrđeni gradovi nastajali su na prirodnim prilazima župama, uz riječne doline, odnosno uz najvažnije komunikacije, koje su upravo istima i išle. Uglavnom su postavljeni na prirodnom i teško pristupačnom položaju. Najveći broj bosanskih gradova ima nepravilne tlocrte, koje je diktirala isključivo konfiguracija terena.¹⁰

Do turskog osvajanja Bosne ovaj kraj se nalazio u sastavu Hrvatske države i bio je sastavni dio župa Lapac, Poljice, Hum i Nebljusi. Knezovi krbavski Gusići-Karlovići držali su Ostrovicu, dok su Rmanj i Čovku držali Frankopani. U srednjem vijeku postojale su utvrde Ostrovica, Čovka i grad Orašac. Ovaj kraj je interesantan po tome što su i danas vidljivi tragovi ostataka starih gradova, utvrda i kula i to: kula na Kliševiću, kula Vrnograč, stari grad Orašac, kula Prkos, kula Čovka, stari grad Ostrovica i Havela. Ovi stari gradovi i kule u najvećoj mjeri su devastirani ali ipak su i danas vidljivi tragovi. Kule i stari gradovi kroz historiju su mijenjali svoj izgled, oni su dozidivani, proširivani i rušeni pojedini dijelovi. Osmanskim osvajanjima Bosne 1463. godine i dolaskom osmanske vojske na prostor Kamengrada stvorena je osnova za daljnja osvajanja i širenja na zapad. Poduzimajući osvajačke pohode, osmanska vojska zaposjela je Unac (1512.), Sinj (1513.) i Karin (1514.).¹¹ Daljnja širenja nastavljena su zauzimanjem Knina i Skradina (1521.) da bi 1523. godine zauzeli Ostrovicu, što je za njih predstavljalo značajan uspjeh. Ovi gradovi i utvrde služili su kao polazište za stalne upade na područja južno od Velebita. Posebnu važnost imala je Ostrovica, u kojoj su bile stacionirane jake vojne snage, ali koja je služila i kao opskrbna (logistička) podrška vojnim trupama. Nastavljajući daljnja osvajanja, osmanska vojska je iz pravca Ostrovice 1527. godine zauzela Obrovac i Udbinu. Osvojene su tri nahije između Bihaća i Zadra (Lika, Krbava i Vrana).¹² Ovaj novoosvojeni prostor pripojen je Bosanskom sandžaku do osvajanja grada

¹⁰ Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2009, 9-15.

¹¹ Posebno su značajna daljnja širenja osmanske države u vrijeme dolaska na vlast Sulejmana I Veličanstvenog (1520.).

¹² Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne I*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, str.118.

Klisa (1537.) i do osnivanja i potpunog teritorijalnog zaokruživanja Kliškog sandžaka. Ovom sandžaku se pripajaju prostori Krbave i Like, dijelovi Dalmacije i dijelovi jugozapadne Bosne. Tako i Ostrovica ulazi u sastav Kliškog sandžaka do osnivanja novog Krčko-ličkog,¹³ kad ulazi u njegov sastav i ostaje u njegovom sastavu sve do Karlovačkog mira 1699. godine. Osnivanjem Krčko-ličkog sandžaka u njegov sastav, pored Ostrovice, ušli su Orašac, Rmanj, Vrnograč, Bjelaj, Čovka i druga važna utvrđenja. Teritorijalna širenja na prostoru Bosanskog sandžaka¹⁴ zahtijevala su novo i funkcionalno preraspoređenje vojnih snaga na cijelom njegovom teritoriju i uređenje shodno vojnim prilikama. Posebno su utvrđivana i uređivana granična područja sa tvrđavama kao što je bila Ostrovica. Na prostoru tadašnjeg Bosanskog sandžaka Osmanlije su držale posade u 59 tvrđava sa ukupno 2.570 vojnika (nefera) raznih rodova vojske.¹⁵ Posada je bila raspoređena kako u unutrašnjosti tako i u graničnim dijelovima sandžaka, što je svakako zavisilo od sveukupnih vojnih potreba. Uviđajući značaj ovoga kraja za dalja širenja Osmanskog carstva na zapad i prema Dalmaciji, počinju se proširivati i učvršćivati gradovi Hvala i Orašac sa stalnim vojnim posadama. Ovo područje je bilo vojna krajina sa značajnim brojem tvrđava koje su služile kao odbrambeni pojasi ali i osnovica za nova osvajanja. Vojna krajina-granica odredila je život sa jedne i sa druge strane. Prema nekoliko izvora se može utvrditi da je Ostrovica 1530. godine brojala oko 49 vojnika i da je ta

¹³ Granica Krčko-ličkog sandžaka na sjeveru je išla linijom od Udbine do kraja Krbovskog polja (do Bunića) i kraja Ličkog polja gotovo do Gospića u kojem je Lički Bilaj predstavljao najistureniji vojni punkt.

¹⁴ Bosanski sandžak se prostirao od Zvečana na jugoistoku, pa do Udbine i Ostrovice na krajnjem sjeverozapadnom dijelu, sa zaleđem Klisa.

¹⁵ Popuna tvrđavskih posada-mustahfiza vršena je na više načina. Jedan od načina regrutacije bio je da se vojnici regrutuju sa prostora gdje se osmanska vlast već učvrstila a bili su udaljeni od novoosvojenih prostora. Drugi oblik popune je regrutovanje dijela domaćeg islamiziranog stanovništva, naročito pripadnika plemstva kojem su ostavljeni raniji položaji. Uspostava osmanskog sistema u Bosanskom sandžaku (vojnog i civilnog), imalo je specifičnu formu. Novosvojena područja Bosne proglašavana su državnim a zemljšni posjedi ustupani su kao nadoknada za vršenje vojne i civilne službe. Prema podacima oko 70 % timara ustupljeno je domaćem stanovništvu. Na taj način popunjavana je i tvrđavska posada. Učešće stranaca izvan Bosne je bilo minimalno. Uz to, imamo slučajeva da su pojedini redovi vojnika iz jedne tvrđave služili u drugoj. Tako je npr. topdžija Mustafa iz Ostrovice sa timarom od 1606 akči bio na službi u tvrđavi Nećvenu u kojoj se nalazilo 24 posadnika.

posada bila alufedžijsko-dnevničarskog¹⁶ sastava sa godišnjom platom od 1.442 akče. Na Ostrovici je uvijek bila vojna posada različitog brojnog stanja ovisno od vojnih potreba i situacije na ovom području. Iz dostupnih podataka se može vidjeti da je Krajina (serhat) bila dobro čuvana. Praksa popisivanja tvrđava i njihovih posada nastaje nakon uspostavljanja osmanske vojne i civilne vlasti. Iz ugovora između Osmanskog carstva i Ugarske iz 1503. godine može se vidjeti da je na vojnoj krajini 18 utvrđenih gradova u sastavu Bosanskog pašaluka.

Odbrana Bosanskog krajišta vezuje se za pojas od Banje Luke u pravcu jugozapada i Udbine. U tom pojasu obrambenu zonu su činile tvrđave: Kamengrad, Bilaj, Ostrovica i Udbina. Osmanlije su obrambeni sistem u ovom dijelu Bosanskog sandžaka organizirali u tri pravca: *prvi*, izrazito krajiški sa alufedžijskom posadom, *drugi*, polukrajiški koji je teritorijalno teško definisati sa mješovitom posadom i *treći*, unutrašnji sa timarskom posadom. Posebno značajnu ulogu su ovdje igrale mobilne lahko pokretljive krajiške posade sa mogućnostima brzog uvezivanja između ili tokovima samih rijeka. To uvezivanje se odvijalo u dva pravca: po vertikali dolinama velikih rijeka i po horizontali, dolinama njihovih pritoka koje su predstavljale sponu između velikih kotlina Bosne, Vrbasa, Sane i Une. Pored takve mogućnosti, u slučaju potrebe krajiške tvrđave su mogle biti efikasno podržane timarskim posadama iz središnjeg dijela Bosanskog sandžaka. To podržavanje je često išlo u pravcu Ostrovice prema zapadu. Osmanskim osvajanjima 1535. i 1536. godine i zauzimanjem nekoliko važnih gradova u Slavoniji, i Dalmaciji polahko se mijenja vojni značaj ovog prostora. Zauzimanjem Klisa (1537.) i osnivanjem Kliškog sandžaka dolazi do izvjesnih teritorijalnih i administrativnih promjena koje prate i vojne promjene, čime jedan dio Krajine gubi status krajišta. Sjeverni dio Bosanskog sandžaka između Bosne i Vrbasa, potpuno gubi krajiški status, dok su tvrđave zapadno od Vrbasa administrativno i vojno podijeljene u dva sandžaka: Bosanski i Kliški. Ostrovica je i dalje ostala pogranična tvrđava sa ojačanom

¹⁶ Na prostorima Bosne pod osmanskom vlašću kao vojne snage bili su timari i alufedžije. Postojaо je dvojni način funkcionalisanja vojnih snaga: jedan je putem dodjele timara (zemlje), a drugi plaća iz državne blagajne. Alufedžija-plaćeni vojnik. Prema tome, i popis tih vojnih snaga je vršen odvojeno. Brojne tvrđave su imale obje vrste posada, a bilo je slučajeva da su alufedžije mogli postati timarnici.

posadom timarsko-alufedžijskog sastava zajedno sa ostalim tvrđavama gornjeg toka Une. Do Karlovačkog mira ovaj prostor nije imao značajnijih promjena, tek ovim mirovnim sporazumom on ponovo dobija važnost. Ovim sporazumom predviđeno je da Cetina, Imotski i Makarska pripadnu Mlečanima, a Kaštel-Novi, Risan, Perast, Kotor i Budva ostanu pod sultanovom upravom. "Granice Bosanskog vilajeta određene su rijekom Savom do rijeke Une, pa rijekom Unom do mjesta Divišin, u blizini tvrđave Novi, a odatle kopnom do tvrđave Horjan (?), odatle duž visoravni na bihaćkoj granici."¹⁷ Zaključivanjem ovog mirovnog ugovora (1699.) došlo je do značajnijih teritorijalnih promjena na štetu Osmanskog carstva. Prema odredbama mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima, Bosanski ejalet je ostao bez teritorija na prostorima Like, Korduna i Dalmacije. Teritorijalni gubici direktno su utjecali na migraciju muslimanskog stanovništva sa tog prostora na prostore Bosne. Prema nekim procjenama sa prostora Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije izbjeglo je oko 130.000 ljudi. Toliko je bilo tih ličkih muhadžira da nisu mogli svi da stanu u krajiške gradove, pa su osnivali nova naselja.¹⁸

Granica poslije Karlovačkog mira 1699. godine¹⁹

¹⁷ Muvekkit, nav. dj., str.431.

¹⁸ Milan Karanović, *Pounje u Bosanskoj krajini*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1925, str.325.

¹⁹ Karta preuzeta iz knjige Mirzet Mujadžić, Nijazija Maslak, *Stari gradovi unsko-sanskog kantona*, JU Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa, Bihać, 2009, str. 67.

Poseban značaj Ljutočka dolina dobiva osnivanjem kapetanija, tako da je osnovana i kapetanija stara Ostrovica.²⁰ U sastav kapetanije stara Ostrovica ušli su Ostrovica, Džisr-i-Kebir (Kulen-Vakuf), Havaša, Orašac, Čovka i Donji Lapac. Kapetanije su imale zadatku braniti granice i čuvati unutrašnjost teritorija ali i važnije puteve i prevoje, da bi kasnije preuzeли i policijske poslove. Na čelu kapetanija nalazili su se kapetani čije su funkcije bile nasljedne. Prvi spominjani kapetan kapetanije Ostrovica bio je Salih-aga. On se spominje 13. augusta 1699. godine kao jedan od potpisnika dokumenta sa kojim se ustanovljava tromeda između Turske, Austrije i Mletačke. Salih-aga je najstariji potomak porodice Kulenović za koji postoji pisani dokument. Sa ovim dokumentom prvi put se pominje i kapetanija Stara Ostrovica. Prostor gornjeg Pounja bio je stalna meta napada i kao takav u više navrata je bilo pokušaja njegovog zauzimanja.

Poznato opsjedanje Ostrovice od strane austrijske vojske 8. jula 1737. godine, završilo se porazom austrijske vojske na Bjelajskom polju. U bici na Bilajskom polju život su izgubila 603 austrijska vojnika, osam oficira, među kojima i pukovnih Raunah. Branioci su zarobili još jednog oficira, grofa Feranca i 24 vojnika.²¹ Zanimljivo je istaknuti podatak da su u ovoj bici učestvovali i žene ovog kraja koje su pokazale neviđenu hrabrost i herojstvo. Žene su obukle bojnu opremu, dimije zamijenile čakširama i borile se da sačuvaju svoja ognjišta.²² Značajno je ovdje napomenuti da je ova bitka sigurno promijenila tok događaja u boju pod Banjom Lukom augusta 1737. godine. Velik broj Bošnjaka ovoga kraja ratovao je za račun Turske i na ratištima diljem Osmanskog carstva. Ovaj kraj je stalno bio meta vojnih napada koji su neminovno rezultirali patnjama i ubijanjima civila.

²⁰ Mujo Begić, *Ljutočka dolina nikad ne zaboravi-sjećanja*, Grafičar, Bihać, 2004, str.31.

²¹ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posjedice*, EL-Kalem, Sarajevo, 2003, str.310.

²² Omer Novljanin, Ahmed Nesimović, *Održana Bosne 1736–1739*, Bošnjačka knjiga, Travnik, 1994, str,28.

Kontinuitet zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline vezujemo i za 1873. godinu kada su iz Nebljuva²³ (Nebljusa), Srbi predvođeni Jovom Mandićem, Jovom Trkuljom i Stevom Marinkovićem popalili Klišević, Orašac, Klisu, Ostrovicu i Kulen-Vakuf ubijajući i uništavajući materijalna dobra i džamije. Pisani dokument (pismo) pronaden u temeljima zvonika crkve u Nebljusima opisuje pripremu i tok napada na Bošnjake i posljedice toga napada. Pismo je pisao Jovan Trkulja, original pisma čuva se u sjedištu Karlovačke patrijaršije (u Srijemskim Karlovциma). Na samom početku pisma kaže se: "Godine 1873. podiže se Stevo Marinković iz Nebljuva, Jovo Mandić iz Hercegovine sa mnom da Bosnu uzbunimo, i tužne Srbe iz muslimanskih ruku izbavimo...U svetu nedjelju oko ponoći u Štrpcu gdje poredom popališmo oko četrdeset srpskih kuća ne gledajući što stoji piska djece i jauk njihovih roditelja,...isjekli su Turke a kule popalili...koliko samo znam da su ih mjesec dana kašnje psi razvlačili, i smrad je čak amo zaudarao,...nadalje udarišmo i popališmo Klisu, Ostrovicu sa Kulen Vakufom."²⁴ Ovim pismom jasno i nedvosmisleno se pokazuje obim i način vršenja zločina. Posebno zapanjujući je odnos prema ubijenim, koji su ostali nesahrani. Ovakav primjer postupanja prema mrtvima postala je praksa prema žrtvama srpskih zločina. Šireći propagandu u pokušaju mobilizacije Srba za zločine nad Bošnjacima, ideolozi i vođe preuzimali su i najokrutnije metode i sredstva prema sopstvenom narodu. Ovaj zločin bio je uvertira za dešavanja 1941. godine.

Poslije aneksije Austro-Ugarske ovaj kraj je dijelio sudbinu ostalih krajeva Bosne koji su bili anektirani. U ovom periodu izgrađeni su određeni infrastrukturni objekti koji su u značajnoj mjeri utjecali na poboljšanje života u ovom kraju. Prema dostupnim podacima zna se da je u Kulen-Vakufu izgrađena i otvorena škola 1880. godine, dok je u Orašcu otvorena tek 1932. godine. U Kulen-Vakufu je izgrađena zgrada Žandarmerije, Ambulanta, Kotarska ispostava, željezno-betonski most na Buku, veliki most, obnovljeni ostali drveni mostovi na rijeci Uni i Ostrovici. Uvedena je javna zdravstveno-socijalna služba, obavezno

²³ Nebljusi se nalaze na prostoru R Hrvatske. Sa ovih prostora vršeni su napadi na Bošnjake Ljutočke doline 1992. godine

²⁴ Mujo Demirović, Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici, Ekonomski i Pravni fakultet u Bihaću, Bihać, 1999, str. 271.

besplatno školovanje (osnovna škola) i drugo. Istovremeno, pred i nakon Prvog svjetskog rata jedan broj Bošnjaka ovog kraja iselio je u Ameriku i Tursku, tako da je u značajnoj mjeri došlo do demografskih promjena.

MJESTO	GODINE POPISA				
	1878.	1885.	1910.	1921.	1991.
ČUKOVI	215	247	391	337	462
GEČET	170	190	289	278	
HAVALA	126	120			
KLISA	284	314	453	439	557
KLIŠEVIĆ	173	165	320	264	
KULEN-VAKUF		892	1.268	1.206	1.063
LONČIĆ			199	211	
ORAŠAC		1.195	1.412	1.105	2.574
OSTROVICA	198	237	2.96	249	162
RAJINOVCI	263	288	485	484	216

Stanovništvo Ljutočke doline prema popisima od 1878. godine do 1991. godine²⁵

Ove prostore nije mogao zaobići niti jedan rat, bilo to da se ratna dejstva dešavaju na ovim prostorima, bilo da Ljutočani učestvuju u ratovima na drugim mjestima. Tako ni Prvi svjetski rat nije zaobišao Bošnjake ovih prostora koji su se borili u sastavu Austrije na ratištima širom Europe. Tokom Prvog svjetskog rata velik broj vojno-sposobnih iz Ljutočke doline bio je angažiran u redovima austrougarske vojske na raznim frontovima. Značajan broj njih je poginuo na raznim frontovima. Formiranje i nastajanje Kraljevine SHS i poznata otimačina bošnjačke zemlje nije zaobišla ni Bošnjake ove doline kojima su otimane i oduzimane najbolje oranice i njive u Rajnovačkim barama, Lipi, Kulen-Vakufu i drugim mjestima. U periodu između dva rata najveći broj stanovnika Ljutočke doline bavio se poljoprivredom, zanatstvom i nešto malo trgovinom. Poseban događaj za ovaj kraj bio je početak izgradnje Unske pruge 1936/37. godine. Velik broj radnika iz Ljutočke doline bio je angažiran na izgradnji pruge.

²⁵ Midhat Kozličić, *Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja*, Grafičar, Bihać, 1999, str.435-440.

Ljutočka dolina je kroz različite historijske periode imala određene ličnosti koje su ovaj kraj učinile poznatim u širim okvirima. Posebno se izdvajaju vojskovođe iz porodice Kulenović, počevši od Salih-Paše, Mehmed-bega poznatijeg kao Kulin-kapetan do političkih prvaka Džafer-bega Kulenovića, predsjednika JMO, ministra i potpredsjednika u vladu NDH. U epskim junačkim pjesmama naročito poznata ličnost je Ibrahim Tale (Tale Ličanin-Tale od Orašca) koji predstavlja simbol narodnog junaka. Pjevači narodnih pjesama iz ovog kraja su Mehmed Kolaković i Ćamil Kulenović čije su pjesme i pjevanje zabilježili poznati sakupljači narodnog blaga.²⁶ Jedna od najznačajnijih ličnosti koje potječe iz Ljutočke doline svakako je i Mustafa Hilmi ef. Omić (Omerović), reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu u periodu 1882-1893. godine.²⁷

Odluka o imenovanju prvog Reis-ul-uleme za Bosnu i Hercegovinu

Svakako da iz Ljutočke doline potječe velik broj i drugih poznati ličnosti u svim oblastima društvenog života, počevši od uglednih ljekara, generala, univerzitetskih profesora, inžinjera, pravnika, privrednika, bankara i drugih.

²⁶ Posebno treba naglasiti Kostu Hormana, Luku Marjanovića, Milamana Perrija i druge.

²⁷ Hamdija Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, Islamska dionička stamparija, Sarajevo, 1935, str. 24.

I.2. Demografske promjene i proces prihvatanja islama

Osmanskim osvajanjima Gornjeg Pounja, ali i šireg prostora, Like, Krbave i dalmatinskog zaleđa došlo je do značajnih migracija stanovništva. Migracije i promjene stanovništva odnosile su se prije svega na iseljavanja s osmanskog na habzburško, odnosno mletačko područje i obrnuto. Već krajem 15. vijeka na ovo područje počinju upadi osmanskih vojnih snaga, da bi se posebno intenzivirali početkom 16. vijeka. Nakon pada Bosne pod osmansku vlast 1463. godine, počinje značajnija migracija stanovništva i napuštanje ovih prostora od strane domaćeg (kršćanskog) stanovništva. Povlačeći se u unutrašnjost Hrvatske, mnoga područja su ostala pusta. Posebno se ovo odnosilo na granična ruralna područja. Povremeni upadi sa kraja 15. vijeka, početkom 16. vijeka postaju stalni i primaju obilježje trajnog osvajanja, a tvrđave južnijih granica ugarskog kraljevstva padaju jadna za drugom. "Turci iz Bosne zapremiše Liku i Krbavu. Oni se nastaniše većinom oko tvrđava."²⁸ Osvajanjem ovih prostora došlo je do političkih, društvenih, ekonomskih, demografskih i kulturnih promjena što je posebno bilo izraženo islamizacijom. Prihvatanje islama od najvećeg dijela stanovništva i asimiliranje islamske kulture i civilizacije tekao je u narednih 250 godina na prostorima Bosne.

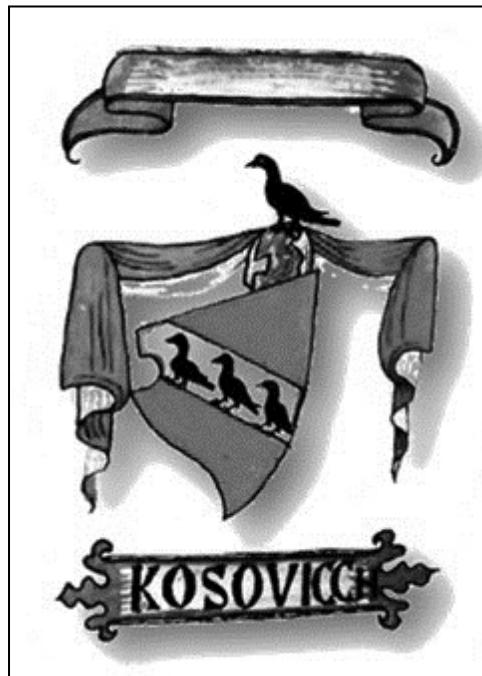
Dolaskom osmanske vojske na ove prostore jedan značajan broj stanovnika je izbjegao, ali Osmanlije ipak nisu zauzele prazan i depopuliran prostor. Vidi se to iz činjenice što su već tada mnogi lokaliteti označeni pojmom *karye* kojim se u osmanskoj agrarno-pravnoj terminologiji označavalo naseljene lokalitete, odnosno sela, dok su pusta sela nazivali *mezre*, kojih u popisima ima nešto manje.

Sa sigurnošću se može reći da je na ovim prostorima prihvatanje islama bilo sporo i uglavnom ograničeno na urbane sredine. Osmanska državna politika je u početku dovodila Muslimane iz ranije islamiziranih krajeva. Migracijska kretanja su naročito intenzivirana početkom 16. vijeka kada vlaško stanovništvo iz Hercegovine naseljava novoosvojena

²⁸ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941, knjiga I, str.111.

područja Dalmatinske zagore i Like. Ovaj migracijski proces se odvijao prvenstveno iz vojno strateških i ekonomskih razloga. Naročito je ovo bilo izraženo do pedesetih godina 16. vijeka kada se vlaško stanovništvo naseljava u Lici i Gornjem Pounju formirajući tu svoja katunska naselja i ujedno preuzimajući pusta i razrušena sela. Migracijsku populaciju uglavnom su činili pravoslavni Vlasi,²⁹ i oni će revitalizirati teritoriju zapadnih i sjevernih nahija, gdje je osnovano i više pravoslanih crkava (Rmanj). Proces naseljavanja novoosvojenih prostora bio je potican od strane vlasti. Prihvatanje islama je posebno intenzivirano nakon Mohačke bitke (1526.) i trajao je kroz cijelo 17. stoljeće.

Naseljavanje na području Gornjeg Pounja intenzivirano je u drugoj polovini 16. vijeka kada dolazi do značajnijih naseljavanja Stare Ostrovice, gornjeg toka Une i dalje prema Strmici. Ovaj proces se odvijao pod direktnom sultanovom zaštitom. Posebno treba istaknuti period u vrijeme kliškog sandžakbega Malkoč-bega Karaosmanovića koji provodi akciju demografske rentalizacije upravo ovog područja koji je tokom osmanskih osvajanja doživio veću devastaciju i demografsko-ekonomski diskontinuitet i koje je ostalo pusto sve do sredine 16. vijeka. Iz osmanskih popisa 1528., 1540. i 1550. godine vidljivo je da su ovi prostori slabo naseljeni zbog migracije domaćeg stanovništva. Ovo je posebno bilo izraženo u nekadašnjim župama Lapac i Nebljuvi (Nebljusi). Postoje procjene da je ovo područje sa

²⁹ Treba reći da su pod uticajem austrijske kontinuirane političke propagande, pravoslavne porodice često otkazivale poslušnost Osmanlijama i muslimanskim feudalcima i stavljale se u službu austrijske pogranične vojne uprave. Velike seobe su bile 1600. godine iz Udbine kada je prebjeglo 325 porodica, a 1609. godine, iz Ribnika je prebjeglo 550 pravoslavnih porodica na austrijsku stranu. Masovnija prebjegavanja porodica zabilježena su i 1639., 1642. i 1655. godine. (R. Horvat, nav. dj., str.31-32.).

užom Likom naselilo oko 18.000 porodica. Prema nekim izvorima dio ovih porodica se doselio iz Dalmacije, Grahova, Hercegovine, Bjelajskog polja, Travnika i Livna.

Proces prihvatanja islama na područja Like i Krbave sa Gornjim Pounjem tekaо je kao i u drugim dijelovima, isti su bili motivi, odnosno skupine onih koji prihvataju islam. O poticajima i motivima za taj čin, te način na koji je islamizacija izvedena nabolje se ilustrira kroz masovnost prelaska na islam. Islamizacija je bila masovna, dobrovoljna i zahvatila je sve slojeve društva kako više (plemičke), tako i niže (raju). Plemićka porodica Kosović također je prešla na islam i naselila se u Ljutočkoj dolini.³⁰

Proces prelaska na islam je bio bez prisiljavanja od osmanske vlasti. Vrlo bitan faktor koji je ubrzao proces prelaska na islam bila je mogućnost uspona na društvenoj ljestvici prema statusu vojničke klase. Mnogi su se priključili akindžijskim odredima i sudjelovali u dalnjim osmanskim osvajanjima. Za te vojne zasluge oni su dobijali ne samo više kuća, već i čitava sela. Na islam su prelazile i druge grupe stanovništva, ne samo one koje su bile angažirane u vojsci. Nezanemarljiv je broj i ratnih zarobljenika koji gotovo svi nakon oslobođanja prelaze na islam. Nisu rijetki ni seljaci odnosno socijalno niži slojevi stanovništva koji time stiču osnovne privilegije, olakšice financijske prirode i poslovni uspjeh.³¹

Proces prelaska na islam Gornjeg Pounja, Like i područje uz Cetinu kao pograničnih zona vezujemo prije svega za utvrđene gradove sa vojnim zapovjednicima i posadom. Pored njih tu su se doselili slobodni seljaci, oslobođeni zarobljenici i siromašni muslimanski seljaci iz unutrašnjosti, ali i jedan dio mjesnog stanovništva prihvata islam. Među prvima koji su prešli na islam bili su bosanski velikaši³² među kojima i

³⁰ Poslije Karlovačkog mira 1699. godine ova porodica se naselila na prostor Kulen-Vakufa, tako da i danas u Klisi imamo porodice Kosovića.

³¹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1998, str.138-180.

³² Mihailo Kulin primio je islam (1447.) za vrijeme sultana Murata II, predio je ime u Hidajet-paša. Hidajet-paša ostavio je iza sebe sina Halil-pašu, poginuo je 1503. godine. Njegov sin Ibrahim-paša, oženio je kćerku sultana Sulejmmana. Imao je sina Tahvil-pašu a on sina Ahmet-paša. Ahmet-paša je poginuo u Mohačkoj bici (1526.), a njegov sin Salih-paša imao je sina Halil-pašu. Halil-pašin sin Salih-paša je prvi kapetan Stare Ostrovice.

poznati Ferhad-beg Vuković Desisalić, potomak poznate srednjovjekovne bosanske porodice Vuković-Desisalić. Islam se najviše širio u plodnim zemljoradničkim krajevima, duž komunikacija i oko utvrđenih gradova. Pored nove vjere Osmanlije su na ove prostore donijeli i novu civilizaciju, jedan nov način života. Širenje islama značio je i širenje islamske kulture, prosvjete, nauke i književnosti. Ta kultura se najviše ispoljila na prostoru građevinarstva.³³

Istovremeno, došlo je do prisilnog pokrštavanja već islamiziranog stanovništva. Uz svesrdnu pomoć domaćeg kršćanskog stanovništva, austrijska vojska je sredinom 1689. godine za nepun mjesec dana osvojila Liku i Krbavu, koje su u to vrijeme bile naseljene i do 80% bošnjačkim stanovništvom. Ovim se nakon 160 godina iz ličkog sandžaka definitivno povukla osmanska vlast. Nakon osvajanja Udbine, Ribnika, Gospića, Bunića, Rudića, Perušića i drugih mjesta došlo je do masovne seobe bošnjačkog stanovništva u krajeve koji su i dalje bili pod osmanskom vlašću.

U julu i augustu 1689. godine iz Gospića se iseljava najuglednija i najbogatija porodica Senkovića, iz Široke Kule begovska porodica Kozlica, a iz Udbine Grizići. Ove kao i druge porodice, najvećim dijelom se naseljavaju u mjestima bihaćkog kraja.³⁴ Međutim, bilo je pojedinaca, a i čitavih porodica koje su u želji da sačuvaju stečene posjede i privilegije, napustile islam i prešle na katoličanstvo. Među takvima bili su: Alići, Asići, Musići, Plišići i Šabanovići iz Gospića, te Bulići iz Udbine. Naročito su prelasci iz islamske u katoličku vjeru bili veliki od sredine augusta do sredine septembra 1689. godine. Nešto milom iz interesa, a više silom, od 16. augusta do 19. septembra 1689. godine, sa kraćim prekidima iz više ličkih mjesta na katoličku vjeru prešle su 44 porodice sa ukupno 246 članova. Među navedenim pokrštenim porodicama bili su Babići, Bašići, Bajrići, Behramovići, Džaferagići, Jalim, Kasumovići, Krekovići, Murgići, Hećimovići, Vojvodići, Veljići i drugi.³⁵ Drugi veći prelazak sa islamske na katoličku vjeru izvršen je 1696. godine u Perušiću,

³³ Isto, str. 138-180.

³⁴ Enes Pelidija, *O pokrštavanju ličkih Bošnjaka u Bečkom ratu (1683-1699)*, Preporod br. 9/580, Sarajevo, septembar 1995, str.46.

³⁵ Isto, str.46.

kada su na katoličku vjeru prešle 55 porodica sa ukupno 252 člana. Među navedenim pokrštenim porodicama bili su: Jurišići, Krekovići, Murgići, Hećimovići, Bašići, Turići, Obućine, Domazetovići, Imbrešići, Seferagići, Nurkići, Zulići, Mirkovići, Miljkovići, Baligići, Jarići, Kulaševići, Kasumovići i drugi.³⁶

O procesu napuštanja islama i prihvatanja katoličanstva, svjedoči i opis Ličke i Krbavske županije iz 1696. godine. Nakon pada Like i Krbave, bečki dvor je povjerio senjskom biskupu Sebastijanu Glaviniću zadatku da navedene županije pregleda, a narod zakune na vjernost kralju. Iz opisa što ga je nakon provedene misije sastavio senjski biskup, precizno su navedene novokrštene osobe. Tako je senjski biskup obišao Perušić, gdje su se vidjeli zidovi begovskih dvorova, Mošaluk, gdje se nalazio dvor Mesića i na susjednom brdu dosta visoku i okruglu Bešićevu kulu, te stigao u dobro utvrđenu tvrđavu u Novom Budaku, gdje je našao 220 živih duša, od kojih 60 sposobnih za oružje, a koji su živjeli u 29 kuća, naglašavajući da su svi izuzev kaštelana Senjanina Hreljanovića novi kršćani. U Širokoj Kuli, za koju smo već naveli da ju je napustila begovska porodica Kozlica, biskup je zateko 12 zadruga novokrštenih i nekoliko vlaha. Stigavši u centar ličke županije, biskup je u tvrđavi Belaj našao 154 novokrštene duše. Opis se završava biskupovom konstatacijom da u Ličkoj i Krbavskoj županiji nema više od 15 nekrštenih starica.³⁷ Nasilno nametanje nove vjere utjecalo je da i druge ličke bošnjačke porodice krenu na put bez povratka. Najviše ličkih muhadžira se naselilo u bihaćki kraj. Njihovi potomci su iz porodica Alagića, Alića, Avdispahića (sada Kadića), Altića, Alunovića, Bećiragića, Beganovića, Bibanovića, Burzića, Čelića, Ćemalovića, Demirovića, Džugunovića, Džambegovića, Gutlića, Handžića, Horića, Kurtagića, Mašinovića, Miranovića, Okandžića, Omića (sada Omerovića), Pašića, Saračevića, Šehovića, Štrkljevića, Vaizovića, Zelenića i drugih. S obzirom da je u bihaćkom kraju ubrzo postalo tijesno, pristupilo se zidanju petrovačkog grada, oko koga se odmah formiralo veće bošnjačko naselje. U ovo naselje prebacile su se bošnjačke porodice iz Like, koje su bile privremeno smještene u Bihaću, što je utjecalo da svoju novu mahalu nazovu *Bišćani*. Interesantno

³⁶ Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knjiga 3, Zagreb, 1889, str.29.

³⁷ Nijazija Maslak, *Uvod*, objavljen u knjizi: Bejdo S. Felić, *Felić porodično stablo*, Grafičar, Bihać, 2001, str.13.

je da se većina ovih bošnjačkih porodica iz Like i danas sjeća mesta svog porijekla. Tako Bašići znaju da su se u Petrovac doselili iz Udbine, Bejdići iz Gračaca, Kartali iz Lovinca, Jakići iz Perušića, Družići (nekada Kumalići) iz Gospića, Kulenovići iz Pišća kod Udbine. U Bilaj su se iz Like doselili Zulići, Durići, Mažići, Pehlivanovići, Šabići, Selimovići, Ibrahimpavići, Kučukovići, Klikići i Porčići.³⁸ Dio bošnjačkog stanovništva iz ovih porodica, njihovi rođaci koji su ostali da žive u Lici, a prešli su na kršćanstvo ili hrišćanstvo, zadržali su svoja stara prezimena, među kojima su potomci današnjih hrvatskih i srpskih porodica: Alića, Asića, Bilića, Hećimovića, Engića, Mušića, Turića, Vaizovića, Pilipovića, Medića, Durakovića, Kličkovića, Kneževića, Alagića, Atlagića, Dautovića, Bakrača i drugih.³⁹ Proces iseljavanja bošnjačkog stanovništva iz Like za posljedicu je imao iseljavanje oko 30.000 Bošnjaka i njihovo naseljavanje u Bosni, a oko 1.700 Bošnjaka koji su ostali na prostoru Like su pokršteni-pokatoličeni.⁴⁰

I.3. Stari gradovi na području Ljutočke doline

I.3.1. Stari grad Ostrovica

Stari grad Ostrovica nalazi se na brdu Ostrovica iznad Kulen-Vakufa. Nastao je na temeljima preistorijske gradine⁴¹ čiji su ostaci i danas uočljivi s tim da je na ovoj lokaciji bio i rimski castrum. Na slici je prikazan tlocrt i presjek ruševine starog grada Ostrovice. Širokim jarkom na zapadu štitio se ulaz u grad. Na zapadnoj strani Ostrovice bila je katolička crkva, kojoj se i danas vide temelji. Crkva je duga 14, a široka 6 m, a ulaz u nju sa zapadne strane.⁴² Ostrovica u svom razvojnom toku ima

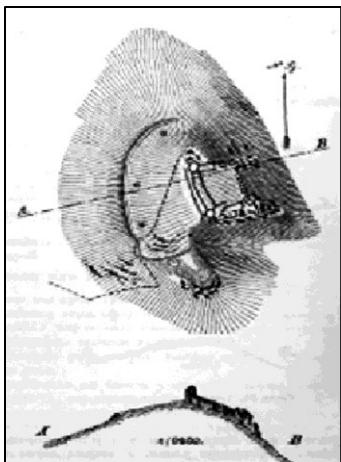
³⁸ Nijazija Maslak, *Porijeklo Bošnjaka bihaćkog kraja, Nova doseljavanja Bošnjaka*, Unsko-sanske novine, br. 169. od 23.7.1999, str.16.

³⁹ Isto, str.16.

⁴⁰ Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Novi Liber, Dani, Sarajevo-Zagreb, 1995, str.114.

⁴¹ Od prapovijesne gradine na prostoru grada Ostrovica sačuvani su na pojedinim mjestima ostaci zaštitnog bedema. Ovaj grad je imao idealnu poziciju za odbranu, jer je imao zaštitni bedem i strme stijene, s najnepristupačnije sjeveroistočne strane.

⁴² Isto, str. 6.

Tlocrt starog grada Ostrovica⁴³

vrhu 3,5 i pologonalne **tabije** srednjih dimenzija 15x20 metara. Osmanskim osvajanjem ovog kraja Ostrovica se znatno proširuje i dodatno utvrđuje zbog izuzetne važnosti.

Tvrđava Ostrovica sagrađena je na izuzetno povoljnom položaju, na uzvišenju (Oštri), i sa odbrambenog aspekta imala je idealne uvjete za odbranu. Izgrađena je na malom prostoru i za odbranu se nije trebao upotrijebiti veći broj vojnika. Posebno se odlikuje čvrstinom svojih bedema i drugim odbrambenim objektima (hendek, kule), uvijek se pazilo da svaka tačka bude laka za obranu. Najbitniji su bili debeli zidovi sa bedemskim putem i visoka branič-kula na sprat, a kasnije pojavom artiljerije, branič-kula se spušta na manju visinu, vrše se popravke i prilagođavanja novom oružju.

Sigurnost tvrđave je bila na prvom mjestu, pa je odabir ovog lokaliteta za njenu gradnju razumljiv. Stari grad Ostrovica je dug 117, a širok 83 metra, opasan je bedemima visokim do 10 m. U grad se ulazilo na dvoja vrata. Pred samim zidinama je bio iskopan dubok jarak širine 5, a dubine 3 metra. Ostrovica spada u red snažno utvrđenih gradova Pounja. Iza okupacije bila je u njemu džamija sultana Ahmeda, a stajala je nad gornjim ulazom u dvorište. U nekoliko navrata stari grad Ostovica je popravljan i proširivan. Posebno je proširen za vladavine sultana Ahmeda

tri različita historijska perioda. Prvi period od preistorijske gradine do srednjeg vijeka.

Drugi period kao srednjovjekovna tvrđava koja je bila sastavljena od obora u obliku nepravilnog četverougla veličine 50x50m, s kvadratnim kulama na uglovima. Tada je ona bila najutvrđeniji grad u gornjem toku Une. Treća faza zasigurno predstavlja najjači dio tvrđave na zadnjoj strani, koji su izgradile Osmanlije. Ovaj dio se sastojao od okrugle kule prečnika 10 metara, lomljenog bedema koji je u bazi bio širok 6 metara, a na

⁴³ H. Kreševljaković, nav. dj., str 7.

III, koji je sagradio i džamiju koja je nosila njegovo ime. Pretpostavlja se da je džamija sagrađena u periodu 1703-1730. godine. Stari grad Ostrovica imao je veoma važnu odbrambenu ulogu u odbrani granica Osmanskog carstva.

Premda nema preciznih podataka pretpostavlja se da je Ostrovica sazidana po naređenju kralja Bele IV, nakon njegovog prolaska kroz ove krajeve bježeći ispred Mongola. Oko same tvrđave su u većem broju bili nastanjeni kolonisti, uglavnom ugarskog i njemačkog porijekla. Prvo pisano pominjanje Ostrovice zabilježeno je 1407. godine. U njemu ugarsko-hrvatski kralj Ladislav potvrđuje da je Ostrovica vlasništvo vojvode Sandalja Hranića koja je dio miraza njegove žene Katarine. Stari grad Ostrovicu Sandalj Hranić prodao je 6. januara 1411. godine mletačkom duždu, i time je Ostrovica pripala Mletačkoj republici. Zbog izuzetnog značaja stari grad Ostrovica je u stotinjak godina promijenio više vlasnika i kraljevina. Posebno treba pomenuti da je Ostrovicu kralj Matija Korvin poklonio Juraju Mikuličiću (1477.) kao dar zbog odanosti i hrabrosti u mnogobrojnim ratovima. Juraj Mikuličić je 1494. godine stari grad Ostrovicu prodao Ivanu Kegleviću. Stvarno vlasništvo nad Ostrovicom je imao kralj, pa je tvrđavu mogao ne samo oduzimati od pojedine plemićke porodice, već je mogao i poklanjati, ali i porušiti. I pored podataka da je tvrđava sagrađena sredinom 13. vijeka, ne može se tačno utvrditi vrijeme njene gradnje, ali se ipak po sastavu zida, tlocrtu ili još nekim drugim osobinama, ona može smjestiti u ovaj vremenski period. Stari grad Ostrovica pripadao je župi Lapac,⁴⁴ sve do osmanskog osvajanja bila je u posjedu bana Keglevića.

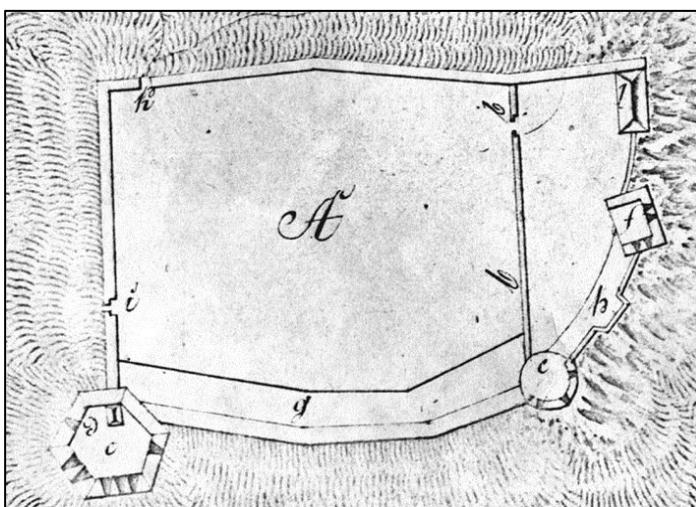
U decembru 1523. godine osmanska vojska ga je zauzela i držala do 1878. godine. "Mahmut Ćehić, zv. Hodžica, pričao mi je, da je slušao od starih ljudi u Kulen-Vakufu da se šest turskih vojnika došuljalo do grada u kom je bila neka stara baba sama, dok je posada bila u crkvi. Babu su nekako prevarili, te im je otvorila vrata. Ovih šest vojnika ušavši u

⁴⁴ Župa Lapac je ležala između Plješevice i Une, istočno od Krbave, sjeverno od Srba, zapadno od Unca i Pseta (Bosanski Petrovac) i južno od Nebljuha (Nebljusi). Postoji listina iz 1258. godine po kojoj je Ladislav Gušić darovao neke posjede dobivene od Bele IV, a u kojoj se navodi i prostor oko Gornjeg Pounja, upravo onaj na kom su smještene Ostrovica i Rmanj. Ti posjedi su darovani Lapačkim plemićima.

grad, zatvore se u nj, a babu bace s kule Nebojše u hendek.⁴⁵ Kao vojni komandant Ostrovicom je komandovao dizdar, a između 1699. i 1791. godine kapetan. Brojnost vojne posade bila je različita tokom osmanske uprave nad ovim starim gradom.

Zbog svoje važnosti brojno stanje stalnih vojnika bilo je različito. Tako je Osmanska vojska 1577. godine u Ostrovici imala oko 60 konjanika i 150 pješaka. Ostrovički kapetani bili su bezi Kulenovići koji su pod svojom komandom imali različit broj vojnika.

Taj broj se kretao od 989 (1714-1718) pa do više od 1.300.⁴⁶

Tlocrt starog grada Ostrovica iz 1785. godine⁴⁷

Stari grad Ostrovica imao je oblik nepravilnog pravokutnika s četiri kule i dvije tabije spojene 10 m visokim bedemom. Glavni ulaz bio je s južne, a sporedni sa sjeverne strane.⁴⁸ Ovaj srednjovjekovni grad sa svojim dosta pravilnim geometrijskim tlocrtom, spada u grupu gotičkih gradova Pounja, a kasnije (nado)gradnje daju podatke o konstruktivnim i oblikovnim karakteristikama bosanskih fortifikacija iz osmanskog doba.⁴⁹

⁴⁵ H. Kreševljaković, nav.dj., str.8.

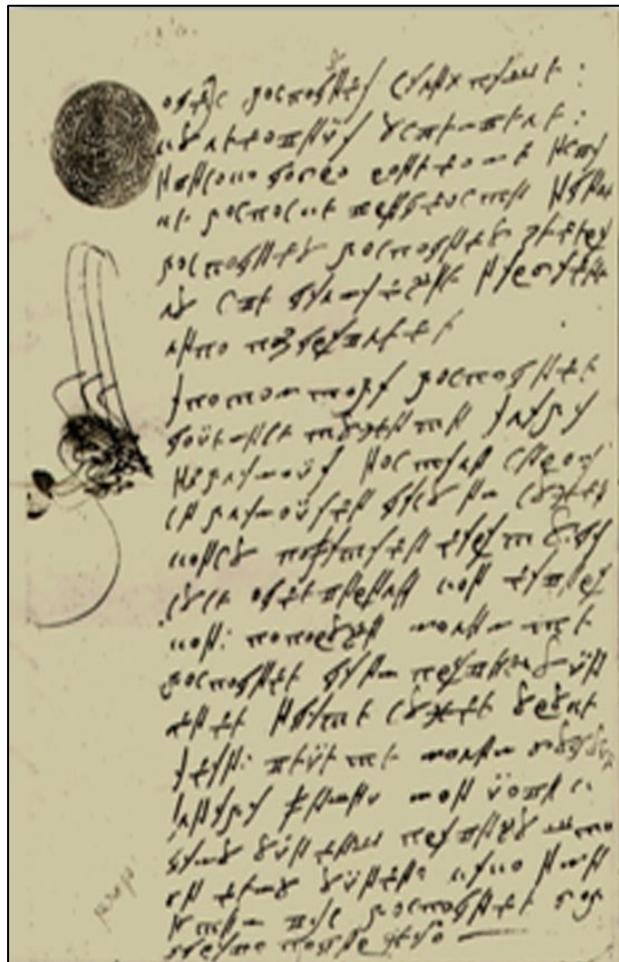
⁴⁶ Tvrđavske posade su najčešće evidentirane u osmanskim defterima. Popisi timarskih tvrđavskih posada su vođeni po sandžacima i obuhvatili su gradove i posade samo u administrativnim granicama jednog sandžaka. Defteri alufedžija, odnosno, plaćene tvrđavske posade se ne ograničavaju na administrativno područje jednog sandžaka.

⁴⁷ M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str. 151.

⁴⁸ H. Redžić, nav.dj., str.153.

⁴⁹ Isto, str. 154.

Unutar zidina starog grada Ostrovice vidljivi su zidovi nekadašnjih građevina, koji su i danas još visoki do 10 m. Kao svaka utvrda i u Ostrovici se nalazila čatrnja u koju se skupljala kišnica. Posebnu važnost čatrnja je imala za vrijeme opsade starog grada Ostrovica. "Stanovnici pričaju, da su okruglu kulu, do nje tabiju i glavni bedem sazidali Ugri, a uglatu tabiju (ćošaliju) i ostali dio grada sagradio sultan Ahmed."⁵⁰ Stari grad Ostrovica se spominje u poveljama iz 1447. godine. Ostrovica je u više navrata opsedana (1560, 1698, 1737, 1789 i 1834. godine).

Pismo Salih-paše Kulenovića⁵¹

Prvi napad na Ostrovicu koja je bila pod osmanskom upravom izveo je u julu 1560. godine Mihajlo Špalatin, bihaćki kapetan i tom prilikom pogubio osmansku posadu. Više puta je palio grad. Zbog čestih vojnih pohoda na Ostrovicu, dolazilo je do oštećenja koja su u više navrata popravljana (1766, 1777 i 1791.).

⁵⁰ H. Kreševljaković, nav. dj., str.6.

⁵¹ M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.151.

Stari grad Ostrovica je u 18. stoljeću proširen i ojačan i od tada na njemu nisu vršene dodatne gradnje i preinake.⁵² Sve do austrougarske aneksije na Ostrovici je bila turska posada. Nakon toga je napuštena. Danas je ovaj grad pod zaštitom države BiH kao nacionalni spomenik.

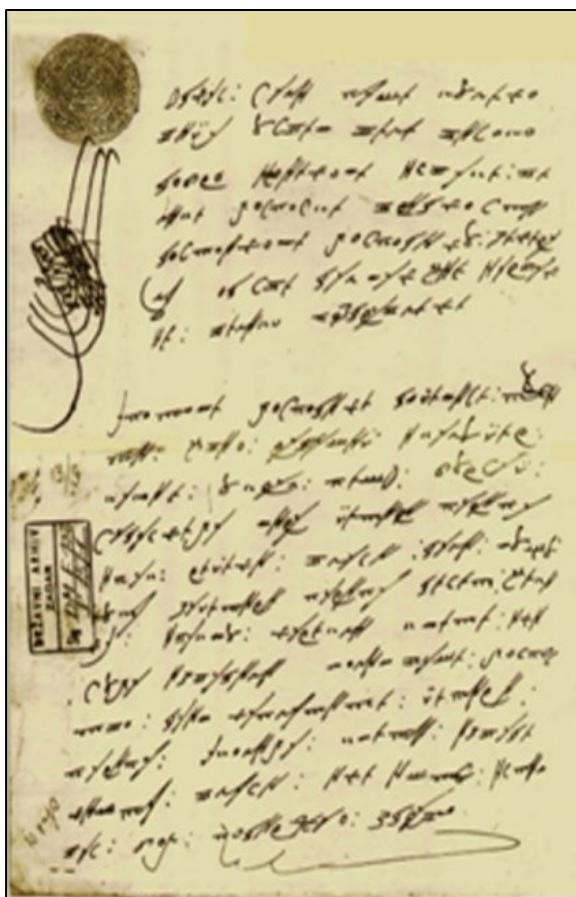
Stari grad Ostrovica-danas

⁵² H. Redžić, nav. dj. str.153.

I.3.2. Stari grad Havała

Stari grad Havała nalazi se na desnoj strani rijeke Une na uzvisini koja se diže neposredno uz Unu. Ovaj stari grad stoji nasuprot Ostrovici. Značajnu ulogu Havała je imala u kontroli komunikacije pri ulasku i izlasku iz Kulen-Vakufa. Sagrađen je u vrijeme vladavine sultana Ahmeda III (1703—1730). U svojoj osnovici je imao četverougaoni oblik. Na suprotnoj strani od Kulen-Vakufa bile su dvije male tabije, a u trećem je

džamija ispod koje je ulaz u grad. Bedemi su 4-5 metara visoki, (oko metra debeli).

Pismo Salih-paše Kulenović⁵⁴

Unutar zidina su se nalazili stambeni objekti, ali je i van zidina bilo sagrađeno nekoliko kuća kao malo podgrađe.⁵³ Sa zidina starog grada Havała pružao se pogled na most i gaz preko rijeke Une, što je bilo od iznimne važnosti za pravovremenu pripremu odbrane od eventualnih napada. Unutar grada bila je nastanjena porodica begova Kulenovića-Bajbuta. Pored stalne vojne posade imao je i nekoliko topova. Tu se nalazio 1 veliki top od 10 i 1 od 14 pedalja sa

⁵³ Kamene kule građene su na više spratova i u njima su stanovali age i begovi. Ove kule nisu imale dovoljno prostora za stanovanje pa su u neposrednoj blizini građeni posebni objekti-odžaci ili konaci. Kule su ujvek bile višespratni kameni objekti dok su odžaci ili konaci bili jednospratni i dosta široki. Kule su gradene od kamena, odžaci od kamena, čerpića ili drveta.

⁵⁴ M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.152.

kundakom, gazi-top od 13 pedalja s kundakom, 1 obični top od 13 pedalja, 2 obična topa neupotrebljiva, 1 mali top s kundakom, 3 daske za top, 1 željezna osovina, 100 kamenih topovski đuladi i 5 polovina sanduka baruta.

U jednoj navalji Hasanaga Pećki je uspio poraziti stalnu vojnu posadu i zapaliti grad. Tom prilikom je 6 sedmica topom tukao Ostrovicu. Značajno je istaknuti da su na Havalji živjeli dvojica hafiza iz porodice begova Kulenovića. Posljednji hafiz iz ove porodice bio je Ahmed-beg Kulenović.⁵⁵ U blizini grada je staro i veliko muslimansko mezarje sa turbetom Smailbega Kulenovića, dizdara Havale. Nažalost, danas je to mezarje uništeno i devastirano kao i turbe.

Stari grad Havalala-danas

⁵⁵ Hafiz Ahmed-beg Kulenović je septembra 1941. godine ubijen i bačen u Dugopoljsku jamu.

I.3.3. Kulen-Vakuf (Džisri-kebir-Veliki Most)

Kulen-Vakuf se počeo razvijati 1689. godine kada su počele značajnije migracije stanovništva sa područja Udbine. Nastao je na otoku uz lijevu obalu Une. Postoje mišljenja da je grad nastao na umjetno stvorenom otoku, tako što je prokopan kanal na njegovoju južnoj strani. Za razvoj i naseljavanje ovog kraja značajnu ulogu imao je stari grad Ostrovica koji je svojom vojnom posadom garantirao sigurnost. Najveći dio grada sagrađen je između 1703. i 1730. godine. Posebno treba spomenuti, da je na ovom mjestu još od ranije postojao aktivan prelaz. Izgradnjom grada sa ovog mjesta vršila se svojevrsna kontrola prometa ne samo trgovačkog, nego i vojnog. Uz to, ovo je jedan od rijetkih prelaza preko Une koji se mogao u ljetnom periodu preći, a da se ne koristi most.

Kulen-Vakuf je grad najvećim dijelom nastao u osmanskem periodu i igrat će sa svojim begovima iz porodice Kulenovića vrlo važnu ulogu u historiji ne samo Bosanske krajine nego i Bosanskog pašaluka uopće. Na ovome mjestu, dok je područje bilo u sastavu Lapačke župe, nije bilo ni potrebno graditi neki grad, kad je iznad Kulen-Vakufa bila Ostrovica koja je u tom vremenu mogla vojno braniti ovo područje. Promjenom u graničnom pojasu krajem 17. i početkom 18. vijeka situacija se znatno mijenja, odnosno postojala je potreba za izgradnjom jednog grada koji je trebao da ublaži posljedice napuštanja prostora Udbine od strane bošnjačkog stanovništva.

Osmanskim širenjima na prostore Like i Krbave krajem 16. vijeka, ovaj kraj sa Ostrovicom, nalazi se u sigurnom pojasu i daleko od granične linije. Ostrovica se zadržava sa posadom i dobija rang kapetanije, a sredinom 17.v. dolazi do njene obnove i proširenja.

Karlovačkim mirom 1699. godine granica se pomjera prema Ostrovici, a zbog svog položaja promet na ovom mjestu postepeno oživljava pa se javlja potreba izgradnje mosta trajnijeg karaktera. Uz most započinje i gradnja džamije, tako da ovo mjesto poprima karakter većeg naselja. Nakon stradanja u požaru, džamija je obnovljena 1838. godine. Kao kamena građevina, džamija je još tri puta obnavljana i to u doba

austrougarske uprave, II sv. rata, i treći put nakon agresije na R BiH 1992-1995. godine. Sultan Ahmedova džamija je imala dimenzije 17x12 metara.

Postoje mišljenja da je džamija sultan Ahmeda III sagrađena u periodu 1703-1730. godine, međutim, neka najnovija istraživanja ukazuju da nastanak Kulen-Vakufa možemo vezivati gotovo sto godina unazad, na početak 17. vijeka. Istovremeno gradnja džamije pripisuje se sultan Ahmedu I (1603-1617). Izgradnja ove džamije može se vezati za nastanak Kulen-Vakufa ili Džisr-i-Kebira kao kasabe. I neki drugi izvori idu u prilog činjenici, da je Kulen-Vakuf nastao početkom 17. vijeka. O tome najbolje svjedoče i karte koje kartografiraju Bihaćki sandžak i kažu da se u blizini Majdana (Stari Majdan kod Sanskog Mosta) nalazi Kulen-Vakuf (vachupo).

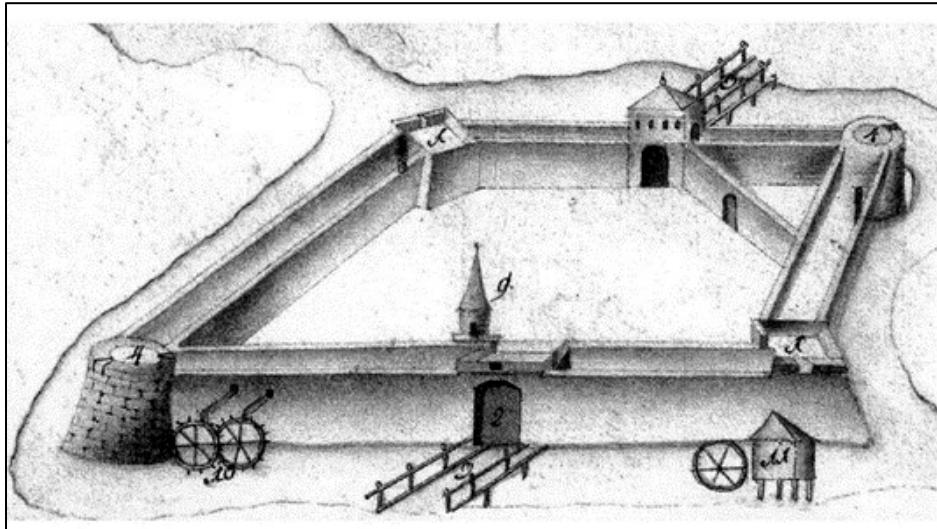
Posebno je interesantna tvrdnja jednog dalmatinskog historičara iz 17. vijeka koji u 1648. godini bilježi da su vlasti iz Žegara kod Knina prešli na neprijateljsko područje i poharali mjesta Srb i Vakuf. Kulen-Vakuf u tom vremenu nije nešto posebno branjen, on se još uvijek oslanjao na Ostrovicu. Čak i mirovni ugovor u Karlovcu 1699. godine kad se govori o razgraničenju uz Ostrovicu, spominje i Vakuf i Una- misleći pri tom na Vakuf Una ili Kulen-Vakuf. Pitanja nastanka Vakufa ili tog mjesta pod nekim drugim imenom izaziva mnoge nedoumice. Kao prilog tome, potrebno je reći slijedeće: Razvitak naselja u Bosni s orijentalno-muslimanskom fizionomijom, u kontekstu nastanka Vakufa, bio je, u svakom slučaju specifičan. Najviše je bio uvjetovan geopolitičkim položajem i intenzitetom samog procesa islamizacije u pograničnim oblastima prema zapadu pašaluka. Zato je i sam nastanak naselja u 16. i 17. vijeku uvjetovan vojnostrategijskim, komunikacijskim, privrednim i administrativnim momentima. U kontekstu nastanka Vakufa, mišljenja su mnogih da je tu prije svega igrala ulogu komunikacijski, odnosno saobraćajni momenat. Osmanske vlasti su veliku pažnju posvećivale sistemu putne mreže, pa ni Bosanski pašaluk nije iz tog sistema bio izuzet. Glavni putni pravci su vodili dolinom rijeka, pa su upravo i ovi putni

pravci uticali na formiranje velikih naselja, a među njima vjerovatno i Vakufa.⁵⁶

Prema putopisnoj literaturi i kartografskim materijalima iz 17. vijeka može se tvrditi da je postojalo naselje pod imenom Vakuf (Vakup), ali se i na tom potezu Une i prijelazu preko te rijeke spominje i naselje pod imenom Lika. U svom *Putopisu* Evlije Čelebije spominje i ovo naselje: "Podigli su ga Hrvati, a osvojio ga je krčki sandžak-beg Rustem, jedan od Ferhat-pašinih delibaša. Sada je to divan grad na teritoriji Krčkog sandžaka, na obali rijeke Une, a sagrađen je u obliku produženog četverougaonika. Grad ima svoga kapetana i tri stotine vojnika posade. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se tri stotine kuća, jedna džamija i više munara. To je grad divnog izgleda, okičen kulama koje su građene od tvrdog materijala, a unaokolo ukrašen dubokim opkopima. Idući odavde prema gore, prema zapadu, dolinom Une, došli smo u grad Udbinu."⁵⁷ Poredeći podatke Evlije Čelebije, Hamdije Kreševljakovića i drugih historičara, ali i ostatke bedema, onda se može reći da je prvobitno ime Kulen-Vakufa bilo Lika. Razvojem trgovine i stvaranjem saobraćajne infrastrukture u pravcu sjever-jug i obratno, krajem 16. i u 17. vijeku podiže se više gradskih naselja s orijentalnom fizionomijom. Uglavnom se radilo o malim i srednjim kasabama, koje su prvenstveno služile kao karavanske postaje. Ovo je posebno bilo izraženo na prostoru uz Unu i ostalim dijelovima sjeverozapadne Bosne. Putni pravac i razvoj trgovine prema Udbini iz unutrašnjosti Bosne bio je ključni faktor za osnivanje kasabe Lika. Njena glavna funkcija bila je obezbjeđivanje nesmetanog prelaza preko Une i neograničeno odvajanje saobraćaja prema Udbini. Vjerovatno je kasnije, osnivanjem Ostrovičke kapetanije naselje Lika dobilo ime Kulen-Vakuf o čemu svjedoči obilan kartografski materijal iz perioda 17. vijeka. Do prve polovine 17. vijeka ovo naselje kartografima nije bilo poznato, što ne znači da nije postojalo, uz napomenu, da su se Kulenovići u život Kulen-Vakufa uključili u drugoj polovini 17. vijeka.

⁵⁶ Fikret Midžić, *Tvrđave-gradovi Pounja u osmanskom i austrougarskom periodu*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2013, doktorska disertacija, str. 56.

⁵⁷ Evlija Čelebija, *Putopis*, prevod Hazim Šabanović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996, str.288.

Prostorni plan Kulen Vakufa na segmentu Lablancy-Jellachicheve karte iz 1809. godine⁵⁸

"Kod prethodnog teksta gdje opisuje Bihać, ovaj putopisac kaže: 'Potom smo krenuli iz grada Bihaća uz samu obalu rijeke Une i došli u grad Liku.' Nema sumnje da je Čelebija dobro locirao grad Liku upravo na mjestu gdje se danas nalazi Kulen-Vakuf. Čelebi govori i o putnoj komunikaciji iz pravca Zadra 'da se ide preko Posedarja, odatle u vaš grad Udbinu, pa onda u vaš grad Liku, a zatim u vaš grad Livno.' Kako se Una mogla preći u Kulen-Vakufu, a postojao je i most i ovaj opis putne komunikacije ide u prilog činjenici da bi Lika upravo mogla da bude Kulen-Vakuf."⁵⁹ Malo je podataka koji pominju Kulen-Vakuf u ovom periodu, ali zato se zna za Ostrovicu. Kartograf Ivan Lučić 1668. godine pominje Kulen-Vakuf u svojoj karti pod nazivom *Današnji Ilirk* i naziva ga Vakuf i označava ga kao prijelaz preko Une.⁶⁰ To je vrijeme kad Kulen-Vakuf nastavlja svoj rast kao saobraćajni i trgovački centar. I kasnije kartografi unose Kulen-Vakuf u svoje karte i to: 1690, 1697, 1699, 1702. i 1737. godine. Zbog intenzivnih napada i pljačke, koji su ugrožavali saobraćaj, dolazi do utvrđivanja Kulen-Vakufa. U takvim i sličnim slučajevima, Porta je naređivala lokalnim vlastima, posebno

⁵⁸ M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.140.

⁵⁹ F. Midžić, nav.dj., str. 58.

⁶⁰ Fikret Midžić, *Granice i teritorija BiH od Karlovačkog mira do kraja Prvog svjetskog rata na starim geografskim kartama (1699-1918)*, Društvo arhivskih radnika USK, Bihać, 2010, str.24.

kapetanima, da se mjesto naseli, utvrdi, podignu džamiju, mektebe, karavan-saraji i druge vakufske objekte te tako formiraju naselje, čime se ujedno rješava i problem sigurnosti na tim putevima.

Tokom 18. vijeka Kulen-Vakuf se značajnije utvrđuje. Izgrađeni su visoki i debeli bedemi u obliku polukruga. Uz bedeme, na istočnoj i zapadnoj strani izgrađene su tabije. Pored ovih tabija bila su dvoja sporedna vrata (istočna-Horića i zapadna-Ćemalovića). Glavna gradska vrata bila su na velikom, a druga na malom mostu na prokopu u sklopu džamije. Ovaj most se, u slučaju potrebe, mogao dizati. Veliki most je jedno vrijeme bio i natkriven. Utvrda je manjim pokretnim mostom bila vezana sa lijevom obalom Une.

U Kulen-Vakufu se nalazila stalna osmanska posada na čijem čelu je bio aga pod direktnom komandom ostrovičkog kapetana. U prvoj polovini 18. vijeka Kulen-Vakuf je bio nahija ili kадилук⁶¹ koja je graničila sa ključkom, livanskim i bihaćkim nahijom, dok je granica prema zapadu išla uz austrijsku među. Prema podacima Kulen-Vakuf je tada imao 200 muslimanskih kuća i dvije džamije i oko 1.400 stanovnika. "U Bosanskom glasniku iz 1919. godine, Kotarska ispostava Kulen-Vakuf broji 1.188 muslimanskih, 67 pravoslavnih, 13 katoličkih stanovnika. Posjeduje brzojav, oružničku postaju, carinarsku i finansijsku stražu, općinski ambulatorij, osnovnu školu, 1 reform. mekteb, 2 obična mekteba. Navodi se da je Kulen-Vakuf zanimljivo staro mjesto, prije kotarski grad, nad kojim dominira ruševina nekadašnjeg kraljevskog grada, Ostrovica. Bosanski glasnik dalje navodi da se grad Ostrovica spominje za vrijeme osmanlijskog osvajanja pod Skender-pašom koji ga je 1501. godine i osvojio. Glasnik bilježi trgovinu marvom, izvoz jaja i ribolov. Na 12 km uz Unu stoji mjesto Ermajn (Rmanj) sa starom kulom i crkvicom. Grad je bio u vlasništvu čuvenog grofa Hermana Celjskog, pa odatle ime Ermanj ili Rmanj. ...Gradonačelnik je Malićbeg Kulenović-Haračlija, a glavno zanimanje stanovništva je trgovina, obrt i zemljoradnja. Od društava djeluju Islamska čitaonica, Džemijet (predsjednik Hafizbeg Haračlija, 29

⁶¹ Poznati kadija novoselskog kadiluka bio je Mujo Alispahić. Po njemu se je prozvala porodica Kadić. Iz ove porodice potiče ugledni profesor Ali ef. Kadić.

članova) i Muslimanska čitaonica (predsjednik Alija Hadžialagović, 32 člana)."⁶²

Kulen-Vakuf sa starih razglednica^{⁶³}

O ljepotama Kulen-Vakufa pisao je i Artur Evans koji kaže: "Sa vrha brda ugledali smo prvi put Kulen-Vakuf. Njegov je položaj tako lijep da se ljeplji ne da zamisliti. Sa visoko istaknutim, bjelim i valjkastim minaretima zaoštrenih vrhova već potamljenog drvoreza, stajao je, izdvojen smaragdnim potocima i zelenim livadama, prekriven krošnjama i vrhovima bujnog drveća i voćaka, sada u prvom proljetnom cvatu, mali grad smješten na jednom ostrvcu rijeke Une. Sa svake strane uzdigle su se ogromne planine. Na jednoj maloj stijeni na kraju grada nalazi se stari zamak Havala, sada skoro porušen. Na drugoj strani, na vrleti, strše znamenite ruševine Ostrovice, starog zamka nekadašnjih bosanskih kraljeva, a kasnije Venecijanaca."^{⁶⁴} Od granice je bio udaljen 3-4 kilometra. Sva zemlja je pripadala begovima Kulenovićima koji su ovdje brojali oko 40 odžaka. U blizini Kulen-Vakufa se pored Ostrovice i Havale spominje varošica Klisa koja je početkom 18. vijeka brojala oko 100 kuća. Kulen-Vakuf je nekoliko puta gorio i bio plavljen. U prvom požaru 1775. godine, izgorjele su gotovo sve kuće, a u drugom, u noći 16.

^{⁶²} Esad Bibanović, *Kulen-Vakuf-svjedočenje jednog vremena*, neobjavljeni rukopis, str.26.

^{⁶³} M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.141.

^{⁶⁴} Artur Evans, *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str.321.

juna 1903. godine izgorjelo je 96 zgrada i gotovo cijela čaršija. Također 1941. godine u Kulen-Vakufu je izgorio velik broj kuća i poslovnih objekata.

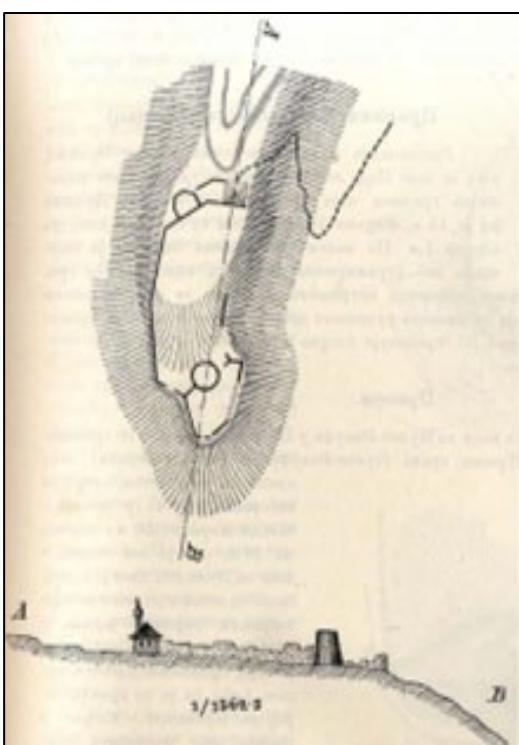

Kulen-Vakuf pogled sa Havale

Kulen-Vakuf je pored begova Kulenovića imao velik broj učenih ljudi među kojima treba pomenuti Mustafu Hilmi ef. Omić (Omerović) koji je 1855. godine postao sarajevski muftija, a od 1882. do 1893. godine prvi reis-ul-ulema u Bosni i Hercegovini. .

I.3.4. Stari grad Orašac

Neposredno iznad današnjeg naselja Orašac izdižu se ostaci srednjovjekovnog starog grada Orašac. Grad je smješten na dominantnom mjestu i vizuelno je povezana sa starim gradom Ostrovica. Poslije osmanskih osvajanja stari grad je dozidan i proširen. Dogradnja i popravka starog grada Orašac izvršena je između 1703. i 1730. godine. Orašac je bio u sastavu Ostrovičke kapetanije. Čvrstina bedema, branič-kula i strategijska pozicija ove tvrđave sa barutanom, govori u prilog činjenici da je ona igrala važnu ulogu u osmanskom periodu, naročito u 18. vijeku kad se ovo područje našlo uz samu granicu.

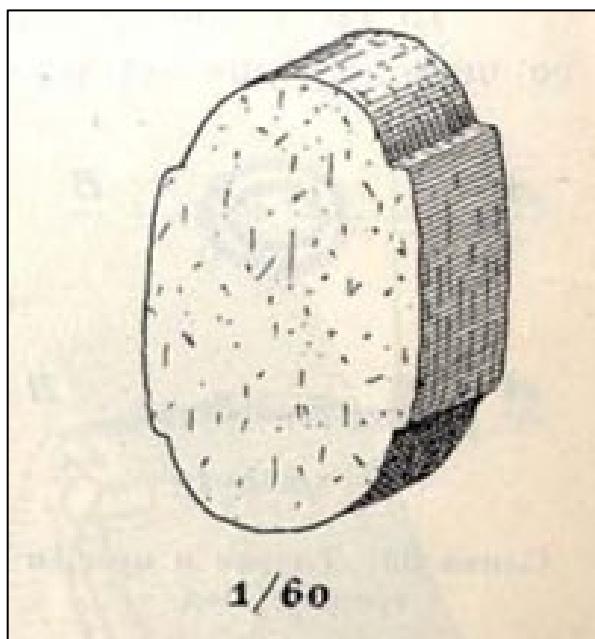
Grad je opasan debelim i visokim bedemima a sastoji se od jedne okrugle branič-kule, jedne četvrtaste kapikule i izduženog ovalnog obora prilagođenog vrhu brežuljka u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Kula je polovinom izbačena prema sjeverozapadu. Prečnik unutrašnje okrugle prostorije u kuli iznosi 5,6 metara, a debljina zida kule je 1,9 metara. Debljina zidova bedema varira 1-2,4 metra. Dio zida na sjeveroistočnoj strani je nestao. Ulaz u okruglu kulu je bio oko 5 metara iznad tla. Iznad ulaza lučno završenog bio je veći otvor za gađanje. Gornji dijelovi kule su srušeni, pa sadašnja visina iznosi 13,5 metara.

Tlocrt i prorez srednjovjekovne ruševine⁶⁵

Prvobitno je kula imala tri etaže odvojene drvenim međuspratnim konstrukcijama.

⁶⁵ H.Kreševljaković, nav. dj., str.10.

Krov je bio u vidu drvenog šatora prekriven šimlom. Ispod krova su se nalazili grudobrani i otvori za gađanje. Visina kule do krova je iznosila 16 metara. Osmanlije su porušile zid prema zapadu dodajući veliki obor sa kvadratnom kapikulom na ovoj strani. Okrugla kula je najstariji dio grada. Na gradu su bila dvoja vrata. Iznad glavnih vrata bila je džamija, kao i na starom gradu Havala.

Starobosanska nadgrobna ploča sa Oraške crkvine

Prema narodnoj epici Orašac je mjesto rođenja Tale Ličanina (Budaline Tale), koji se rodio i živio na Basači.

U Orašcu se rodio i Mehmed Kolaković (1830-1897.) najbolji pjevač epskih junačkih pjesama. Intenzivno naseljavanje ovog područja muslimanima počelo je nakon Karlovačkog mira 1699. godine, a to naseljavanje nastavilo se i kasnije. Najveći broj doseljenika potječe sa područja Udbine i Like. Posebno poznate porodice koje su se doselile sa područja Like bile su Kozlice, Hrnjice, Vojići, Grozdanići i drugi.

U samom naselju Orašac nalazi se humak *Crkvina*, koji je sa sjeverne strane terasastog oblika. Na vrhu humka nalazi se 13 starobosanskih nadgrobnih ploča od vapnenca, od kojih su dvije na užim stranama zaobljene. Na visoravni, koju su ljudi tražeći blago prepravili,

Neposredno uz džamiju, koju je sagradio sultan Ahmed bila je hazna (barutana) a do nje tabija. Posadu u gradu sačinjavalo je 60 nefera i njima je komandovao dizdar. U gradu je bila kuća u kojoj je stanovao dizdar. Dizdar u Orašcu 1782. godine bio je Ahmedaga, nakon njega Huseinaga i njegov sin Dervišaga koji je bio i zadnji dizdar na starom gradu Orašac.

ima obdjelanog sedrastog kamenja i sličnih predmeta. Iako se ne vide nikakvi temelji, pretpostavlja se da je nekad tu postojala crkva.

Stari grad Orašac-danas

I.3.5. Kula Klišević (Gradina Kliševićka)

Kula Klišević nalazi se u podnožju planine Ljutoč, iznad sela Ćukovi. Nalazi se na platou neposredno nad Unom u blizini Štrbačkog Buka. Ovo je bila kula begova Kulenovića koji su se doselili u ovaj kraj iza Karlovačkog mira. Prvi posjednik Kliševića bio je Halil-beg Kulenović, sin Mahmut paše, a naslijedili su ga njegovi potomci. Kula se urušila 1918. godine. Kula je dominirala istoimenim naseljem Klišević. U više navrata je napadana i paljena.

Gradina kliševićka

Ostaci kule Klišević-danas

I.3.6. Kula Vrnograč (Crnkića Gradina)

Na prostoru Oraškog brda, nedaleko od naselja Begovac u Lipi, izdiže se iznad Ćukova kula Vrnograč (Crnkića Gradina). Ona se nalazi pri kraju krševite zaravni, koji se strmo spušta prema Ćukovima. Predio oko kule je obrastao šumom. Kula se izdiže neposredno iznad strmih litica i imala je zadatak kontrole ulaza i izlaza iz Ljutočke doline, ali i kontrolu petrovačkog pravca. Pretpostavlja se da je kula Vrnograč pripadala Humskoj župi zbog činjenica što su Ćukovi i Orašac pripadale istoj župi koja se prostirala na obje obale Une. Ima nekih naznaka da su se i Vrnograč i Orašac gradili negdje sredinom 15. vijeka. U osmanskom periodu Vrnograč pripada, zajedno sa Orašcem i Ćukovima, nahiji Bilaj. Osnivanjem kadiluka Novosel obje ove nahije pripadaju tom kadiluku (1562. godina).

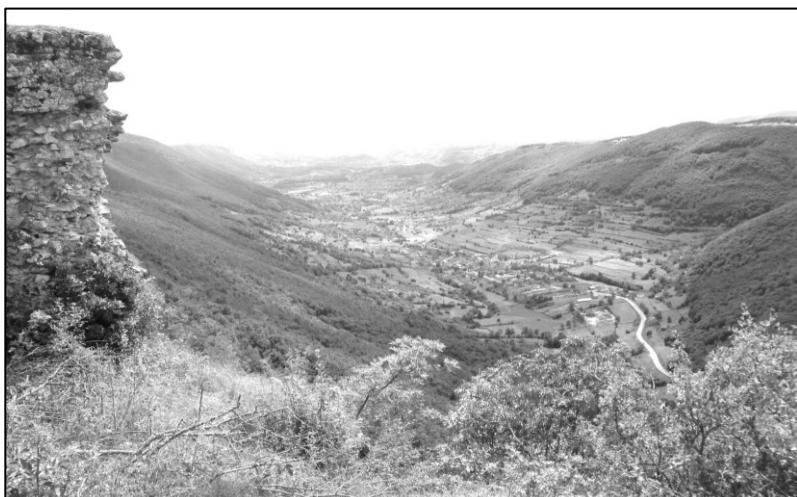
Vrnograč je bio podignut na prirodno zaštićenom položaju, na mjestu koji je najbolje odgovarao potrebama odbrane ovog kraja. Gradnja ove tvrđave bila je prilagođena konfiguraciji terena. Vrnogračka tvrđava pripada tipu obrambene tvrđave, pa je iz tog razloga i bila podignuta na strateški važnom položaju. S obzirom na veličinu Vrnogračke utvrde može se pretpostaviti da je ona bila neka vrsta osmatračnice i da je imala zadatak izviđanja terena i obavještavanja ostalih tvrđavskih posada o pojavi neprijatelja.

Tlocrt kule Vrnograč (Crnkića Gradina)

Vrnograč je relativno dobro očuvan i sastoji se od okrugle branič-kule i manjeg gradskog obora. U njemu je boravila vojna posada sa zapovjednikom. Uz ove objekte u pravilu su se razvijala naselja, pa se pretpostavlja da su se tako razvila naselja Ćukovi i Lipa. Zidovi Vrnogračke kule dobro su očuvani i njihova približna visina je bila 15 metara. Tvrđava Gradske obor je imao nepravilan zaobljen, trapezoidni oblik. Dužina zida koji prati nagib terena je 14 metara, a visina je oko 6 metara. Nema tragova

dogradnji, pa se može pretpostaviti da ostaci, koji su i danas vidljivi imaju izvorni karakter. Na južnoj strani zida se nalaze dvije puškarnice u dva različia nivoa, dok se na sjevernoj strani nalaze ulazna vrata (bliže braničkuli). Ova kula je imala tri sprata. Debljina zidova kule iznosi oko 1,5 metara. Vidljivo je iz sačuvanih kamenih zidova da je ona imala drvenu međuspratnu konstrukciju. Isto tako u njoj su se nalazila i razna spremišta, cisterna sa vodom. Krov je bio šatorast, drvene konstrukcije s pokriven šimlom. Ona se sastoji od unutarnjeg grada koji je opasan jednim kamenim zidom neposredno uz strminu. Ulazi se s istoka. Ova kula imala je vizuelni kontakt sa ostalim utvrdama sa kojima je činila jedinstven odbrambeni sistem.

Panorama Ljutočke doline sa kule Vrnograč

I.3.7. Kula Prkosi

Kula na Prkosima nalazi se u istoimenom mjestu udaljenom oko 8 km od Kulen-Vakufa. To je bila kula prkoškog (ostrovačkog) kapetana. Kulu je početkom 19. vijeka sagradio Kulin-kapetan. Ova kula je bila opasana debelim zidom. Kula je bila četvrtasta. Dvorište je pravougaono i bilo je široko oko 40 metara a dugačko oko 50 metara. Lijevo se nalazio odžak, a desno ashar.⁶⁶ Kula je bila izgrađena na četiti boja (sprata) sa više prozora. Osnovica kule je bila 10 x 10 metara i služila je kao ured kapetana, a ne za stanovanje.

Ostaci kule Prkosi-danas

⁶⁶ Kule i odžake Osmanlije su gradile na svojim imanjima. Kule na više katova koristili su za stanovanje, ali i odbranu od upada neprijatelja. U arhitektonskom pogledu one zaslužuju posebnu pažnju. Kako su one bile ipak male za stanovanje vlasniku kule, jer je tu boravila i vojna posada, uz kulu su gradeni posebni objekti-odžaci ili konaci. Kule su zidane u vis dok su odžaci građeni u širinu i bili su uglavnom jednospratni objekti. Kule su građene od klesanog kamena, dok su se odžaci gradili od kamena, čerpića i drveta. Oko kule i odžaka je uvijek bilo prostrano dvorište opasano visokim bedemskim zidom. U dvorištu se ulazilo kroz kapiju građenu na svod. U dvorištu je bilo i drugih zgrada i bunar. Vrata su bila na samom tlu, ali je bilo i kula gdje su vrata bila nešto podignuta 1-4 m, pa se u kulu ulazilo preko pokretnog mosta. Osim kula spahija građene su i one u kojima je sjedio kapetan sa svojom posadom kojom je čuvao granicu. Kule su skoro uvijek kvadratne osnovice (6–10m), dok je visina bila 11–20 m, ali je bilo i onih visokih i do 25 metara. Zidovi u prizemlju su bili nešto deblji od onih na spratu. Ponegdje su zidovi kula malterisani, a ponegdje samo fugirani.

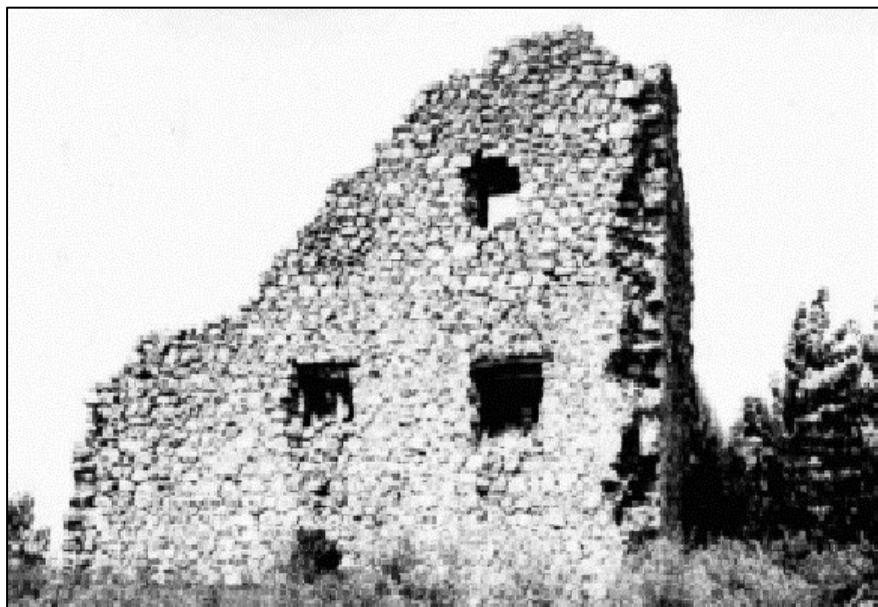
Visina kule bila je oko 20 metara, zidovi kule debeli su 1,2 metra. Kula je bila ščemerena ili kublejisana, da se ne može zapaliti. Osim toga na kuli je bilo više puškarnica, koje su služile za odbranu od napada neprijatelja. U kulu se ulazilo na niska vrata u prizemlju. Kula je u stvari predstavljala jednu jaču tvrđavu. Sa kule se pružao pogled na sve strane, a kad bi sa kule opalio top, značilo je da kapetan poziva raju da im saopšti vijesti. Danas je vidljivo da su zidovi oko dvorišta djelimično porušeni.

I.3.8. Čovka

Stari grada Čovka nalazi se na obroncima Čave, oko 5 km udaljen od Kulen-Vakufa. U 15. vijeku pripadao je Humskoj župi. Čovka se prvi put spominje u listinama s početka 15. vijeka pod imenom Chova, i tada je bila u sastavu Humske župe. Prema dostupnim historijskim izvorima prvi poznati vlasnik mu je bio Herman Celjski. Hrvatsko-ugarski kralj Sigismund je ovaj stari grad dao u zalog banu Nikoli Frankopanu koji je bio u njegovom posjedu od 1426-1449. godine. Poslije toga kao gospodari spominju se hrvatski plemići Orlovići ili Orlovčići.

Čovka se najčešće veže uz Ripač koji je bio glavno mjesto Humske župe. Još 1493. godine odlučivali su u Ripču parnice Štefan Nimac i Vuk Keglović, te Dujmo Orlović, župan Humski i četiri suca *stola Humskog*. Župan Humske župe Dujan Orlović (1493.) imao je sjedište u Ripču. Ovdje treba napomenuti da su uz prezime Orlović obavezno dodavali Ripački i Čovski. Nakon 1449. godine dolazi do diobe imanja knezova Frankopanskih, pa se ni Čovka ni Ripač više ne nalaze u njihovim rukama. Ima nekih naznaka da se Čovka zajedno sa Ripčem našla u rukama knezova Krjavskih, mada su to samo neke od pretpostavki. Moguće je da je Čovka bila slobodna gradska općina kojoj su slobodu potvrdili kraljevi. Osmanska vojska na čelu sa Husref-begom 1524. godine zauzima ovaj prostor pa tako i Čovka ulazi u sastav Bosanskog sandžaka. Stari grad Čovka je bio nenaseljen i pust sve do kraja XVII stoljeća. Bezi Kulenovići, kapetani Ostrovačke kapetanije ovaj grad su naselili, sagradili kulu, palanku dio odbrambenih bedema. Po ovom starom gradu bezi Kulenovići su nosili nadimak Čovke. Kula je sazidana od tesanog kamena, imala je tri sprata i nalazila se u sastavu Ostrovačke kapetanije. "Kula je bila četvrtastog oblika i ličila je na kulu na Prkosima. U prvoj polovini XVIII stoljeća Čovka je imala posadu od 50 graničara i dva manja topa. U vrijeme

bosanskohercegovačkog ustanka (1875-1878) pobunjeni kmetovi su zapalili kulu i palanku. Požar je u potpunosti uništilo palanku a od kule su ostali samo zidovi.⁶⁷ "Na kuli je vatru naložio kmet tih begova Jovica Zorić s pridjevkom Šljivar."⁶⁸ Nakon toga većina kamena sa kule je odnesena od strane lokalnog stanovništva i iskorištena za gradnju kuća i drugih objekata.

Ostaci kule Čovka

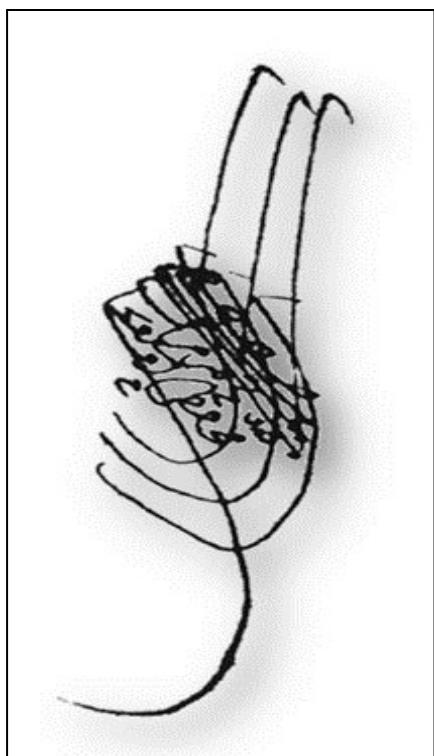
⁶⁷ Mirzet Mujadžić, Nijazija Maslak, nav. dj., str.111.

⁶⁸ H. Kreševljaković, nav. dj., str.14.

I.4. Kapetanija Stara Ostrovica

Poraz Osmanlija od Austrije i Karlovački mirovni ugovor (1699.) odredio je buduće događaje koji su u teritorijalnom smislu određeni velikim teritorijalnim gubicima ali i promjenama u mnogim državnim i društvenim sferama života. Bosanski ejalet činili su Bihaćki, Hecegovački,

Zvornički i Kliški sandžak.⁶⁹ Karlovački mirovni sporazum isključio je dio teritorija Bosanskog ejaleta i pripojio ih Austriji i tako je Bosanski ejalet ostao bez teritorija na prostorima Like, Korduna i Dalmacije. Preostali Bošnjaci-muslimani su pobijeni, protjerani ili pokršteni. Uništeno je više hiljada vjerskih i kulturnih objekata. Ovaj događaj imao je ključnu ulogu u razvoju Ljutočke doline. Dolaskom velikog broja izbjeglica⁷⁰ ovaj prostor je značajnije naseljen. Kako je granična linija isla dolinom Une, time je bio i veći odbrambeni značaj ovog prostora. Ovo je rezultiralo obnovom, dogradnjom i učvršćivanjem starih kula i gradova ali i izgradnju novih. Kao novi odbrambeni oblici javljaju se kapetanije.⁷¹ Kapetanije kao posebni odbrambeno-teritorijalni oblici

Tugra ostrovačkih kapetana⁷²

⁶⁹ Od 1699 do 1835. godine Bosanski ejalet se sastojao od 4 sandžaka, a od 1835. godine izdvajanjem nekoliko kaza osnivaju se tri nova sandžaka. Nakon vojne intervencije Omer-paše Latasa Bosanski ejalet se dijeli na 7 kajmakamluka (okruga) da bi 1865. godine ponovo bili uspostavljeni sandžaci.

⁷⁰ Po nekim procjenama u Bosnu je došlo oko 130.000 izbjeglica sa prostora Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije, od čega je sa prostora Udbine i Like značajan broj došao na prostore Bihaćkog sandžaka.

⁷¹ Prva kapetanija uspostavljena je 1537. godine na Savi sa sjedištem u Bosanskoj Gradiški. Na čelu joj je bio kapetan Džafer-beg Karaosmanović. Zadatak ove riječne kapetanije bio je kontrola, regulisanje i osiguranje saobraćaja na Savi i osiguranje granice.

⁷² M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.151.

upravljanja u Osmanskom carstvu bili su formirani jedino u Bosni. One su na određenom prostoru bile nosilac ukupne upravne i vojne funkcije (izuzev sudske vlasti).

Prve kapetanije su uspostavljene na Savi, Uni, Krki i Neretvi, ali i na morskoj obali koja je bila pod kontrolom osmanske države. Kapetanije su imale ključnu ulogu u odbrani Bosne a posebno kada je odbrana prepuštena sopstvenim snagama. Kapetanije su formirale vojne formacije koje su u činili vojnospособni stanovnici sa tog područja. Njima je komandovao kapetan,⁷³ kojeg je postavljao sultan *beratom*, a sjedište mu je bilo u glavnem utvrđenom gradu. Kapetani su imali titulu bega i bili su članovi Ajanskog vijeća Ejleta.⁷⁴ Pod njegovom komandom nisu bile spahijske i janjičarske poslove. Poslije Karlovačkog mira u Bosni je bilo 12 kapetanija da bi taj broj povećavan.⁷⁵ Između 1699. i 1718. godine formirano je 13 novih kapetanija. U kidanjem određenih kapetanija poslije Požarevačkog mira (1718.) u Bosni su bile 23 kapetanije. Kasnije dolazi do formiranja 11novih kapetanija. Do sredine XVIII stoljeća, pored postojećih, formirane su još četiri kapetanije: u Prijedoru, Petrovcu, Maglaju i Tari. Ovako uspostavljen sistem kapetanija sa utvrđenim tvrđavama, kulama, palankama i čardacima predstavlja je osnovu odbrane Bosne.⁷⁶ Jedna od teritorijalno najvećih i najznačajnijih kapetanija Bosanskog ejleta bila je Stara Ostrovica. U XVIII stoljeću njeni kapetani bili su iz porodice Kulenovića (Kulinovića).

Kapetanija Stara Ostrovica obuhvatala je prostor od izvora rijeke Une (Srb) do oko 15 km nizvodno od Kulen-Vakufa. Dobila je ime po

⁷³ Poznate kapetanske porodice bili su: Ahmedbegovići, Akbabići, Arnavutovići (kasnije poznatiji po prezimenu Krupići), Begovići, Beširevići, Cerići, Čekići, Čirići, Ferhadpašići - Sokolovići, Fidahići, Firdusi, Gradaščevići, Hadžialići, Ibrahimpašići, Jakirlići, Kapetanovići, Kulenovići, Kulinovići, Ljubunčići, Mušovići, Osmanpašići, Pašići, Resulbegovići, Rizvanbegovići, Šarići, Tasovaci, Uzeirbegovići i Vučijakovići.

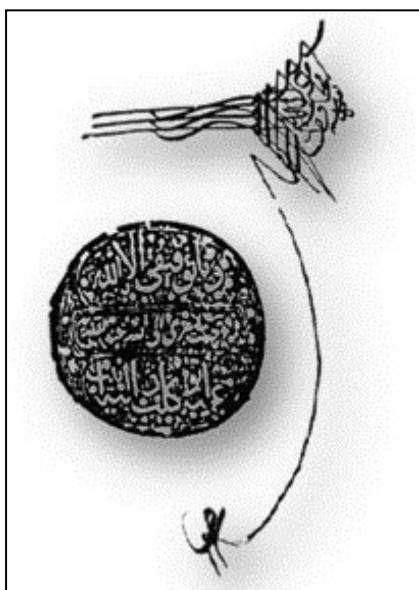
⁷⁴ Kapetanija je imala obavezu da svakog dvadesetog vojno sposobnog da na raspolaganje za ejaltsku vojsku. Velik broj vojnika određene poslove je obavljao i u miru za što je imao određenu novčanu naknadu.

⁷⁵ Prve uspostavljene kapetanije bile su Gradačac, Derventa, Kobaš, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Ostrožac, Bihać, Stara Ostrovica, Bosanski Petrovac, Glamoč, Livno, Duvno, Ljubaški, Počitelj, Trebinje, Klobuk, Onogošt i Kolašin. Kasnije su formirane kapetanije sa sjedištem u: Glamoču, Kupresu, Džiski Sani (Sanski Most), Doboju, Tešnju, Gradačcu, Tuzli, Zvorniku, Novom Pazaru, Ključu kod Gacke.

⁷⁶ Kapetan Osman-beg Beširević (1690-1727. godine bio na položaju ostrožaćkog kapetana) i u ovom periodu je uspješno organizirao odbranu u dva rata (bečkom 1683-1699. i 1714-1718.) od brojnih napada austrijske i mletačke vojske. Ostrožaćka kapetanija obuhvatala je: Ostrožac, Bilu Stinu, Cazin, Šturić, Pećigrad, Veliku i Malu Kladušu, Podzvizd, Furjan, Drežnik, Cetin i Sv. Juraj.

srednjovjekovnom gradu Stara Ostrovica. U sastav ove kapetanije ulazili su još i gradovi: Orašac, Havała, Džisri–kebir (Kulen-Vakuf), palanka Čovka i Donji Lapac.⁷⁷ Posebnu važnost je dobila nakon Karlovačkog mira, kada je proširena i utvrđena. Svištovskim mirom jedan dio teritorije ove kapetanije s Lapcem prešao je pod austrijsku vlast.⁷⁸ To su sela Boričevac, Doljani, Dobroselo, Donji i Gornji Lapac, Tiškovac, Osredak, Srb i Suvaja.

Prvo pominjanje kapetanije Stara Ostrovica zabilježeno je 1699. godine. Kapetani su bili iz porodice Kulenovići (Kulinović), zvani Haračlije. Kulenovići su naseli Staru Ostovicu prije 1699. godine, a nakon 1683. godine. Ova porodica dala je kapetane Stare Ostrovice, Bosanskog Petrovca, dizdare Havale i Jajca. Pod njihovom komandom bila je Čovka i Prkosi. Kapetani su u Staroj Ostrovici opstali do iza 1791. godine. Poslije Svištovskog mira i pomjeranja granice u neposrednu blizinu Stare Ostrovice, sjedište kapetanije je bilo u Prkosima, gdje je sagrađena kula. O značaju Ostrovičke kapetanije, u čiji sastav je ulazio i Kulen-Vakuf, Glamoč, Petrovac, Bilaj, Ostrovica, Čovka, Orašac i Prkosi, govori podatak da je ovdje bilo skoncentrisano oko 16.000 vojnika svih redova od čega je 10.000 muslimana i 6.000 martolosa (hršćana).

Pečat i tuga Mahmud-bega Kulenovića⁷⁹

Prvi poznati kapetan bio je Salih-aga Kulinović, koji se spominje 13. augusta 1699. godine, u zapisniku o ustanovljenju tromeđe između Turske, Austrije i Venecije, kao turski opunomoćenik, s više pograničnih aga i drugih funkcionera.

Salih-pašu je naslijedio njegov sin Mahmud-beg, na čijem je pečatu ostala urezana 1722. godina. Posebno se istaknuo kao veliki vojskovodja u austrijsko-osmanskom ratu 1737-1739. godine. Mahmud-beg je 1737. godine je uspješno odbranio Staru Ostovicu od navale austrijske vojske.

⁷⁷ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u BiH*, Sarajevo, Svjetlost, 1980, str.180.

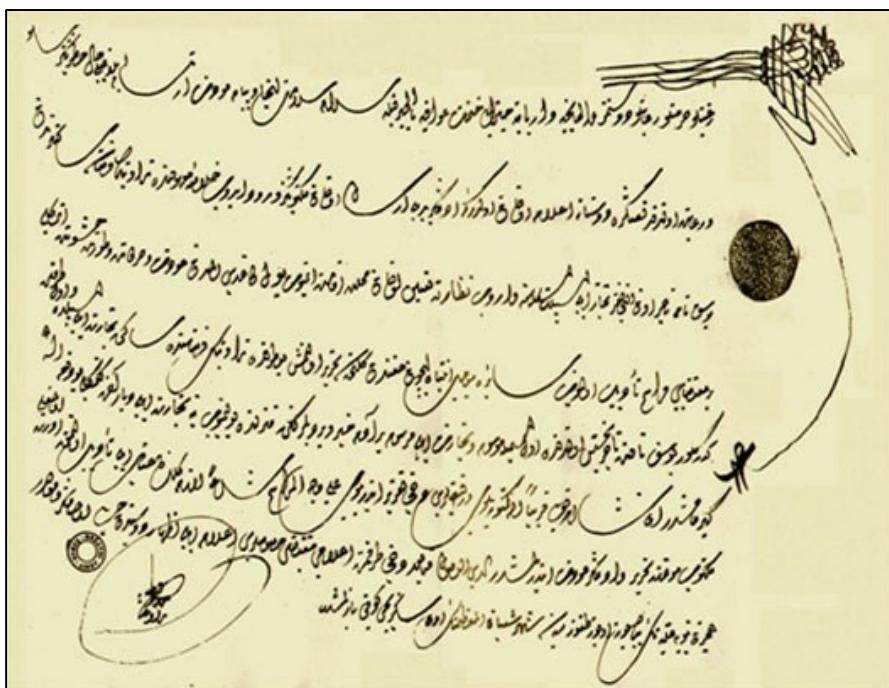
⁷⁸ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana dijela*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, str.170.

⁷⁹ M. Mujadžić, N. Maslak, nav. dj., str.141.

Zbog zasluga unaprijedjen je u čin paše.

Dužnost ostrovačkog kapetana obavljao je u naredne 22 godine, sve do 1744. godine.⁸⁰ U jednoj od brojnih bitaka protiv perzijske vojske poginuo je kod Hamadana 1744. godine. Za vrijeme Salih-paše i Mahmud-paše Kulenovića u Staroj Ostrovici izgrađeni su gradovi Džisir-kebir, Havaš i palanka Čovka, a prošireni su Ostrovica i Orašac. Izgrađeno je mnogo stambenih zgrada, a na ime Sultana Ahmeda III sagrađene su četiri džamije: u Staroj Ostrovici, Džisri-kebir, Havalji i Orašcu. Kulen-Vakuf se službeno zvao Džisri-kebir, sve do ukinuća kapetanija.

Iza Mahmud-paše ostalo je šest sinova od kojih je Muhammed-beg bio kapetan Ostrovice, a Smail-beg dizdar Havale. O kapetanima Ostrovice nema poznatih podataka za period od 1744. do 1766. godine. U plemićkoj porodici Kulenovića ima više nadimaka kao Haračlije, Bajbuti, Čovke, Robinići. Kulenovići sa nadimkom Haračlije (uzimali harač) su od Mehmed-paštine loze, jedna loza se naziva Bajbutima, drugi se zovu Čovke (po njihovom posjedu Čovka).

Pismo Mahmud-bega Kulenovića generalnom providuru Dalmacije 1727. godine⁸¹

⁸⁰ E. Pelidija, *nav.dj.*, str.130.

⁸¹ M. Mujadžić, N. Maslak, *nav. dj.*, str.150.

U vrijeme hadži Ibrahim-bega izbili su neredi u ovoj i susjednim kapetanijama zbog protivljenja ugovorima s Austrijom i Venecijom. "Na osnovu fermana pozvao je bosanski vezir Abdullah-paša u Travnik hadži Ibrahim-bega, dizdare od Havale Smail-bega i od Orašca Ahmed-agu, te age kapetanije: hadži Ahmed-agu, Redžeb-agu, Sinan-agu, Hasan-agu Begića, Mustafa-agu i topčiju Ahmed-agu. Svi su se odazvali pozivu u svoje ime i kao punomoćnici cijele posade. Saopćen im je ferman o ovoj stvari i zapovjedeno da se imaju lijepo vladati sa priateljima visoke Porte, poštivati sklopljene ugovore, te da ne smije činiti nikakvo nasilje ni muslimanima, ni raji, ni susjedima. Desi li se što protiv postojećih ugovora, ima se odmah krivac kazniti i to javiti bosanskoj vlasti. Ako se koji od njih ne bi držao te naredbe, služba će mu se odmah oduzeti i dati drugome."⁸² Pozvani begovi i age su se obavezali da će poštovati zapovjedeno. Ovu obavezu su preuzeli pred bosanskim vezirom Abdullah-pašom, kadijom Sejid Abdullahom, kapudžibašom Ibrahim-agom, pred monogim kapetanima i agama. O ovome je sastavljen zapisnik 22. januara 1783. godine (17. safera 1197.).⁸³ Svakako je značajna ličnost bio i Mehmed-beg, poznatiji kao Kulin-kapetan. Prvi put se pominje 1792. godine a kapetanijom je upravljao do 1806. godine. Za njega je bitno napomenuti da je sazidao kulu i odžak na Prkosima. Poginuo je na Mišaru gdje komandovao lijevim krilom bosanske vojske.

Posljednji kapetan Stare Ostrovice bio je kapetan Mehmed-beg Kulenović (1821-1835) koji je zajedno sa svojim sinovima Husein-begom, Mustafa-begom i Mahmut-begom pokopan na mezarju Havala. Sa sigurnošću se može reći da su Kulenovići "kroz zadnjih dvesta godina turske vlasti stvarno upravljali ovim krajevima. Zvanični predstavnici turske uprave ostajali su uvek u zasenku naspram moći Kulenovića."⁸⁴ Kulenovići su imali ogromne posjede koji su se nalazili na područjima između Bosanskog Petrovca, Grahova, Glamoča, Jajca, Varcar-Vakufa i Ključa. "Početkom 20. stoljeća cijela porodica Kulenović posjeduje uvjerljivo najveće komplekse begluka i najviše kmetskih selišta u Bosni i

⁸² H. Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, nav. dj., str.20.

⁸³ Isto, str.20.

⁸⁴ Petar Radenović, *Bjelajsko polje i Bravsko-antropogeografska istraživanja*, Srpski etnografski zbornik- Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 20, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1925, str. 208.

Hercegovini (ukupno 3.869 selišta, s tim da se zna da je 556 obuhvatalo površinu od 43.485, 461 dunuma)."⁸⁵

Kotar	Obradiva zemlja	Neobradiva zemlja	Ukupno
Bosanska Dubica	2.121,34	7.120,41	9.241,75
Bosanski Petrovac	4.121,6	36.637,202	40.758,802
Glamoč	429	7.658	8.087
Jajce	764,064	3.781,421	4.545,485
Ključ	52	2.622	2.674
Prnjavor	370,72	330,74	701,46
Sanski Most	0,85	2.551,08	2.551,93
Varcar Vakuf	21	1.741	1.762
Ukupno	7.880,574	62.441,853	70.322,427

Tabela: Begluci porodice Kulenović⁸⁶

Posebno treba napomenuti da su kapetani Stare Ostrovice bili vodeći vojnim komandanti ne samo ovog dijela Bosne nego i Bosanskog ejaleta. Kulenovići su bili jedna od najutjecajnijih porodica ne samo na prostoru Bosanske krajine nego i cijele Bosne. Sigurno je potrebno temeljitije istražiti njihov doprinos i ulogu u odbrani Bosne i dati im mjesto koje ih pripada u historiji ove zemlje. Kulenovići su bili kapetani Ostrovice, Petrovca ali i dizdari Havale i Jajca.

⁸⁵ Husnija Kamberović, *Begovski zemljiski posjedu Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Ibn Sina, Sarajevo, 2005, str.402.

⁸⁶ Isto, str.402.

II DIO

UVOD U ZLOČINE USTANIKA U LJUTOČKOJ DOLINI 1941.

II.1. Progoni i ubijanje srpskog stanovništva

U ovom dijelu želimo govoriti o stradanju srpskog stanovništva bez detaljnije razrade. Ovim želimo ukazati na činjenicu da su ustaška vlast i ustaške jedinice bile nosilac tragičnih stradanja Srba. Iako zločini nad srpskim stanovništvom nisu u fokusu ove knjige, iz pjeteta prema nevinim žrtvama želimo naglasiti nekoliko činjenica o ovim zločinima. Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (u daljem tekstu NDH) imalo je ključni utjecaj na dešavanja u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Novoformirana državna vlast relativno brzo je uspostavljena. Već polovinom juna 1941. godine ustaška vlast je počela sa provođenjem politike koja je trebala rezultirati hapšenjem komunista, Srba i Jevreja. Srbi, komunisti i Jevreji na prostoru jugoistočne Like, sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne našli su se na udaru ustaških vlasti. Hapšenja, odvođenja i ubijanja stanovništva srpske nacionalnosti krenula su polovinom juna 1941. godine. "Nastojanja ustaša da u pljačke i zločine nad srpskim stanovništvom uvuku što više muslimanskog i hrvatskog stanovništva bihaćkog kotara nisu davala očekivane rezultate. Priklučuju im se samo pojedinci i manje grupe ljudi sklonih pljački, iz nekih graničnih sela, te povjerenici u radnjama, koji koriste svoj položaj za pljačku srpske i židovske imovine."⁸⁷ Novoformirana ustaška vlast formirala je veliku župu Krbavu i Psat na čelu sa Ljubomirom Kvaternikom. Velika župa Krbava i Psat obuhvatala je kotare Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Cazin i Donji Lapac. Rimskim ugovorima od 18. maja 1941. godine Kulen-Vakuf i kotar Donji Lapac ušli su u sastav III. Talijanske okupacione zone u NDH, u kojoj je mogla djelovati ustaška vlast, organizacija i ustroj uprave. U oktobru 1941. godine Italijani su nakon reokupacije ove zone preuzeли vojno-operativnu vlast. Na području Donjeg Lapca, Plitvičkih jezera i Bihaća počelo je hapšenje, zatvaranje, ubijanje i iseljavanje srpskog stanovništva. U periodu 14-29. juna 1941. godine u Donjem Lapcu i okolini uhapšeno je oko 140 Srba. Uhapšeni su zatvarani u logore na otoku Pagu i u logoru Jadovno. Na prostoru Bihaća

⁸⁷ Zdravko Dizdar, *Bihaćka partijska organizacija 1941-1945. godine*, objavljeno u: Bihać u novijoj istoriji (1918-1945), Zbornik radova, Tom II., Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987, str.18.

masovno hapšenje Srba izvedeno je u noći 23/24. juna 1941. godine.⁸⁸ Uhapšeni Srbi dovedeni su na stadion nogometnog kluba BASK-a u Žegarskoj aleji. U 24 vojna kamiona oko 1.200 Srba i Jevreja⁸⁹ prebačeno je za Kulen-Vakuf i dalje. "Zapovjednik mjesta u Bihaću potpukovnik Matković izvještava da se preseljenje Srba koji su noćas sa 500 kola prošli kroz Bihać u pravcu Vakufa vrši nesmetano."⁹⁰ Uporedo s tim počela su hapšenja i zatvaranja komunista. "Iseljavanje Srba sa područja NDH u Srbiju, dogovorenog je na konferenciji 4.VI. 1941. između predstavnika Trećeg Reicha i predstavnika NDH, s time da bi se na mjesta iseljenih Srba uselio proporcionalan broj Slovenaca koje su Nijemci iseljavali iz po njima anektiranog dijela Slovenije. Iseljavanje je trebao provesti Ured za iseljavanje Srba osnovan u Banjoj Luci."⁹¹ O teškom stanju nasilno protjeranog srpskog stanovništva iz Bihaća i Plitvica navedeno je i u Obavještajnom izvještaju od 11. jula 1941. godine. U izvještaju se navodi: "Teško je stanje u kotaru Bos. Petrovac, gdje je preseljeno oko 2.700 pravoslavnog pučanstva iz Bišća i sa Plitvica, koji su bez ikakvih priprema i plana i bez sredstava za prehranu bačeni u okolicu Kulen-Vakufa i Drvara i razmješteni po siromašnim selima. Ovo naglo preseljenje čitavih sela sa djecom i ženama u očajnom stanju uznemiruje cijeli ovaj kraj, pretežno pravoslavne."⁹² Posebno se u zločinima isticao Ljubomir Kvaternik. Dolaskom u Bihać, 22. juna 1941. godine Ljubomir Kvaternik postaje veliki župan Velike župe Krbava i Psat. Nakon preuzimanja vlasti počinje organiziranje vlasti u Kulen-Vakufu, Bosanskom Petrovcu, Drvaru

⁸⁸ *Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20-30) lipnja 1941.*, objavljeno u Zločini na Jugoslovenskom prostoru u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Tom I, Zločini NDH-a 1941-45, Beograd, 1993, str.169.

⁸⁹ Jevreji su ostali jedno vrijeme u Kulen-Vakufu a onda u Bukovaču kod Bosanskog Peterovca. Bili su smješteni u školsku zgradu bez ikakvih uvjeta za život. Iz Bukovače su premješteni u Bosanski Petrovac a onda septembra 1941. godine prebačeni u Prijedor i dalje. Od ukupno 148 Jevreja koji su živjeli u Bihaću ubijeno je ili umrlo u logorima 111 osoba. Vidi Morig J. Levi, *Jevreji Bihaća 1919-1945*. Objavljeno u Bihać u novijoj istoriji (1918-1945), Zbornik radova, Tom I, Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987, str.348.

⁹⁰ *Izvještaj Zapovjedništva kopnene vojske od 1. jula 1941. Vojnom uredju zapovjedništva V.T. broj T 64/1941.*, objavljeno u: *Zločini na Jugoslovenskom prostoru u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, Tom I. Zločini NDH-a 1941-45, Beograd, 1993, str.181.

⁹¹ Zdravko Dizdar, *Četnička organizacija na području Tromeđe 1941. godine*, rukopis u štampi.

⁹² VA VII, Beograd, Arhiva NDH-a, broj 12/6-20011, kut. 85.

i Bosanskom Grahovu.⁹³ Tako je za ustaškog logornika 5. juna 1941., imenovan Tomo Ivaniš za područje Kotarske ispostave u Kulen- Vakufu, 3. jula 1941., Smail Kulenović za ustaškog logornika u bosansko-petrovačkom kotaru a 10. jula 1941., za bosansko-grahovski kotar imenovan je Tomislav Sarić. Ustaškim tabornicima imenovani su Miro Matijević za Kulen-Vakuf, Petar Brkić za Bosanski Petrovac, Oton Turnšek za Drvar, Andrija Kardum za Bosansko Grahovi i Nikola Špiranović za Crni Lug.⁹⁴ On je 24. juna izdao naredbu o iseljenju Srba i Jevreja sa područja Bihaća. U Izvještaju zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije taj. j. s. br. 105 od 12. jula 1941. godine stoji: "24. lipnja t.g. g. Veliki Župan župe Psat i Krbava naredio je usmeno, da se ima iseliti sav živalj grčko-istočnjačke i židovske vjere iz Bihaća, izuzev stranaca i mješovitih brakova Hrvata. Rok za spremanje pučanstva dat je jedan sat, te je u 5 sati pučanstvo pristizalo na sabiralište i u 24 teretna kamiona, stavljениh na raspoloženje od talijanskih vojnih vlasti, u dvije partije prevezeno u Kulen Vakuf, gdje je od kotarskog predstojnika iz Bos. Petrovca preuzeto. Židovi su smješteni u Kulen-Vakufu, a grčko istočnjaci (pravoslavci) raseljeni po kotaru Bos. Petrovac."⁹⁵ "Ljubomir Kvaternik je obavio krvavi čin masovnog ubijanja Srba i Židova, čime je raspirio mržnju između Srba, s jedne, i Muslimana i Hrvata, s druge strane, rezultat čega je stradanje kulenvakufskih Muslimana od strane četnika."⁹⁶ Krajem juna 1941. godine u Bihać je došao Vjekoslav Maks Luburić koji je po Pavelićevim ovlaštenjima počeo akciju čišćenja Srba, Jevreja i komunista. Za taj zadatak odabrao je zloglasni Pomoćni ustaški odred u kojem je bilo 150 ustaša. Ovaj je odred bio namijenjen za *specijalne zadatke*. Pored ovih snaga, u akciji *čišćenja* bile su angažirane i neke domobranske jedinice i nekoliko oružničkih posada. Hapšenje i ubijanje Srba sa prostora Bihaća ustaše su vršile na Garavicama. Na Garavice su dovođeni i ubijani Srbi sa prostora velike župe Krbava i Psat ali i iz Korenice i Slunja. Luburićeve snage su 1. jula 1941. godine napale selo Suvaju kod Srba i tom prilikom

⁹³ Počinje imenovanje ustaških logornika tako da je Tomo Ivaniš imenovan za ustaškog logornika u Kulen-Vakufu a za ustaškog tabornika imenovan je Miro Matijević.

⁹⁴ *Hrvatski narod*, br. 112., Zagreb, 6. juni 1941., str.4 i 14.

⁹⁵ *Izvještaju zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije taj. j. s. br. 105 od 12 jula 1941.* objavljeno u: *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije-Borbe u Bosni i Hercegovini*, tom IV, knjiga 1, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1951, str.523.

⁹⁶ Z. Dizdar, nav. dj., str.20.

pljačkali, palili i ubijali stanovništvo.⁹⁷ Muškarci iz Suvaje su prije toga pobjegli u šumu a u selu su ostali starci, žene, djeca i nemoćni. Zločinci su nevine žrtve ubijali većinom hladnim oružjem.⁹⁸ O ovom događaju se navodi sljedeće: "...i da je do nereda došlo kod sela Suvaja, koje su ustaše zapalile i stanovništvo se dijelom razbjeglo, a dijelom je pobijeno."⁹⁹ Nastavljujući ubijanje u selima Bubanj i Osredak ustaške jedinice su u naredna dva dana ukupno ubili najmanje 279, a najviše oko 330 mještana srpske nacionalnosti iz ovih sela.¹⁰⁰ "Tako je 3. srpnja zapaljeno selo Bubanj. Pravoslavni element je preplašen i utučen. Nezakoniti i nepravilni postupci '*samozvanih ustaša*' unose nemir i strah u narod, a ubojstva i paljvine kuća, pljačka i kontribucija su razlog da stanovništvo naročito muško napušta domove i bježi u šumu."¹⁰¹ U Bubnju je prema izvještaju Krilnog oružničkog zapovjedništva T.Br. 73 od 14. jula 1941. godine ubijeno 18 žena i 12 djece. U Izvještaju je navedeno: "... što od ubijenih i zaklanih, te izgorjelih osoba u selu Bubanj bilo je prema izjavi povjerenika općine Donji Lapac i zapovjednika oružničke postaje Doljani, čije je ovo područje, bilo je 18 žena i 12 djece, no i ovo nije točno s obzirom da su neki lješevi potpuno izgorjeli, a iz nekih kuća nema ni jedne osobe žive, pa im se nezna točan broj nestalih."¹⁰² Broj ubijenih u selu Bubanj je daleko veći i prema nekim izvorima 3. jula 1941. godine ubijene su 152

⁹⁷ 30. juna 1941. godine manja grupa Srba napala je vojnu patrolu kod Srba. Ustaše su poduzeli kaznenu ekspediciju koju je predvodio Maks Luburić (150 ustaša i oko 200 domobrana) tom prilikom izvršili su masovne zločine ubijanja u Srbu, Suvaji, Osredcima, Kruškovači i Bubnju a 53 uhvaćenih su likvidirali u Boričevačkoj jami. Srbi su nakon ove kažnjeničke ekspedicije masovno napustili svoje domove i pobegli u šumu.

⁹⁸ Prema više izvora broj ubijenih Srba u Suvaji iznosio je 173- od 200. Većina žrtava bili su žene, djeca i starci.

⁹⁹ VA VII, Beograd, Arhiva NDH-a, broj 12/6—20011, kut. 85.

¹⁰⁰ Prema jednom izvještaju u selu Bubanj ubijena su 152 mještanina, a po drugom ubijena su 83 lica od toga 6 muškaraca, ostalo žene i djeca. Prema tim poimeničnim spiskovima ubijeno je desetero djece mlađe od 5 godina. Jedinica Maksa Luburića u vrlo kratkom vremenu izvršila je ubistva i protjerivanje velikog broja Srba. Prema njegovom svjedočenju, u jednoj raspravi pred Ustaškim stegovnim i kaznenim sudom 5. studenog 1941. (dosje HDA, USIKS, 337/41), on je bio upućen s posebnom misijom da provede akciju čišćenja i u tom smislu imao je sa sobom "opći nalog da na teritoriji velike Župe Krbave i Psat sve vlasti, pa tako i vojničke, imaju se staviti na raspolažanje i podrediti meni tako dugo, dok nije završena akcija čišćenja koja je zamišljena." Detaljnije u Slavko Goldstein, *1941.godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.

¹⁰¹ VA VII, Beograd, Arhiva NDH-a, broj 12/6—20011, kut. 85.

¹⁰² Izvještaj krilnog zapovjedništva Gospić T.Br. 73 od 14. jula 1941., objavljeno u: *Zločini na Jugoslovenskom prostoru u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, Tom I, Zločini NDH-a 1941-45, Beograd, 1993, str.322.

osobe. "Zapovjedništvo prve hrvatske oružničke pukovnije javlja, da je u Bubnju, kotar Donji Lapac po ustašama ubijeno 3. srpnja 151 osobe od toga 18 žena i 12 djece."¹⁰³ Nakon napada na Nebljuse i druga sela, srpsko stanovništvo je živjelo po zbjegovima. Broj ubijenih Srba na prostoru Velike župe Krbava i Psat nikada nije precizno utvrđen. Te brojke su precijenjene i kreću se i do 12.000 ubijenih. Preciznije podatke o ubijenim Srbima u nekim mjestima nalazimo u pojedinim partizanskim publikacijama. Jedan od takvih je i pisanje o broju srpskih žrtava u kulenvakufskom kraju: "U samom Kulen-Vakufu, krajem juna ili početkom jula, pobili su 26 Srba i nekoliko Muslimana...U ovim mjestima su do opšteg ustanka 1941. godine, ustaše, po mom sjećanju, poubijale u Rajnovcima 27 i 18 pohvatale na putevima, u selu Kalati 17, Buševiću i Kestenovcu 11, Kulen-Vakufu 26, Velikim Stjenjanima 9,"¹⁰⁴ Prkosima sa Čovkom 16, Oraškom Brdu 36 ljudi. Poubijano je znači do 27. jula 150 osoba, što ljudi, žena i djece."¹⁰⁵ Rezolucijom¹⁰⁶ uglednih Banjalučkih muslimana osuđeni su ustaški zločini u Kulen-Vakufu, ali su u njoj navedeni podaci o zločinima ustanika-četnika nad Bošnjacima-muslimanima iz Ljutočke doline."I u Kulen Vakufu su to isto uradili i tu se je naročito istakao Miroslav Matijević, ustaša iz Vrtoče. Tu je poklano oko 950 hrišćana, što je bilo povod za osvetu četnika od 6. rujna kada je Kulen Vakuf popaljen i glavom je platilo 1.365 muslimanskih ljudi, žena i

¹⁰³ *Izvještaj Ravnateljstva za javni red i sigurnost Prs. Broj: 982-I-1941. od 19.VII. u 8 sati, nav. dj., str.357.,*

¹⁰⁴ Mjerodavniji je podatak o 12 ubijenih muškaraca poimenično nabrojanih u: Simo Arnautović, Rade Zorić, *Selo Veliki Stjenjani u NOB*, objavljeno u: Petrovac u NOB-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str.211.

¹⁰⁵ Nikola Majstorović, *Kulen-Vakufska opština u NOB-u*, objavljeno u: Petrovac u NOB-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974. str.374.

¹⁰⁶ Rezolucija Banjalučkih muslimana donesena je 12. novembra 1941. godine. Rezoluciju su potpisali ugledni banjalučki intelektualci, vjerski i politički dužnosnici. Identična Rezolucija je donesena i potpisana u još 15 gradova širom Bosne i Hercegovine. Ovu Rezoluciju su potpisali i muslimani u Bihaću. Ova Rezolucija predstavlja odgovor Bošnjaka-muslimana na ustaške zločine i njome jasno i nedvosmisleno Bošnjaci-muslimani osuđuju zločine počinjene nad srpskim stanovništvom od strane ustaša. Rezolucijom se osuđuju oni Bošnjaci-muslimani koji su počinili zločine ali i ukazuje da se svi Bošnjaci-muslimani ne mogu dovoditi u vezu sa počinjenim ustaškim zločinima niti ih izjednačavati sa ustašama. U Rezoluciji se prvi put javno iznose podaci o zločinima ustanika-četnika počinjenih nad Bošnjacima-muslimanima.

djece."¹⁰⁷ U literaturi postoje različiti podaci koji ukazuju na broj ubijenih Srba od strane ustaša u Kulen-Vakufu i kreće se od 150 do 950 ubijenih. Kao jedno od mjeseta na kojima su ubijani Srbi bila je jama na putu za Boričevac, poznatija kao Boričevačka jama. "Kako bi prikrio buduća ubojstva, lokalni poglavari ustaša Matijević naredio je da se uhićeni Srbi sprovedu osam kilometara zapadno od grada prema jami u blizini hrvatskog sela Boričevac. Od sredine srpnja 1941. godine jama Boričevac postala je centralno mjesto na kojem su ustaše izvršile masovna ubojstva Srba s područja Kulen Vakufa. Precizan podatak o broju Srba koje su ustaše pogubile tu, ili na drugim lokacijama, tijekom perioda lipnja i srpnja 1941. godine, teško je odrediti, ali se vjerojatno radi o broju oko šest stotina ljudi."¹⁰⁸ Istraživanje o broju ubijenih Srba od strane ustaša Mire Matijevića koje je proveo Max Berholz čini nam se najtačniji, s obzirom da je rađeno od strane istraživača koji je sigurno na objektivan i nepristrasan način izvršio ovo istraživanje. Pored Srba i Jevreji su bili na udaru ustaških vlasti. Krajem juna 1941. godine bihaćki Jevreji su istjerani iz Bihaća i deportovani u Kulen-Vakuf. U Kulen-Vakufu su smješteni u školi. Nekoliko dana su boravili u školi, a onda su ih ustaše odveli prema Bosanskom Petrovcu. Najveći broj je ubijen i bačen u Jame na putu prema Bosanskom Petrovcu. "Nekoliko dana iza toga čujem u velikoj sobi jedan razgovor moje *nene* sa nekom starom ženom, iz kojeg sam mogao razabrati, da su na putu prema Bosanskom Petrovcu ti svi **bihaćki Židovi** navodno poubijani i bačeni u jednu grabu pored ceste."¹⁰⁹ Ubijanje srpskog stanovništva od strane ustaških jedinica vršeno je i nad Boričevačkom jamom. Prema svjedočenjima preživjelih u jamu je bačeno nekoliko stotina nevino ubijenih. Ubijane su žene, djeca i starci.

¹⁰⁷ *Rezolucija Banjalučkih muslima*, objavljena u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941., Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1951, str.430-433.

¹⁰⁸ Max Bergholz, *Čudna šutnja-zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu*, Časopis Historijska traganja, broj 8, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, str.117.

¹⁰⁹ Abas Mušeta, *Kulen- Vakuf- tragedija godine 1941.*, neobjavljeni rukopis, str.18.

II.2. Spašavanje srpskog stanovništva od ustaša

Ustaše su pokrenule kampanju zatvaranja i ubijanja srpskog stanovništva u prvom redu muškaraca, a kasnije i ostalih. Na tragediju srpskog stanovništva reagirali su Bošnjaci-muslimani iz Ljutočke doline. Mještani Ljutočke doline upozoravali su, krili i evakuirali jedan broj Srba i na taj način spasili više od polovine stanovništva srpske nacionalnosti iz Kulen-Vakufa. Poznati su slučajevi kada mještani Ljutočke doline nisu dozvoljavali ubijanje i protjerivanje Srba sa ovih područja. U pokušajima spasavanja nedužnih ljudi, u Orašcu su ustaše ubile Ibrahima Vojića koji je pokušavao spasiti nevine živote. U Kulen-Vakufu Bošnjaci su spasili od sigurne smrti 59 od ukupno 106 Srba. Mnoge porodice pružale su utočište izbjeglim Srbima izlažući sebe različitim opasnostima i neugodnostima. Poznat je velik broj slučajeva da su pojedinci spašavali velik broj komšija srpske nacionalnosti. Hrvatska porodica Hodak iz mjesta Poljice (Klisa) je spasila velik broj Srba iz sela Rajnovci. "Naprijed sam naveo da su mi braća Hodaci, Jakov i Ivan, dali nešto oružja, kapisla i baruta; u njima sam stalno vidio velike prijatelje našeg naroda, a neprijatelje ustaškog režima. Tako su oni oko 60 Srba prebacili preko rijeke Une iz Rajnovaca na ličku stranu, kako bi ih izvukli ispod ustaškog noža. Ustaše iz Kulen-Vakufa primijetili su da su Hodaci naklonjeni partizanskom pokretu, jednog dana su došli i kupili cijelu Jakovljevu i Ivanovu porodicu i otjerali ih u Vakuf."¹¹⁰ Uprkos spašavanju Srba iz Rajnovaca ustanici su ubili cijelu porodicu Hodak.¹¹¹

Brojni su primjeri pojedinačnih slučajeva spašavanja građana srpske nacionalnosti od strane komšija-Bošnjaka. "Na taj način spašeno je: Porodica Stojana Smiljanića (3 člana) i njegova 3 brata: Dmitar, Rade i stričević Slobodan; Mile Knežević i Perka Rodić sa sinovima Momčilom i Slavkom, odnosno Bogdanom i Boškom; porodice Brace Grubiše (6 članova) i Mile Grubiše (4 člana); supruga i kćerka Stanka Budimira; dvije sestre Vojvodić, od kojih je starija bila supruga Paše Saračevića; zatim

¹¹⁰ Vukoslav J. Filipović, *Selo Bušević u danima otpora*, objavljeno u: Petrovac u NOB-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str.173-174.

¹¹¹ U noći 23/24. oktobra 1941. godine, ubijeno je dvanaest članova porodice Hodak. Jedino se spasila snaha Jakova Hodaka, Mara Hodak. Ona je uspjela pobjeći i sakriti se kod porodice Uroša Ljiljka.

Boro Kecman, Ilija Blanuša, Božo Zeljković i pop Vukosav Milanović. Vaso Vitrović, žena i sin (Srbijanci) pobjegli su u Srbiju pomoću propusnice koju im je isposlovao Vehbija Gutlić preko svog sestrića. Na isti način, uz pomoć Vladimira Deliha i Ibre Kulenovića, spasile su se porodice Stanka Opačića i Jove Medakovića (5 članova), vlasnici kantine, kao i porodica Đure Cvejtničanina (7 članova). U svojoj maloj kolibi, Đoku Zeljkovića krila je Fata Medić-Čaušević, zv. Slipica, koja je inače prosila i od toga živjela, a Anku Skorupan iz Plaškog, službenicu „Batinjola“, sakrila je porodica hodže Ibrahima ef. Mustafića. Jedno dijete Došenovića nalazilo se skriveno u kući Bege Kadića, a dijete Brace Grubiše kod hrvatske porodice Stipe Kovačevića. Rajka Srđića, čiju su majku ustaše ubile u zatvoru, skrivao je u svojoj kući Mujo Kulenović-Robinjić, zv. Mujaš. Porodica Ilike Zeljkovića (5 članova) i Stakić (3 člana) živjele su cijelo vrijeme u Kulen-Vakufu.¹¹²

Velik broj Bošnjaka iz Kulen-Vakufa, Klise, Orašca i Ćukova spasavao je Srbe na način da ih je obavještavao kada će ustaše ići u naselja sa srpskim stanovništvom. Zahvaljujući tim dojavama, velik broj ljudi se pravovremeno skrio i ostao živ. Jednom takvom dojavom iz Orašca, u Lipi je spašeno preko 100 ljudi. Pod zaštitom Hase i Mehe Mašinovića iz Kulen-Vakufa bezbjedno je otisao Simo Miljuš. Šabić Ago i Nure iz Kulen-Vakufa spasili su komšije Veljka i Desu. U svojoj kući su krili Milu, električara, i njegovu sestru Darinku i spasili ih od ustaša. "Prema izjavi Mirka Kovačevića iz Kalati, Nino Kovačević i njegova sestra Mara sa Buka zaslužni su za živote najmanje 150 Srba. Supruga Mire Matijevića, Anica, rodom iz Kalati, također je radila na spašavanju ljudi, Srba. Samom Kovačeviću je Ibro Kulenović izdao propusnicu za Beograd."¹¹³

Bošnjaci Ljutočke doline su na sve načine pokušavali spasiti ubijanje nevinih ljudi. Preko tadašnjeg načelnika Kulen-Vakufa pokušali su kod ustaških vlasti zaustaviti zločine nad Srbima. "Tada su Muslimani Kulen-Vakufa, preko Adembega Kulenovića, bivšeg gradonačelnika, protestirali i zahtjevali od ustaškog tabornika Mire Matijevića da prestane

¹¹² E. Bibanović, nav. dj., str.51.

¹¹³ Isto, str.52.

ubijanje nevinog srpskog stanovništva, njihovih komšija, na što je on zaprijetio da će kao Srbi proći svi oni koji se za njih zauzimaju. Adembeg je tada stavljen u kućni pritvor.¹¹⁴ U Orašcu je Alija Dizdarević-Alijaga pomogao u spašavanju žena i djece porodice Rudić; Ahmet i Nurija Džambegović su skrili u svojim kućama Srbe i tako ih spašavali. Na Kliševiću grupa ustaša je zatvorila dio mještana Kliševića i namjeravala ih ubiti. Za to je doznao Ahmed-beg Kulenović-Kletac i otjerao ustaše sa Kliševića, i tako spasio ove ljude sigurne smrti. Velik broj je primjera ljudskog zauzimanja i pomoći na spašavanju komšija-Srba od ustaša, posebo od strane Bošnjaka Ljutočke doline. "Pojedinci, iz redova Hrvata i Muslimana, Boričevca i Kulen-Vakufa, signalizirali su postojanje planova za uništenje srpskog stanovništva."¹¹⁵ Nakon Drugog svjetskog rata Srbi koje su spasili Bošnjaci dolazili su u Ljutočku dolinu i iskazivali svoju zahvalnost na spasavanju života. Istovremeno treba reći da je jedan broj Srba također spasavao određene poznanike i prijatelje od ustanika. Unatoč opasnostima kojima su se izlagali, Bošnjaci su činili sve da spase što više nevinih ljudi.

¹¹⁴ Z.Dizdar, nav. dj., str.20.

¹¹⁵ Simo Lukić, *Četnici u kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.*, objavljeno u Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941-1945, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1985, str.889.

II.3. Dileme o počiniocima zločina u Ljutočkoj dolini

Centralno pitanje koje je dominiralo u poratnom periodu bilo je: Ko su počinoci zločina u Ljutočkoj dolini? Komunističke vlasti u poslijeratnom periodu su kreirale i u javnom diskursu svu odgovornost za zločine prebacivali na četnike i tako amnestirali vlastite zločine. Zločini nad Bošnjacima i Hrvatima na prostoru NDH počeli su sa otpočinjanjem ustanka srpskog stanovništva. Ustanak je za posljedice imao masovne zločine počinjene nad civilima nesrpske nacionalnosti. "O opsegu ustanka govori i podatak da se u augustu 1941. g. gotovo polovica BiH našla pod nadzorom ustanika-gerilaca (pod vodstvom komunista koji se od septembra službeno nazivaju partizani) i četnika, kako se od tada sami nazivaju. Tada su se mnoga mjesta nastanjena hrvatskim i muslimanskim pučanstvom našla na udaru ili u okruženju ustanika...Ubrzo se stvaraju tri glavna žarišta ustanika Srba u Bosni i Hercegovini s dva različita predznaka: četnički i partizanski. Glavna žarišta bila su Bosanska krajina, istočna Hercegovina i istočna Bosna."¹¹⁶

Ko su bili organizatori i nosioci ustanka u Bosni i Hercegovini? Ovo pitanje nakon Drugog svjetskog rata u komunističkoj historiografiji posmatrano je jednostrano i uz prešućivanje uloge četnika u ustanku i naglašavajući ulogu komunista u organizaciji i vođenju ustanka. Ovakvim pristupom željela se umanjiti ili prešutjeti uloga četnika a sve "zasluge" za dizanje i vođenje ustanka pripisati komunistima. Ovakav prikaz ustanka ni u kom slučaju nije istinit. Zapravo, istina je da su zajedno ustanici-gerilci i četnici organizirali i vodili ustanak na prostoru Bosne i Hercegovine. "U pobunu i ustanak u julu i augustu 1941. godine bili su uključeni i pojedini pripadnici predratnog četničkog pokreta. Dio ustanika je stupio u borbu od početka, a mnogi i u vremenu nakon podizanja ustanka."¹¹⁷ U vremenu od sredine 1930-tih godina u neposrednom okruženju Ljutočke doline, na područjima na kojima je izbio ustanak Srba krajem jula i početkom augusta 1941., prema službeni četničkim novinama, postoji čitava mreža četničkih organizacija koji koordinirano djeluju do početka rata 1941. godine. Ove četničke organizacije su djelovale u Bihaću, Bosanskom

¹¹⁶ Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2002, str.167.

¹¹⁷ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobođilačkog rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, str.56.

Petrovcu, Drvar, Bosanskom Grahovu, Strmici, Kninu, Gračacu, Srbu, Donjem Lapcu, Udbini Korenici i drugim mjestima.¹¹⁸ Prema podacima Zdravka Dizdara od svih komandanata i komandira ustaničkih odreda i grupa najmanje trećina njih bili su četnici, a u nekim područjima i većina. Prema popisu pripadnika Dinarske četničke divizije, u kojoj je bio i Bosanski četnički korpus od 348 četnika njih 269 stupilo je u četničke jedinice 1941. godine, 40 u toku 1942. godine, 19 u 1943. i 20 početkom 1944. godine. Od 268 četnika, 12 su predratni a 1 je stupio u maju, 6 u junu, 229 u julu 1941. godine a ostalih 12 pred kraj 1941. godine."¹¹⁹ Prema podacima zvaničnih četničkih novina *Jugoslovenska straža* iz 1935. godine od 570 četničkih organizacija, 280 ih je bilo s područja Hrvatske i 80 s područja Bosne i Hercegovine.¹²⁰ S druge strane veoma mali broj članova KPJ i SKOJ-a nije mogao samostalno da organizira i podigne ustanak. Značajno je napomenuti da je neposredno pred izbijanje ustanaka na području Drvara bilo 36 članova KPJ i blizu 70 članova SKOJ-a u bosansko-petrovačkom kraju nešto manje i jedan broj na području Like. Ovaj broj članova KPJ i SKOJ-a nije mogao bez pomoći različitih četničkih organizacija i jedinica podignuti ustanak. "Uz komuniste i Srbe predstavnici četnika rade na pripremi pobune. Negdje su pojedinci nacionalisti/četnici i skupine iz zbjegova i logora bili uključeni u odrede koje su organizirali komunisti, jer će se kasnije nakon izbijanja ustanaka i potom talijanske reokupacije izdvajati iz njihovog sastava u posebne četničke postrojbe, dok su u drugim oni djelovali samostalno te će četnici prvi na području Drvara i početi sa napadom 26. srpnja 1941. kada komunisti nisu još bili dovršili u cijelosti pripreme za ustanak. Da su pripreme za ustanak vršene i na drugim područjima Tromeđe (južna Lika i sjeverna Dalmacija u NDH) može se zaključiti i iz podataka da su 82 časnika i dočasnika Dinarske četničke divizije bili u četnicima prije 27. srpnja 1941., dok ih je tog i narednog dana stupilo u četnike još 166, dakle njih 248, od ukupnog broja 348 koliko ih je u dokumentu navedeno do 1944. godine."¹²¹ Razloga za podizanje ustanaka i počinjenje zločina nad Bošnjacima je više. "Kao glavni razlog otpora ističu se zločini ustaškog režima nad srpskim narodom. Komunisti ipak nastoje pobuni dati

¹¹⁸ *Jugoslovenska straža*, br.28., Beograd, 7. juli 1935., str.5.

¹¹⁹ HDA, Fond: Ministarstvo vanjskih poslova NDH-a, broj R.T. Bo 1, 320/1944, kut.3.

¹²⁰ *Jugoslovenska straža*, br.3, Beograd 17. decembar 1934, str.1.

¹²¹ Z. Dizdar, *Četnička organizacija na području Tromeđe 1941. godine*, nav. dj., str.16.

narodnooslobodilačko i antifašističko obilježje, a četnici daju pobunama uglavnom nacionalno, odnosno nacionalističko i ekspanzionističko obilježje, uključujući u otpor gotovo isključivo Srbe.¹²² Međutim, sa sigurnošću se može reći da ovo nije glavni razlog, zapravo glavni razlog je velikosrpski teritorijalni ekspanzionizam i namjera etničkog čišćenje Bošnjaka i Hrvata sa prostora Bosne i Hercegovine. Zajedničkim djelovanjem ovih snaga počinjeni su zločini u Ljutočkoj dolini i iz tih razloga ustaničke snage snose zajedničku odgovornost za zločine počinjene nad Bošnjacima-muslimanima i Hrvatima. "U to vrijeme često nije bilo razlike među ustanicima predvođenim četnicima i ustanicima predvođenim komunistima u odnosu prema Hrvatima i Muslimanima."¹²³ U prvim danima ustanka koji su zajedno organizirali i izvodili partizani i četnici počinjeni su brojni zločini na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Ti zločini su počinjeni nad civilnim stanovništvom uključujući žene, djecu i starce. "U prvom razdoblju ustanka, kad u akcijama zajedno sudjeluju četnici i gerilci predvođeni komunistima (od rujna nazvani partizanima), izvedeni su prvi masovni zločini nad Muslimanima i Hrvatima u BiH i Hrvatskoj."¹²⁴

Zločini četnika u Bosni i Hercegovini počinjeni su kao dio velikosrpskog četničkog projekta. Uz vojnu organizaciju četničkog pokreta tekla je i politička. Kao političko rukovodstvo pokreta osnovan je u augustu Centralni nacionalni komitet, a slijedilo je i stvaranje lokalnih političkih odbora. Među njima je svakako najvažniju ulogu imao četnički odbor u Beogradu (Beogradski četnički komitet).¹²⁵ Četnički pokret svoju ideološku osnovu imao je u nekoliko programskih dokumenata, među kojima se posebno ističe programski dokument *Homogena Srbija*. Centralna teza i osnov u svim programskim dokumentima četničkog pokreta je ideja o velikoj Srbiji i homogenoj Srbiji. Stevan Moljević,¹²⁶

¹²² Z. Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, nav. dj., str.96.

¹²³ Isto, str.168.

¹²⁴ Isto, str.168.

¹²⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb, 1986, str.9.

¹²⁶ Dr. Stevan Moljević (1888-1967), advokat, rođen u Banjoj Luci. Početkom aprila 1941. godine pobjegao u Crnu Goru. Bio je član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta (dalje: CNK) od augusta 1941. do kraja januara 1944. godine, a bio je jedan od potpredsjednika CNK. Početkom maja 1942. dolaskom u Štab četničke Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (dalje: VK JVUO) uključen u tzv. civilni

ideolog četničkog pokreta iz 1941. godine, u Nikšiću objavljuje dokument-velikosrpski projekat pod nazivom *Homogena Srbija*. U pomenutom elaboratu, Moljević naročitu pažnju posvećuje teritorijalnim pitanjima i granicama homogene Srbije uz jasno geostrategijsko pozicioniranje Srbije na Balkanu. Znajući da je Stevan Moljević bio glavni kartograf Draže Mihailovića, može se reći da je velikosrpski geopolitički plan bio političko-nacionalni temelj četničkog pokreta. Govoreći o granicama, on se vraća na stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu Kraljevina SHS), izražavajući svoje neskrivene teritorijalne pretenzije i dramatično naglašavajući historijski trenutak za prekrajanje istih on kaže: "Osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918 g. nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti, danas ili nikad. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora."¹²⁷ Velikosrpski projekat imao je za cilj provođenje genocida nad Bošnjacima. Najbolji primjer kojim se potvrđuju ovi stavovi sadržani su u Instrukciji Draže Mihailovića. Draža Mihailović je posebnom instrukcijom 20. decembra 1941. godine upućenoj komandantu limsko-četničkih odreda Đordiju Lasiću i kapetanu Pavlu Đurišiću dao upute o dalnjem postupanju. "Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke, (...). Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenske, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog, a Bosne od muslimanskog i katoličkog življa."¹²⁸

Bez obzira što Draža u početnom razvoju pokreta nije imao nikakavih političkih koncepcija, dolaskom građanskih političara na Ravnu goru počinje da se oblikuje i politička fisionomija ravnogorskog pokreta, i

(politički) dio VK JVUO. Po povratku VK JVUO iz Crne Gore u Srbiju preuzima ulogu političkog rukovodioca četničkog pokreta Draže Mihailovića i savjetnik Draže Mihailovića po političkim pitanjima (do tada je to bio Dragiša Vasić). Sa Dražom Mihailovićem organizuje (januara 1944. godine) četnički kongres u selu Ba (Valjevo). Predao se 3. septembra 1945. godine. Osuđen je na 20 godina robije i poslije pomilovan.

¹²⁷ Stevan Moljević, *Homogena Srbija*, objavljeno u: Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo, 1996, str.24.

¹²⁸ Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad muslimanima*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str.18.

to sa izrazito velikosrpskim hegemonističkim koncepcijama, koje u svojoj glavi nisu imali čak ni pojedini političari u predratnom periodu.¹²⁹ Iz navedenog, opravdano se postavlja pitanje kako su dva suprostavljeni, politički i ideološki potpuno različita koncepta, četnički i partizanski, u početnom periodu ustanka mogli surađivati. U svojoj biti četnički pokret u Bosni i Hercegovini igra na kartu velikosrpstva i zaštitnika srpskog narod, za što koristi uticajne i viđenije ljudi koji se delom stavljaju u službu četništva.¹³⁰ Osim toga četnički pokret je bio dio "nacionalističke politike srpske buržoazije."¹³¹ Partizanski pokret je bio jugoslovenski, antifašistički i u osnovi potpuno suprotan četništvu. "Nakon prvog šoka što su ga izazvale okupacija i razbijanje Jugoslavije te stvaranja NDH, četnici su u BiH i Hrvatskoj počeli, najčešće u suradnji i zajedno sa komunistima, raditi na organiziranju oružanog ustanka Srba protiv hrvatske države."¹³²

Posebno treba istaknuti jedan dokument u kojem je naglašen glavni zadatak Dinarske četničke divizije. U dokumentu Pov. O. Br. 22-25-II-1942. naslovленог на Predsjednika narodne odbrane, vojvodu Iliju Trifunovića-Birćanina stoji: "*Zadatak divizije: Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenje Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru.*"¹³³ Iz ovog dokumenta je vidljivo da je bilo planirano trajno čišćenje Bošnjaka iz Ljutočke doline. Zadaci ove divizije su podudarni sa velikosrpskim programom homogena Srbija Stevana Moljevića

¹²⁹ Branko Latas, Milovan Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, BIGZ, Beograd, 1979, str.40.

¹³⁰ Isto, str.46.

¹³¹ Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1971, str.8

¹³² Z. Dizdar, nav. dj., str.93.

¹³³ HDA, Zb.br. 41/1160. Ovaj dokument je nađen u štabu četničkog pukovnika Paje Popovića.

Četnici Lika, 1941. godine-četnički odred braće Marić¹³⁴

U početnom periodu ustanka na prostoru Bosne i Hercegovine zajednički i surađujući četnici i ustanici, organizirani od strane komunista, izvodili su borbene akcije. U tom periodu nije bilo značajnijih razlika među njima. "U ranoj fazi ustanka, kada je svatko stajao pred istim neprijateljem ili pred istim problemima, došlo je do nekih kontakata, i, prirodno, do neke vrsta suradnje između partizanskih i četničkih jedinica i njihovih vođa. S partizanske tačke gledišta to je bilo u savršenom skladu sa komunističkom linijom stvaranja Narodnog fronta."¹³⁵ Iz dostupnih i relevantnih izvora jasno se vidi da su postojali određeni dogovori i zajednička djelovanja u početnom periodu ustanka.¹³⁶ Ovaj dogovor i saradnja bili su izraženi i na prostoru Bosanske krajine. U prvim danima ustanka zajedničkim snagama i u koordinaciji, ove jedinice su izvršile

¹³⁴ <http://www.pogledi.rs/galerija/dcd/jedinice/2.php>, U sredini sa pištoljem je vojvoda Mirko Marić.

¹³⁵ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Stanford University Press, 1975, str.140.

¹³⁶ Prvi sastanci između partizanskih i četničkih predstavnika počeli su u julu 1941. i nastavljeni su tokom augusta i septembra. Na tim sastancima postignut je dogovor o nenapadanju. Sastanak između Tita i Draže Mihailovića održan 27. oktobra 1941. godine u selu Brajići blizu Ravne Gore. Tek krajem oktobra 1941. godine došlo je do razmimoilaženja u pogledu nastavka borbe protiv okupatora. Prvi oružani sukobi četnika i partizana desio se 1. novembra 1941. godine, napadom četnika na Užice i okolinu gdje je bio štab partizanskih jedinica.

napade na Krnjeušu, Vrtoče, Drvar, Boričevac i druga mjesta. Najbolji primjer zajedničkog djelovanja su angažman četnika Mane Rokvića i drugih četničkih jedinica u ustanku. Svakako treba pomenuti *Izjavu štaba NOP Odreda Bosne i Hercegovine od 20. septembra 1941. god. o uslovima saradnje sa samostalnim četničkim odredima*. U Izjavi se nudi i pristaje na saradnju sa samostalnim četničkim odredima, gdje stoji: "Uporedo s našom partizanskom Narodno-oslobodilačkom vojskom dejstvuju i samostalni četnički odredi pod komandom njihovih štabova...Osim toga, oni nude zajedničko snabdijevanje, tako da oni našoj vojsci šalju ono što nam treba iz krajeva koji oni drže, a mi njima isto tako. Mi na takvu suradnju pristajemo pod takvim uslovima,...Štaviše, mi smatramo poželjnim da se uspostavi potpuna saradnja (i vojna i politička) između ove dvije vojske. Mi smatramo poželjnim da ove dvije vojske uspostave zajedničke jedinstvene komande i da zajednički organizuju život pozadine-pod uslovima, naravno demokratskog uređenja oslobođene pozadine i ukidanja srednjevjekovnog kažnajvanja, batinanja i sl."¹³⁷ Posebno je indikativno da partizanski pokret smatra poželjnim saradnju na vojnem i političkom planu. Zbog toga se postavlja pitanje koji su to politički ciljevi bili identični četničkom i partizanskom pokretu. Sa sastanka predstavnika četničkih i partizanskih odreda na dan 1. oktobra 1941. godine u Drinjači (Zvornik) potpisana¹³⁸ je sporazum i u tačkama 1 i 2 stoji: "1. Formira se zajednički privremeni operacioni štab između vojnih i partizanskih odreda na teritoriji Bosne sa nazivom: »Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda«. 2. Štab biće formiran od tri člana vojno četničkih odreda sa ove teritorije i tri člana iz partizanskih

¹³⁷ *Izjava objavljena u Biltenu br. 2. Štaba NOP odreda za BiH od 20. septembra 1941. godine pod nazivom "Izjava štaba NOP Odreda Bosne i Hercegovine od 20. septembra 1941. god. o uslovima saradnje sa samostalnim četničkim odredima", objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije-Borbe u Bosni i Hercegovini, tom IV, knjiga 1, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1951, str.412.*

¹³⁸ Potpisnici su bili za vojno četnički odred: 1. major Jezdimir S. Dangić, kap. Sergije G. Mihajlović i Pero Đukanović, za štab narodno-oslobodilačkih (partizanskih) odreda Bosne i Hercegovine: Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip-Seljo, Svetozar Vukmanović -Tempo.

odreda.¹³⁹ Ovdje ne želimo ulaziti u dublje analize, ali želimo naglasiti da i nakon zločina u Ljutočkoj dolini postoji saradnja ovih snaga.

Lički ustaniči-četnici Porta pravoslavne crkve Sveti Petar u selu Zalužnica¹⁴⁰

Potvrdu suradnje četnika i partizana-ustanika najbolje opisuje Kosta Nađ koji kaže: "Posle savetovanja u Kamenskom otišao sam preko Lapca u Drvar. Lapac je bio već oslobođen. Tu je inače vladala interesantna situacija. Partizani i četnici su imali zajednički štab."¹⁴¹ Upravo ove jedinice čiji je zajednički štab bio u Donjem Lapcu, prije dolaska Koste Nađa u Donji Lapac, izvršile su masovne zločine u Ljutočkoj dolini. Početkom ustanka u julu 1941. godine postojalo je više naziva za vojne snage koje su podignule ustank protiv vlasti NDH. U upotrebi su bili nazivi: *ustanici, gerilci i četnici*. Međutim, bez obzira na naziv ove jedinice su zajednički ili samostalno počinile zločine nad Bošnjacima. Ljutočke doline. Korišteni su različiti nazivi vojnih jedinica sastavljenih isključivo od Srba u periodu ustanka, odnosno počinjenja

¹³⁹ Sporazum između glavnog štaba NOPO Bosne i Hercegovine i štaba bosanskih četničkih odreda od 1. oktobra 1941. o formiranju zajedničkog operativnog štaba i zajedničkih organa vlasti na oslobođenoj teritoriji, objavljeno u: Zbornik dokumenata vojno-istorijskog instituta, tom XIV-Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, knjiga 1, Vojno-istorijski institut, Beograd, 1983, str.7.

¹⁴⁰ <http://www.pogledi.rs/galerija/dcd/jedinice/2.php>.

¹⁴¹ Kosta Nađ, Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga peta: 1941.-1945., Kultura, Beograd, 1961, str.318.

zločina nad Bošnjacima i Hrvatima u bosanskopetrovačkom kraju te na prostoru susjedne Like a najčešće *gerilski odred*, *četnički odred*, a kasnije *partizanski odred*. "Negdje krajem avgusta preovladavao je naziv »gerilski odred«, mada je to bio ređi slučaj, dok su ga neki pre toga, mada vrlo retko nazivali i »četnički odred«. Početkom septembra (koliko se sjećam 7.) na taj teren je došao Slavko Rodić. Od tog vremena izbačen je termin »četnički«, a ostalo je »gerilski«, a već tada mogao se čuti i »partizanski odred«."¹⁴² Iz ovoga jasno proizilazi da su ustankar vodile i zločine počinile zajedničke snage organizirane od komunista i četnika.

Ko su bili ustanci najbolje ilustriraju brojni primjeri preživjelih iz vremena ustanka. Svakako treba izdvojiti sjećanje Esada Bibanovića koji govori: "Pošto je obavio svoj posao, stražar se povukao pred vrata, a u sobu su upala trojica ustankara. Jedan je na šajkači imao četničku kokardu, a ostali su, kao znak da su i oni njegovi istomišljenici, nosili redenike municije prebačene na četnički način preko prsa. Upadno su nas i krvnički posmatrali. I mi smo njih gledali pravo u oči, ostavljajući ih u utisku da ih se ni malo ne bojimo. Grobnu tišinu u sobi prekinuo je onaj ustankar s četničkom kokardom uhvativši Džafera Demirovića za kosu i govoreći da je on pobio njegovu porodicu. Bez razmišljanja i Ibrahim Bibanović i ja smo odmah skočili braneći odlučno Demirovića, objašnjavanjem da je on stari komunista i da su i njega proganjale ustaše isto kao i njih. S obzirom na naše posjedovanje oružja, pištolja i bombi, ne znam kako bi se ovaj incident završio da u sobu nije upala veća grupa naoružanih partizana, koji su ovu trojku izgurali iz sobe (kasnije smo doznali da je to bila grupa španskih boraca, na čijem su se čelu nalazili Vlado Popović i Kosta Nađ)."¹⁴³

Ključno pitanje koje se postavlja o zločinima nad Bošnjacima Ljutočke doline jeste ko je počinio ove zločine. Zločini četnika i ustankara nad Bošnjacima i Hrvatima na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu 1941-1945. godine nakon Drugog svjetskog rata nisu sistematski istraživani niti se moglo slobodno govoriti, niti pisati o istim. Masovni zločini četnika i ustankika-gerilaca počinjeni nad Bošnjacima nisu temeljito

¹⁴² Sajo Grbić, *Prve akcije u opštinama Lipa i Ripač*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knjiga IV, Vojno delo, Beograd, 1964, str.774.

¹⁴³ E. Bibanović, nav. dj., str.112.

istraživani, a do početka devedesetih godina nemamo značajnije studije ili istraživanja o istim. Neposredno pred raspad SFRJ počinju se pojavljivati značajnija istraživanja i studije o zločinima četnika i ustanika nad Bošnjacima i Hrvatima na prostoru Bosne i Hrvatske. Ona istraživanja koja su se pojavila nakon Drugog svjetskog rata u znatnoj mjeri su reducirala ili prešutjela mnoge zločine bez detaljnijih istraživanja o žrtvama. Nakon rata objavljene su brojne knjige o NOB-u a zločini četnika i ustanika dotaknuti su djelimično ili kao usputno pitanje. U tim publikacijama govorilo se o zločinima ali bez konkretnih podataka o žrtvama i njihovim počiniocima. Odgovor na pitanje ko su počinoci zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline posve je jednostavan, zločine su počinile ustaničke jedinice sa područja Like i neposrednog susjedstva Ljutočke doline koje su činili Srbi pod rukovodstvom komunista i četnika. Iako različitog ideološkog okvira, ove jedinice su bile ujedinjene u zločinu na prostoru Ljutočke doline.

U narednim dijelovima knjige koristit ćemo termin *ustanik* kao najadekvatniji pojam u odslikavanju zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline. Pojam ustanik i ustaničke vojne snage u sebi sublimira one vojne snage koje su organizirali i kojima su rukovodili komunisti i četnici. Ovaj pojam koristit ćemo iz razloga što je nedvojbeno utvrđeno da su ove snage zajednički djelovale u pobuni na prostorima NDH. Osim toga zajednički su činili zločine, prikrivali i prešućivali iste.

II.4. Prvi zločini ustanika

Drugi svjetski rat na prostoru Kraljevine Jugoslavije poznatiji kao aprilski rat (6-17. aprila 1941. godine) završio je kapitulacijom i podjelom Kraljevine Jugoslavije. Njemačke snage su 15. aprila zauzele Sarajevo. Prethodno, 10. aprila 1941. godine proglašena je NDH-a i prostor cijele Bosne i Hercegovine ušao je u njen sastav. Njemačka i Italija su 15. aprila 1941. godine priznale NDH-a, a Bečkim dogovorom (21. i 22. aprila) određen je teritorijalni okvir ove države. Novom podjelom interesnih sfera u jugoistočnoj Europi došlo je do podjele i okupacionih područja u Jugoslaviji. Tom podjelom gotovo tri petine Bosne i Hercegovine pripale su njemačkom (31 predratni rez sa površinom od 29.121 km² i 1.647.462 stanovnika), a dvije petine (27 predratnih rezova sa 22.112 km² i 1.026.420 stanovnika) talijanskom okupacionom području. Linija razgraničenja išla je pravcem od Bosanskog Novog preko Mrkonjić-Grada, Bugojna, južno od Sarajeva grebenima Vranice, Bitovnje, Treskavice i Jahorine, pa Limom do Rudog. Na ovim teritorijama organizovana je neposredna njemačka, odnosno talijanska vojna okupaciona vlast koja se oslanjala na organe lokalne i civilne uprave.

Uspostava vlasti NDH-a u Bosni i Hercegovini počela je 25. aprila 1941. godine dolaskom Pavelićevih povjerenika i opunomoćenika u Sarajevo, ali nije uspostavljena brzo zbog onemogućavanja i ometanja u talijanskom okupacionom području. Ova uspostava potrajala je više mjeseci do formiranja velikih župa."Na području BiH u julu 1941. nalazilo se oko 35.000 talijanskih i oko 13.000 njemačkih, te oko 16.000 novoustrojenih oružanih postrojbi NDH. Nijemci su iskazivali potporu i savezništvo vlastima NDH, te pomagali ustroj njihovih oružanih postrojbi, kao nadomjestak za svoje, koje su uputili na druga bojišta, većinom na istočno bojište. Talijani su postupali suprotno, iskazujući se tobobnjim "zaštitnicima Srba", preko kojih su nastojali vršiti pritisak na NDH i ostvariti svoje imperijalističke ciljeve prema hrvatskim područjima radi prisvajanja jadranskog obalnog pojasa Kraljevini Italiji (područje oko 80 km u unutrašnjost od hrvatske jadranske obale) i zaposjedanje preostalog dijela NDH."¹⁴⁴ Po okupaciji, okupacione sile, posebno Njemačka, odmah

¹⁴⁴ Z. Dizdar, nav. dj., str.167.

su počele provoditi diskriminatorsku politiku prema Jevrejima, Romima i komunistima, a u Bosni i Hercegovini vlasti NDH prema Srbima. Bošnjake vlasti NDH proglašili su dijelom hrvatskog naroda i time ih denacionalizirali. U prvim mjesecima nakon uspostave vlasti NDH, Jevreji, Romi i Srbi bili su izloženi ubijanjima, progonima, pljački i oduzimanju imovine. Takvim postupcima prema ovim skupinama ljudi jedino se javno usprotivila Islamska zajednica donoseći ***muslimanske rezolucije*** u kojima je jasno osuđivala ubijanje nevinih ljudi.

U okolnostima koje je nametnula novouspostavljena vlast NDH došlo je do ustanka Srba u Bosni i Hercegovini. "Narodnooslobodilačka borba u Bosanskoj krajini, koja je počela ustankom u Drvaru, Oštrelju i Grahovu 27. jula 1941. godine, bila je dio narodnoslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i kao takva nosila je u sebi sve njegove osnovne karakteristike, ali je imala i neke specifičnosti kao rezultat nacionalne strukture, političkog naslijeda, politike ustaškog režima i podjele na okupacione zone. Ovi faktori su onda uvjetovali da dinamika razvoja ustanka i politička kretanja u njemu nisu bila istovjetna u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Sve do sredine 1943. godine ustaničke snage su isključivo bile sastavljene od Srba. Neizdiferenciranim ustaničkim masama Srba nisu mogli biti poznati svi strateški i programski ciljevi četničkog pokreta Draže Mihailovića, svi prijedlozi i vizije nove Jugoslavije i unutarnje Velike Srbije i odnosa u njoj čemu se konačno težilo, ali su njihove oružane akcije protiv «istorijskog neprijatelja» vodile upravo u tom smjeru, pa ih nije bilo nužno posebno naglašavati. One su već imale svoj strateški pravac."¹⁴⁵

Ovaj ustanak imao je masovni karakter i u njemu je učestvovao velik broj Srba. Ustanak od 27. jula 1941. godine zahvatio je prostor Bosanske krajine i Like. U sastavu ustaničkih jedinica, sve do sredine 1943. godine, uglavnom su bili vojnici i oficiri srpske nacionalnosti. Razlog za ovakvu strukturu ustaničkih jedinica je više. Jedan od njih je i šovinistički stav ustanika prema Bošnjacima i Hrvatima. Ustaničke jedinice u svom sastavu imale su više ideoloških i političkih ciljeva ovisno o tome ko je činio većinu. Neizdiferencirane ustaničke jedinice u početku

¹⁴⁵ Nijazija Maslak, *Paradigma bošnjačkog stradanja*, Unsko-sanske novine Krajina, septembar 2011, str.3.

su činili Srbi koji su bili pod uticajem monarhističkih, četničkih i ideja KPJ. Ustaničke jedinice su, napadajući ustaške i domobranske jedinice od Drvara do Srba, počinile zločine nad nedužnim civilima. Već sa prvim ustaničkim akcijama dolazi do ubijanja nedužnih. Prema dostupnim podacima od oko 800 Hrvata koji su živjeli u Drvaru ubijeno ih je oko 400. "U Drvaru pobunjenici su poubijali oko 400 Hrvata a divljih ustaša nestalo je istog časa. Od prvog kolovoza 1941. pa sve do danas pobunjenici potpuno gospodare na tom području, gdje nema hrvatskih vlasti, gdje nema učešća ustaša ni hrvatskih činovnika, gdje oni po miloj volji raspolažu i sa životima i imovinom Hrvata, gdje oni postavljaju na mjesta koja hoće i koga hoće i gdje sami odlučuju o načinu prehrane."¹⁴⁶ Pored Hrvata ubijeni su skoro svi Bošnjaci-muslimani koji su radili u Drvaru. Najveći broj ubijenih bačen je u prirodne jame, a najviše ubijenih završilo je u jamama u rejonu Kamenice.¹⁴⁷ Tako u Trubaru (Drvar) već 27. jula 1941. godine dolazi do ubijanja hodočasnika iz Drvara, tom prilikom ubijen je župnik Waldemar Maximillian Nestor i oko 200 hodočasnika. Ubijeni su nakon toga bačeni u jamu Golubnjača na Trubaru.¹⁴⁸ Posmrtni ostaci ubijenih ekshumirani su 19. aprila 2001. godine. Ekshumirani su dijelovi skeleta od 102 osobe. Iz ove jame ekshumirani su posmrtni ostaci i Abdijanović Amira koji je nestao 26. juna 1993. godine. Dakle ova jama je krila posmrtnе ostatake ubijenih iz dva rata. Ekshumirani posmrtni ostaci nalaze se u Krajina identifikacionom centru Šejkovača u Sanskom Mostu. O ovom događaji postoje poslijeratni zapisi koji u značajnoj mjeri umanjuju ili ovaj zločin pripisuju neodgovornim elementima. "Nešto iza napada na oružnike, na Trubaru se pojavio voz od Knina. Gerilci su prišli pruzi i uvjerili se da u vozu nema vojske, te su voz propustili prema stanici Vagan. Znali su da dalje neće moći. Vozovođa je bio poznati ustaša Marko Špiranović, zatim rimokatolički sveštenik Nestor koji je vršio pokrštavanje po Drvaru i Lokšmit, poslovoda iz željezničke radionice u Drvaru. Narod ih je izveo iz

¹⁴⁶ VA VII, Arhiva NDH, kut. 294, reg.br3/1-8 i 9.

¹⁴⁷ Tokom 2009. godine u rejonu Kamenice, u prirodnjoj jami dubokoj 25 metara, pronađeni su i ekshumirani posmrtni ostaci 5 osoba iz tog perioda. Autor ove knjige je učestvovao u ekshumaciji posmrtnih ostataka kao šef Područnog ureda Instituta za nestale osobe BiH.

¹⁴⁸ Posmrtni ostaci ubijenih su ekshumirani u periodu 11-18. juna 2003. godine.

voza i ubio."¹⁴⁹ Postoje i precizniji opisi ovih zločina. "Bilo je svanulo sunce koje je obasjavalo cijelu okolinu. Četa se već spremala za pokret prema žandarmeriskoj stanici Trubar. Kada je četa stigla u reon Žitkovca, pojavio se putnički voz, jer pruga na tom mjestu nije bila prekidana. U vozu nije primijećena vojska pa su ustanici propustili voz prema Vagnju. Na željezničkoj stanici Vaganj, Damjan Zeljković sa grupom starijih ljudi i omladinaca pokupio je sve putnike iz voza. Među njima se nalazio ustaša Marko Špiranović, katolički svećenik Petar Maks i neki trgovci. Ova grupa je izvela iz voza strojovođu Lokšmita, čiji je sin tada bio član KPJ i nalazio se kod ustanika. Grupa Damjana Zeljkovića je na svoju ruku povela sve putnike ka Golubnjači i sve ih, bez ičijeg odobrenja, postreljala."¹⁵⁰ Opisujući ovaj događaj Pero Boltić kaže: "Kada je voz došao na stanicu Vaganj, Damjan Zeljković je sa starcima i ženama pokupio sve putnike iz voza. Među njima je našao vozovođu, ustašu Marka Špiranovića, katoličkog sveštenika Petar Maksa i neke trgovce. Prvu dvojicu i strojovođu Lokšmita su streljali."¹⁵¹ Pominjani katolički sveštenik sigurno je župnik Waldemar Maximillian Nestor, a ne Petar Maks kako navode ustanici. Interesantno je navođenje samo imena tri žrtve a sigurno je da je ovom prilikom ubijeno više od 100 hodočasnika među njima najviše žena, djece i staraca. Ovdje treba naglasiti da je voz sa hodočasnicima imao desetak vagona i da su kao putnici u vagonima bila dvojica domobrana i jedan ustaša bez oružja.

Drugi zločin na području Drvara ustanici su izvršili na grupu hodočasnika koja je bila na proslavi blagdana Sv. Ane i hodočastili kapelicu na Oštrelju. Poslije cjelodnevnog slavlja ova grupa zajedno sa velečasnim Branimirom Župančićem, vozom sa Oštrelja krenula je kućama za Drvar. Uskotračna pruga na više mjesta bila je zaprečena drvećem i kamenjem što je usporilo dolazak voza u Drvar. "Pred zoru 27. srpnja 1941, kada su se gotovo približili Drvaru i kada su naišli na još jednu veću prepreku, upravo u tom trenutku iz šume se čuje vika: Hura! Juriš! Dolje ustaše! Majku vam ustašku! Živjela Crvena armija! Živio kralj Petar! Tako su Srbi napali hodočasnički vlak. Nisu ni svi Srbi imali oružja,

¹⁴⁹ Milan N. Zorić, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Vojno delo, Beograd, 1963, str.94.

¹⁵⁰ Stevo Babić, *Drvar 1941-1945- Sjećanje učesnika*, II svezak, Drvar, 1972, str.207-208.

¹⁵¹ Pero Boltić, *Drvar 1941-1945- Sjećanje učesnika*, II svezak, Drvar, 1972, str.222.

imali su nešto pušaka i revolvera, a dosta ih je bilo sa motikama. Odmah su na mjestu ubili onog ustašu i dva domobrana,¹⁵² te još nekoliko muškaraca, činovnika. Među hodočasnicima bio je Branimir Župančić, po ocu Slovenac, i jedan od prisutnih Srba prepoznao ga je i njega nisu ubili. Nisu ubili ni žene i djecu nego su ih pustili kućama.¹⁵³ Početkom augusta 1941. grupa četnika sa Draganom Pećancem organizirala je pokolj hrvatskih obitelji iz kolonije kod Oštrelja. Ustaničke snage su izvršile zločin i nad Hrvatima koji su živjeli na Oštrelju i mjestu Potoci.¹⁵⁴

Prilikom zauzimanja Bosanskog Grahova od strane ustanika (27. jula 1941. godine) u nekoliko dana ubijeno je najmanje 90 Hrvata. "U Bos. Grahovu i Drvaru pobunjenici su odmah u početku pobune preuzezeli svu vlast. U Bos. Grahovu odmah su ubili našeg predstojnika Petra Barbarića, upravitelja poreske uprave Vladu Srnića i njegovu ženu, don Juru Gospodnetića i mnogo Hrvata tako, da je hrvatski živalj bio prisiljen bježati u Knin."¹⁵⁵ Ovom prilikom ubijen je i župnik Juraj Gospodnetić koji je prethodno mučen, nabijen na ražanj i ispečen pred majkom i jednom grupom mještana i ustanika iz Bosanskog Grahova. Ubijeno je devetero djece i pet žena. Kuće i drugi objekti su potpuno spaljeni i opljačkani u svim mjestima u kojima su živjeli Hrvati. Spaljena je crkva i župni ured. "Pokolj autohtonog hrvatskog stanovništva Bosanskog Grahova nije bio ni iz daleka u skladu sa antifašističkim pokretom. Taj pokolj nosio je u sebi snažnu i nedvosmislenu poruku srpskih četnika o stvaranju Velike Srbije očišćene od Hrvata i Muslimana."¹⁵⁶ Ustanici u Lici su također izvršili određene zločine. Iz osvete za zločine počinjene nad Srbima od strane ustaše Maksa Luburića u selu Brotnjo 28. jula 1941. godine ubijeno je 37 Hrvata iz porodice Ivezić. Nastavljujući zločine u Lici ustanici su 2. augusta 1941. godine ušli u napušteni Boričevac i tada su ubili sve one koji su ostali kod svojih kuća i potpuno spalili Boričevac. Istovremeno ustanici su napali Vrtoče 2. augusta 1941. godine i ubili više

¹⁵² Dvojica domobrana i ovaj ustaša bili su nenaoružani i išli su na ovo hodočašće zajedno sa ostalim hodočasnicima. Vidi: Ante Beljo, *Masovni četnički zločini*, Hrvatsko slovo, 31. juli 2009, str.7.

¹⁵³ A. Beljo, nav. izvor, str.7.

¹⁵⁴ Na području Oštrelja ubijeno je 37 Hrvata a u Potocima 25. Zapaljena je crkva Sv. Ane na Oštrelju.

¹⁵⁵ VA VII, Arhiva NDH, kut. 294, reg.br3/1-8 i 9.

¹⁵⁶ Z. Dizdar, nav. dj. str.171.

civila. Ustanici su u Krnjeuši 9/10. augusta izvršli zločine nad oko 240 stanovnika hrvatske nacionalnosti. Najveći broj ubijenih je spaljen i bačen u nekoliko prirodnih jama. U ovim zločinima nisu bili pošteđeni ni žene, djeca i starci. Konačno, najveće zločine ustanici su počinili nad Bošnjacima u Ljutočkoj dolini septembra 1941. godine. Ovi prostori sa obje strane rijeke Une potpuno su očišćeni od Bošnjaka-muslimana i Hrvata. U nešto više od mjesec dana nestalo je Bošnjaka i Hrvata sa navedenih prostora. U najveći broj mjesta nakon Drugog svjetskog rata nikada se nisu vratile nasilno protjerane osobe.

Od sredine 1930-tih na području Bosanske Krupe, Gudavca i Lušci Palanke djelovale su četničke organizacije koje su bile jedan od nosilaca ustanka i zločina na ovom području. Ovdje želimo istaknuti i zločine ustanika na području Bosanske Krupe 27. jula 1941. godine, kada su u napadu na nebranjena sela Veliki Dubovik, Muslimansku Jasenicu, Potkrš, Zalin i Arapušu popaljene sve kuće i pobijeni svi oni koji nisu mogli pobjeći. "U kući Mehmeda Bobića ubijeno je 12 osoba i to: Mehmed Bobić (76 godina), Omer Bobić (75), Ibrašin Bobić (67), Hasan Bobić (62), Omer 'Crni' Bobić (75), Edhem 'Homa' Bobić (41), Huso Omerov Bobić (28) Emin 'Mali' Bobić (76), Hruste Himzin Bobić (28), Fehim Ibrašin Bobić (19), Meho Omerov Bobić (26) i Bilal Grošić (56 godina). Svi su se oni sklonili u kuću Mehmeda Bobića misleći da će se spasiti, kad niko nije kriv, a Mehmed Bobić je bio stari čovjek poznat i kod Srba i Muslimana, ali četnici to nisu poštivali, nego sve potukli krampovima i sjekirama. Kako je u selu sve uništeno, ubijeni su još: Međedović Omer (91), Karić Abid (63), Hasanagić Hasan (35), Džaferović Okan (76), Džaferović Fatima (20)- nepokretna osoba, Harbaš Ibro (75), Delalić Miralem (50), bolestan, Hodžić Avdo (19). Na Veliki Dubovik je bio vođa Trivo Drljača, Branko Drljača, Dušan Jelača, Branko Čopić, Ratko i Stojan Novaković iz Hašana, Đuro Šošić, Sladkvić Miloš, Đuka Mojkić i drugi...¹⁵⁷

Na području zapadne Bosne i Like ustaše su počinile brojne zločine nad nedužnim srpskim stanovništvom bez ikakvog opravdanja ali također ni zločini ustanika ne mogu biti prešućivani, neistraženi i javno prezentirani. Zločini, bez obzira od koga da su počinjeni teško se mogu

¹⁵⁷ Iskaz preživjelog Rašida Bobića, objavljeno u: S. Čekić, nav. dj., str.32.

porediti po razmjerama, po načinu izvršenja, niti se jedan zločin može opravdavati činjenjem drugog zločina. Zločini, bez obzira od koga su učinjeni, moraju biti istraženi, žrtve evidentirane, obilježena mjesta stradanja i javnost upoznata sa razmjerama počinjenih zločina. Zločini ustanika na području Ljutočke doline, Vrtoča, Krnjeuše i Like nakon 1945. godine uglavnom su prešućivani, umanjivani ili se o zločinima ustanika govorilo kao o kažnjavanju ustaša za počinjene zločine nad Srbima. U svim spominjanjima zločina umanjivao se broj žrtava i zločini su pripisivani uglavnom onim koji su poginuli tokom rata, pročetničkim elementima ili nekim *neodgovornim elementima, razjarenoj masi* ali rijetko stvarnim počiniocima zločina. Ni poslije rata nisu utvrđeni stvarni motivi, broj žrtva, naredbodavci i izvršioci zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline i drugih navedenih mjestu.

Mnogo godina nakon Drugog svjetskog rata počelo se govoriti o zločinima ustanika. Prvo su o ovim zločinima progovorili glavni akteri ustanka iz 1941. godine naglašavajući da su pokušali spriječiti zločine. Međutim, oni nikad nisu poduzeli nikakve radnje kako bi počiniovi ovih zločina bili procesuirani pred sudovima iako su znali ko su počiniovi. Među onima koji su mnogo kasnije progovorili o ovim zločinima su Gojko Polovina i Đoko Jovanić. Oni su u svojim knjigama opširno opisivali događaje u Ljutočkoj dolini, Boričevcu i drugim mjestima bez navođenja broja žrtava i počinilaca zločina. Najčešće su opisivali pljačku i paljenje imovine a najmanje ubijanje nevinih. Oni su ove događaje opisivali kao osvetu za počinjene zločine nad srpskim stanovništvom i namjerno ih pripisivali onim koji su poginuli tokom rata. Nakon Drugog svjetskog rata ustanicima su pripisivane zasluge za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali nikad nisu odgovarali za počinjene zločine. U mjestima masovnih ubijanja Bošnjaka i Hrvata, uglavnom cjelokupno stanovništvo je izjednačavano sa ustašama i trebalo ih je sviju kazniti. Cijela područja su proglašavana ustaškim i time legitimirana kao ciljevi napada. Međutim, istina je potpuno drugačija. Ovdje treba napomenuti da je među ustanicima bilo i onih koji su spašavali ili pokušali spasiti nevine. Pored ovog bitno je istaknuti da su ustanici ubijali i istaknute komuniste Bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Ustanici su ubili Marka Oreškovića-Krntiju, Džafera Mušetu, Hamdiju Kulenovića i druge koji se nisu izjašnjavali kao Srbi. Mnogi Bošnjaci i Hrvati u ustaničkim jedinicama

koristili su se srpskim imenima ili nadimcima kako ne bi bili ubijeni. Nesumnjivo je da su ustanici počinili brojne zločine za koje nikad nisu odgovarali.

II.5. Zločini ustanika u Boričevcu

Poslije proglašenja NDH počinje uspostava vlasti i formiranje vojnih jedinica na čitavom prostoru koji je zauzimala NDH. Uspostavom vlasti i formiranjem ustaških jedinica na prostoru Like od maja 1941. godine, počinje hapšenje određenog broja građana srpske nacionalnosti koji su odvedeni od svojih kuća i ubijeni. Kotar Donji Lapac i okolina prvi su se našli na udaru. U periodu maj-juli najveći broj stanovništva srpske nacionalnosti u bijegu od ustaša krio se u šumama po raznim zbjegovima. U Donjem Lapcu, Srbu i drugim mjestima formirane su ustaške postaje sa malim brojem ustaša. U Boričevcu u kojem su živjeli Hrvati uspostavljena je jedna jača postaja, koju su pretežno činili ustaše iz Gospića i drugih ličkih krajeva, ali bilo je i Boričevljana. Boričevac je 1941. godine imao oko 2.500 stanovnika. U maju i junu 1941. godine ustaše su odvodile Srbe i otpremali ih u Jadovno, a jedan broj Srba ubijali su nad Boričevačkom jamom. Srpsko stanovništvo sela kotara Donji Lapac je napustilo svoje kuće i spas potražili u šumama. Uglavnom su to činili muškarci. Neki Hrvati su upozoravali svoje komšije Srbe na opasnost koja im je prijetila i tako ih spašavali od sigurne smrti. "...Obrad Banjac, Bubanjčanin, sjeća se kako su ga na opasnost od ustaša upozoravali Božo Marković i Mile Krpan Jalšin iz Boričevca, te neki Adže kovač i trgovčić iz Kulen-Vakufa. Mnogi Štrbčani, Kestenovčani i Buševičani nisu zaboravili patriotsko držanje nekih članova porodice Hodak iz Buševića, a naročito Josipa i Mare Hodak. Među onima koji su na ovom teritoriju ukazivali na opasnost i otkrivali planove ustaša, valja spomenuti i Huseina Zjakića, vozača poštanskog autobusa iz Bihaća. U Srbu, Doljanima i okolici postali su poznati i bivši žandari Luka Čuljak, Mate Bičanić, Stjepan Škurina i Nikola Brletić zato što su među narodom otkrivali planove ustaša... Gdje god su stigli, obavještavali su narod o zločinima ustaša i savjetovali ljudi da se od ustaša sklanjaju i bježe u šumu."¹⁵⁸ Tokom ljeta 1941. godine

¹⁵⁸ S. Lukić, nav. dj., str. 889.

(juni-juli) i hrvatsko stanovništvo Boričevca bilo je u strahu od osvete za zločine koje su počinile ustaše nad srpskim stanovništvom. Ovaj strah će se pokazati opravdanim u narednim događajima.

Nakon ustanka u Drvaru i Srbu ustaničke jedinice izvele su nekoliko oružanih akcija na ustaške i domobranske jedinice u Lici i Bosni. Ove akcije su izvođene na širem području Like i Bosanske krajine. O navedenim vojnim aktivnostima na prostoru Like postoji više poslijeratnih zapisa o napadu ustanika na pojedina mjesta. "Poslije uspješnih borbi protiv ustaša u Srpskom Klancu, Dobroselu i Doljanima i poslije tragičnog udesa hrvatske porodice Ivezić u Brotnji pred nas se postavio vrlo težak vojno-politički problem: kako likvidirati ustaško uporište Boričevac, jedino selo naseljeno isključivo Hrvatima, na području sreza D. Lapac."¹⁵⁹ Ovi napadi na manja mjesta i mjesta u kojima nije bilo ustaških jedinica ili su bile manjeg brojnog stanja ustanici su izvodili kako bi izvršili pripreme za napad na Boričevac. Ustaničke jedinice su krajem jula 1941. godine donijele odluku o napadu na Boričevac. Ovaj napad su planirale izvesti zajedno ustaničke jedinice iz Like i Bosne.

Na području Donjeg Lapca ustaničke snage otpočele su napade na ustaške snege 29. jula 1941. godine. U telefonskom izvještaju posadnog zapovjednika Gospić, potpukovnika Pihlera od 29. jula 1941., u 21.30 sati navodi se: "Kod Donjeg Lapca krenulo je automobilom 8 ustaša u pravcu Udbine; oni su putem napadnuti od četnika, ostavili su automobil na putu i vratili se u Lapac, jer nisu imali dovoljno municije. Napad je uslijedio kod brda Tuk."¹⁶⁰ Već 29. jula 1941. godine iz Donjeg Lapca i okolnih sela Hrvati se iseljavaju u Boričevac. Ovo iseljavanje stanovništva hrvatske nacionalnosti izvršeno je zbog straha i vijesti o zločinima počinjenim nad Hrvatima od strane ustanika u ostalim krajevima Like. O brojnosti

¹⁵⁹ Gojko Polovina, *Sjećanje na početni period narodnog ustanka u Lici 1941. godine*, objavljeno u: Zbornik "Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac ,1971, str.786.

¹⁶⁰ *Telefonski izvještaj posadnog zapovjednika Pihlera o stanju u Gospiću*, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941,Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1952, str. 286.

ustaničkih jedinica prije napada na Boričevac navedeno je u telefonskom izvještaju satnika Vebera od 30. jula 1941. godine, primljenog u komandi u Otočcu. U izvještaju se navodi: "Protivnik se nalazi na oko 10 km pred s. Boričevac i svakog časa prijeti opasnost napada. Ima nas svega oko 40, a protivnika oko 400-600, naoružanog mitraljezima i bombama. Potpis satnik Veber."¹⁶¹ Prije napada na Boričevac, ustanički komandanti u prvom redu Gojko Polovina je upozorio stanovništvo Boričevca o namjerama za napad na Boričevac. Prvi put upozorenje je poslato 30. jula, ali stanovništvo Boričevca nije napustilo svoje selo. Nakon drugog upozorenja 31. jula, donesena je odluka o napuštanju Boričevca i povlačenju stanovništva u Kulen-Vakuf. Upozorenje o predstojećem napadu, Gojko Polovina poslao je iz razloga što se je bojao da će se ustanici svetiti nedužnom hrvatskom stanovništvu. Ovo upozorenje je slijedilo kao posljedica prethodnih napada ustanika na druga mjesta i ubijanja nedužnih. Ubijanja nedužnog nesrpskog stanovništva od ustanika počinjeni su u Brotnju, Bosanskom Grahovu, Drvaru. Znajući da neće moći spriječiti ubijanja nedužnih civila, slijedilo je ovo upozorenje: "Ponovo smo 31. jula poslali poruku stanovništvu Boričevca po Nikoli Polovini iz Dobrosela, jer je on bio neposredni susjed porodicama Markovinović. On nas je po povratku obavjestio da od 1. augusta uveče u Boričevcu neće biti neboračkog stanovništva; ostaće samo domobrani i ustaše. Tek kad smo primili to obavještenje, izdali smo naredbu za napad na Boričevac 2. augusta ujutro. Međutim, ustaše su pobjegle zajedno sa narodom, dok su se manje domobranske snage pred našim napadom povukle gotovo bez otpora."¹⁶² Prema naredbi bojnika Blagomira Webera narod Boričevca je 31. jula 1941. u ranim jutarnjim satima krenuo za Kulen-Vakuf. Zajedno sa narodom krenule su i ustaše. Prema dostupnim podacima iz Boričevca je izbjeglo 2.180 Hrvata. Kolona zaprega i pješaka krenula je na 15 kilometara dug put. Većina stanovništva napustila je svoje domove, jedan broj starijih, žena i djece nije želio napustiti svoja ognjišta. Većina naroda iz Boričevca u Kulen-Vakuf stigla je isti dan a ostatak je stizao sve do 2. augusta. U Kulen-Vakufu dio naroda je smješten kod

¹⁶¹ *Telefonski izvještaj satnika Vebera o stanju u Boričevcu 30. jula 1941. godine*, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1952, str.296.

¹⁶² Isto, str.787.

poznanika ili prijatelja, a jedan dio u školu. Poslije dvadesetak dana provedenih u Kulen-Vakufu, 24. augusta 1941. godine većina Boričevljana i Hrvata iz drugih mjesta (koji je bio u Kulen-Vakufu) krenula je za Bihać. Za Bihać je krenulo oko 2.800 Hrvata, ali i jedan broj Bošnjaka iz Kulen-Vakufa. Na putu za Bihać, u rejonu Rašlje kolona je napadnuta a jedan broj izbeglica je ubijen. U Kulen-Vakufu je ostao jedan broj Hrvata koji su doživjeli tragediju zajedno sa narodom Ljutočke doline.

O zločinima ustanika u Boričevcu postoji nekoliko značajnih studija a posebno ona Josipa Pavičića.¹⁶³ O učešću ustanika iz Bosne u napadu na Boričevac govori i Pero Pilipović koji kaže: "Trideset prvog jula 1941. godine Cvjetnički odred, u čijem su se sastavu nalazili borci sela Velikog i Malog Cvjetnića, Osredaka, Baboljusaka, Očigrija i Martin-Broda, pod komandom Stevana Pilipovića, zvanog Mačuka, dobio je naređenje od Štaba gerilskih odreda iz Drvara: Sa vašim snagama krenite u selo Bubanj, povežite se sa Stojanom Matićem i zajedničkim snagama likvidirajte neprijateljsko uporište Boričevac i držite blokadu garnizona Kulen-Vakuf."¹⁶⁴

Poslije grupisanja ustaničkih jedinica iz Bosne i Like konačno se krenulo u napad na Boričevac. "Istoga dana je donesena odluka za napad na neprijateljsko uporište Boričevac. Odlučeno je da se napad izvrši 2. VIII u 3 časa ujutro, ličke snage da napadaju jugozapadnu stranu, a Krajišnici sa jugoistočne strane. Sve je bilo spremno, čekao se samo ugovoren znak. Raketa je ispaljena tačno u 3 sata. Streljački stroj kreće organizovano, sa isturenim prethodnicima i bočnim obezbijeđenjima. Napad su ustaše osjetile i bile su ubijeđene da nam ne mogu pružiti jači otpor, pa su noću između 1. i 2. VIII evakuisale svo stanovništvo iz Boričevca za Kulen-Vakuf, a manjim snagama su ipak pružale otpor, te se odmah povukle u Kulen-Vakuf."¹⁶⁵ O pripremama za napad na Boričevac Đoko Jovanić navodi: "U toku 31. jula i 1. avgusta pripreman je napad na Boričevac. Noću 1/2. avgusta ustaše i domobrani, povlačeći i sav narod

¹⁶³ Detaljnije o zločinu u Boričevcu u Josip Pavičić (ur.), *Dossier Boričevac*, P.I.P., Zagreb, 2012.

¹⁶⁴ Pero Pilipović, *Borba Cvjetničana na petrovačkom području*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str.588.

¹⁶⁵ Isto, str.588.

Boričevca, povukli su se u Kulen-Vakuf.¹⁶⁶ Opisujući napad ustanika na Boričevac Đoko Jovanić navodi: "Noću 1/2. augusta ustanici su krenuli u napad na Boričevac. Glavne ustaničke snage sa Brežina krenuli su oko 2 sata 2. augusta i do 7 sati stigle su na brda iznad Boričevca. Oko 10 sati u Boričevac su se sručile ustaničke snage iz raznih pravaca. Pošto je sa gerilskim odredima nastupao veliki broj golorukog naroda, a Boričevac je pun napljačkane imovine iz njihovih sela, otpočelo je razvlačenje te imovine u kojoj su učestvovali i ustanici... Drugog augusta 1941. godine čitav donjolapački kotar bio je slobodan."¹⁶⁷

Izvještaj Đoke Jovanića govori o napadu na Boričevac i paljenje Boričevca ali se ne vidi da su ovom prilikom ubijeni starci koji su ostali kod svojih kuća. Paljevina Boričevca se pripisuje pročetničkim elementima. Činjenica je da su ustaničke jedinice i srpski seljaci ušli u nebranjeni i napušteni Boričevac od strane ustaša, i stanovništva i da su ustanici i srpski seljaci pobili sve one koji su ostali kod svojih kuća. U Boričevcu je nastala pljačka i paljenje kuća i pomoćnih objekata. Najveći broj ubijenih je izgorio u svojim kućama. Zapaljena je i katolička crkva. Svakako je interesantno naglasiti činjenicu da je prilikom napada Boričevac bio već pust, a da su narod i ustaše već bili u Kulen-Vakufu, pa se postavlja pitanje na koga su se to *sručile ustaničke snage* Đoke Jovanića. *Sručile* su se na preostale starce, žene i djecu, ali i na imovinu izbjeglih Hrvata. O ovom događaju Gojko Polovina piše: "Pošao sam da pokušam zabraniti paljenje i razbijanje katoličke crkve. Iznenadio sam se kada sam video da crkvu niko ne dira. Malo podalje od crkve, na utrini hrpa od raznih tkanina, gotovog odijela, obuće, šećera, brašna, raznih alatki i druge robe iznesene iz napuštenih ustaških dućana trgovaca Pavičića i Brkića. Izbezumljena masa žena, djece, staraca i odraslih ljudi, među kojima i nekoliko oružanih boraca, svada se oko te robe, razvlači, otima... U D. Lapcu prizor je nešto drugačiji, ali na žalost mnogo sličan... Ali ostaje činjenica da je u masi neboraca u tom momentu u pljački i paljenju učestvovao i znatan broj boraca, od kojih su neki poslije toga bili

¹⁶⁶ Đoko Jovanić, *Ustanak u južnoj Lici*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941., Zbornik, knjiga I, Vojno delo, Beograd, 1964, str.113.

¹⁶⁷ Đoko Jovanić, *Ustanak u Donjelapačkom kotaru 1941. godine*, objavljeno u: *Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945*, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 14, Karlovac, 1985, str.123.

sjajni ne samo partizanski borci, nego i politički i vojni rukovodioci, komandiri, komandanti. Nikada nisam, niti hoću javno pomenuti njihova imena."¹⁶⁸

Stavovi Gojka Polovine i Đoke Jovanića o događaju u Boričevcu najbolje objašnjavaju činjenicu da oni nisu imali kontrolu nad ustaničkim jedinicama, da se isti scenarij dogodio i u Kulen-Vakufu. Posebno je uočljivo da ustanički komandanti sve ustaničke zločine pripisuju pročetničkim elementima unutar ustaničkih jedinica ili *razjarenoj masi* što će postati obrazac u prikazivanju odgovornosti za nevine žrtve. Gojko Polovina posebno naglašava *da nikad nije niti hoće pomenuti imena zločinaca i pljačkaša*. Ovim svojim stavovima direktno je štitio i prikrivao zločince. Prema dostupnim podacima u Boričevcu i na putu prema Bihaću ubijeno je 55 Hrvata (jedanaest staraca i četrdeset četvero žena i djece). "Do sada je evidentirano 300 boričevačkih žrtava, od kojih je za 149 utvrđeno da su četničke žrtve, a zasigurno ih je bilo više. Tako je prestala postojati rimokatolička župa Boričevac, kao i susjedne župe Palanka, Rudopolje i Gračac.¹⁶⁹

Nakon Drugog svjetskog rata niko od Hrvata nije se vratio u Boričevac koji je potpuno spaljen i opljačkan od ustanika i srpskog stanovništva iz okolnih mjesta.

¹⁶⁸ Gojko Polovina, *Svedočenje-Prva godina ustanka u Lici*, Rad, Beograd, 1988, str. 340. i 342.

¹⁶⁹ Z. Dizdar, nav. dj., str.172.

II.6. Zločini ustanika u Krnjeuši

Župa Krnjeuša je 1938. godine imala 1.268 vjernika-Hrvata. Krnjeuša sa okolinom imala je 18 zaselaka u kojima su živjeli Hrvati-katolici. Među tim naseljima su Zelinovac, Lastve, Vranovine, Selišta, Rustine, Risova greda, Brda, Zapoljak, Cerovača.

Neposredno pred zločine nad Hrvatima Krnjeuše, jedan broj Srba iz okolnih mjesta ustaše su odvele i ubile. Postoje određeni podaci koji govore o odvođenju i ubijanju Srba na više lokaliteta. Najveći broj Srba sa područja Krnjeuše i okoline uspio se spasiti zbjegom u šume Grmeča. Jedan broj Hrvata iz Krnjeuše upozoravao je svoje komšije Srbe na opasnost od ubijanja. Posebno je Mile Ivaniš upozoravao na moguća ubijanja. "Sredinom jula, jednog jutra, nedaleko od Krnjeuše, zaustavi me ustaški vojni referent Mile Ivaniš i reče: Čuo sam da taoci neće ići za Njemačku, već će 15. jula svi biti negdje prebačeni kamionima, tamo strijeljani i bačeni u pećinu. Rekao mi je da o tome kako znam obavijestim zatvorenike. Ovo me je iznenadilo."¹⁷⁰ O tragediji Hrvata u Krnjeuši govorи i Zdravko Dizdar koji navodi: "Ustanici četnici i gerilci napali su Krnjeušu 2. kolovoza 1941., a potom je zauzeli i poklali (većinom 9. i 10. kolovoza) gotovo sve one Hrvate koje su tu zatekli ili pohvatili."¹⁷¹

Zločini nad Hrvatima u Krnjeuši desili su se 9. i 10. augusta 1941. godine. U ta dva dana ubijeno je oko 240 Hrvata. Ubijanje je vršeno na više mjesta (kod katoličke crkve, škole, Tomčića kuće, kod Dudekove trgovine, prirodnim jamama-Skakavac i Risovačka jama). U Krnjeuši je ubijen i jedan broj domobrana. Zapravo žrtve su ubijane po čitavoj Krnjeuši. Posebno treba istaknuti činjenicu da je jedan broj žrtava spaljen. Pored spaljivanja mrtvih, spaljivani su i živi. U više slučajeva spaljivana su djeca. Ustaničke jedinice su Krnjeušu držale u okruženju više dana. Ovo okruženje je počelo 30. jula i trajalo je do konačnog napada. Ustanici su prekinuli veze Krnjeuše sa Bosanskim Petrovcem, stablima zapriječili puteve i svakodnevno napadali malobrojne domobranske snage koje su pokušale da iziđu iz opsade. Pred sam napad 9. augusta, ustaničke jedinice

¹⁷⁰ Joja Radišić, *Zauzimanje Krnjeuše uz podršku topa*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str.16.

¹⁷¹ Z. Dizdar, nav. dj., str.171.

su bile nadomak Krnjeuše. Jedan broj Hrvata iz okolnih sela napustio je svoje kuće i sklonio se u Krnjeušu misleći da će tamo biti sigurni. Hrvati iz Zelinovca, Risovačke grede, Cerovače, Selišta, Lastva, Vranovine, Rustine, Brda, Zapoljka, iz Vođenice i jedan broj izbjeglih iz Vrtoča smjestili su se u Krnjeušu. Krnjeuška tragedija je počela 9. augusta 1941. godine kada su ustaničke jedinice počele granatirati središte Krnjeuše. Granate su eksplodirale u krugu Žandarmerijske postaje, kraj škole, među kućama, uglavnom su padale u centar Krnjeuše. Od posljedica granatiranja poginulo je više civila, pred žandarmerijskom postajom poginula je kuharica. "Od iste granate poginula je jedna Balenova curica od 10 godina. Ranjen je Jaković i ne znam još tko."¹⁷² U napadu na Krnjeušu učestvovalo su: gerilska grupa iz Selišta, Vrtočka četa sa 70 ustanika, gerilska grupa sa Dola pojačana sa 10 ustanika iz Dugopolja, gerilska grupa Zapoljak-Krnjeuša, gerilska grupa Risovac, gerilska grupa Lastve-Vranovina pojačani sa 20 ustanika iz Vođenice i 20 ustanika Mane Rokvića.¹⁷³ Ustanici su bili naoružani puškama, sa nekoliko mitraljeza i jednim topom-haubicom 105 mm.¹⁷⁴ Napad na Krnjeušu ustanici su izveli uz podršku ove haubice od 105 mm.

Prema partizanskim izvorima na Krnjeušu je napadalo više od 100 ustanika. Nakon Drugog svjetskog rata ustanički oficiri opisivali su ovaj događaj: "Eksplozija granata natjerale su ustaše na bjekstvo i paniku. Istovremeno počeo je i napad ustanika. Napad je bio tako silovit, da je ustaški garnizon ubrzo bio oslojen. Tih dana Krnjeuša je spaljena, a spaljena su i naselja, kao i napuštene kuće uz komunikaciju Krnjeuša-Vrtoče. To je urađeno u cilju da se onemogući boravak neprijatelja na ovom prostoru."¹⁷⁵ O napadu na Krnjeušu Joja Radišić piše: "Uzvici i kliktanje partizana, golorukog naroda i omladine, miješali su se u jurišu sa snažnim eksplozijama topovskih granata. Munjevitom brzinom zauzeto je

¹⁷² Josip Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. VIII 1941*, Vikarijat Banjalučke biskupije, Zagreb, 1999, str.72.

¹⁷³ Milenko Stupar, *Krnjeuša i njena četa*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str.650.

¹⁷⁴ Ovaj top-haubicu 105 mm ustanici su zarobili od domobrana u Vrtočkim dolinama 4. augusta, a na položaj kod Krnjeuše dovučen je 7. augusta 1941. godine i tad je prvi put gađana Krnjeuša. Granate su pale daleko od Krnjeuše zbog toga što posada nije znala rukovati nišanskim spravama.

¹⁷⁵ M. Stupar, nav. dj., str.652.

ustaško uporište. Uhvaćeni su stožernik Ivan Dudek i njegov pomoćnik Ivica Pavičić, ustaša Perica Katalinić i još neki krvoloci koji su na licu mjesta strijeljani za zločine vrštene mjesecima nad nevinim, golorukim stanovništvom. U borbi je poginulo 14 domobrana a zaplijenjeno je oko 30 pušaka, 2 puškomitrailjeza i 5.000 puščanih metaka.... Da se ustaše ne bi ponovo vraćale i stvarali garnizon, Krnjeuša je zapaljena. Ostali su samo crni zidovi izgorjelih kuća, kao tužni spomenik na teška vremena minulog rata.¹⁷⁶ Iz ovih napisa ustanika posebno je upečatljivo strijeljanje na licu mjesta i spaljivanje Krnjeuše. Posebno treba istaknuti razloge koje su ustanici navodili kao povod za spaljivanje Krnjeuše. Potpuno spaljivanje kuća, crkve i ostalih objekata imalo je za cilj da se Hrvati nikad ne vrate na svoja ognjišta. Upravo se to i desilo nakon Drugog svjetskog rata.

Ovdje treba naglasiti da u Krnjeuši nije bilo nikakvog otpora domobrana i ustaša. Prema ustaničkim zapisima u Krnjeuši je bilo 100 ustaša, 150 domobrana i nekoliko žandara. Ovi podaci nisu tačni, u Krnjeuši je bilo pored 8 oružnika (žandara) 7 rezervnih oružnika¹⁷⁷ i trojica lokalnih čelnika koji su položili ustašku zakletvu i oko 40 domobrana. Pored njih jedan dio civila je bio naoružan. Svakako, treba istaknuti činjenicu da niko od ustanika nije poginuo prilikom napada na Krnjeušu, jer nije bilo nikakvog otpora. Grupa domobrana je odmah po otpočinjanju napada bacila oružje i počela bježati zajedno sa civilima. O broju *ustaša* u Krnjeuši govori i Joja Radišić koji kaže: "Ustaša je bilo oko osamnaest, a pored njih bilo je dosta naoružanih civila."¹⁷⁸ Ovaj podatak koji navodi Joja Radišić nije tačan, tačno je da je u Krnjeuši bilo 7 ustaša vojnika i tri lokalna čelnika koji su položili ustašku zakletvu. Ako uzmemo podatak da je u Krnjeuši bila desetorica ustaša, onda je to znatno manji broj u odnosu na onaj koji se pominje nakon Drugog svjetskog rata. U odnosu na broj stanovnika, broj ustaša je bio zanemarljiv. U napadu ustanika na Krnjeušu, četvorica ustaša su ubijena, jedan je pobegao u Bjelaj, a dvojica nisu nikako bili u Krnjeuši za vrijeme napada.

¹⁷⁶ J. Radišić, nav. dj., str.20.

¹⁷⁷ Ovi oružnici ili ustaše bili su mještani Krnjeuše koji nisu imali nikakvu značajniji obuku. Među njima su bila dvojica ustaša koji su izvršili zločine nad nedužnim srpskim stanovništvom (Ilija Pavičić-Girin i Josan). Ustaše su bili i Perica Katalinić i Jure Matijević. Vidi detaljnije u: Josip Jurjević, nav. dj., str.67.

¹⁷⁸ Isto, str.14.

Kada su granate počele da padaju po Krnjeuši, civilno stanovništvo počelo je bježati iz Krnjeuše. Jedni su bježali prema Bosanskom Petrovcu a jedni prema Bosanskoj Krupi. Oni koji su bježali prema Bosanskom Petrovcu naišli su na ranjene i mrtve. Među ranjenim je bio i župnik Krešimir Barišića. On je, iako ranjen, sa ovom grupom pokušao doći do Bosanskog Petrovca, međutim, zbog teških rana nije mogao ići dalje. Ustanici su ga uhvatili živog, mučili i odvukli do katoličke crkve gdje su ga živog spalili. Na sličan način završio je i Ivan Dudek kojem su prvo odrezali ruku a onda ga ubili.

Ulaskom ustaničkih jedinica u Krnjeušu počela su ubijanja, silovanja i pljačka privatne imovine. Posebno su upečatljiva sjećanja preživjelih stanovnika Krnjeuše. "Tada je opalio top. Sada je nastala gužva. 9. na 10. upali su u Krnjeušu. To se ubijalo, to se klalo. Više se nije znalo ni tko je živ, ni tko je mrtav. Bilo je među mrtvima, živim, ranjenim. Cijeli taj dan nismo znali ni gdje smo ni šta smo. Potezli smo prema kući u Zelinovac. Između Karanovića kuće i puta za Zelinovac ležao je mrtav stric Ante Javor, Josica Ivaniš i nešto mrtvih domobrana. Tu su uhvatili župnika Krešu. Tukli ga, a on je molio da ga puste. Vezanog su ga vratili u Krnjeušu. Došli smo pred rodnu kuću u D. Zelinovcu. Odatle su nas vratili u Krnjeušu i zatvorili u Jokićevu kuću. Popodne su zapalili Dudekov dućan, a nas su potjerali u vatru. Ana, kćer Miće Matijevića i Marije, rođene Maričić, izgorjela je u Dudekovoju kući. U tu vatru bacali su već mrtve, da izgore. Najviše djece. Mene je jedan uhvatio kao loptu i ubacio u vatru. Pretrčala sam vatru i dospjela u bašču iza Tomčića kuće."¹⁷⁹

Preživjeli i oni koji se nisu uspjeli sakriti, odvođeni su u školu u Risovcu. U školi su su zajedno bili starci, žene i djeci. Tu je vršeno selektiranje i formiran je sud. Taj sud je bio obična farsa. Svi koji su suđeni, strijeljani su. Strijeljanje je vršeno pred školom, a posmrtni ostaci su zaprežnim kolima voženi i bacani u prirodne jame. Među ubijenima bilo je najviše starijih muškaraca i dječaka. "Odatle su nas pokupili i otjerali u Risovačku školu. ...Te noći su dolazili i odvodili najprije starije muškarce i odraslige dječake. Pred školom je bio "sud". Za stolom su bili nepoznati ljudi. Tu su oni 'sudili.' 'Osuđeni' su odmah ubijani, strijeljani.

¹⁷⁹ J. Jurjević, nav. dj., str. 93-96.

Kuda su ih odvozili? Nekud u jamu. Neke starije dečke možda mojih godina, izdvojili su, odveli, strijeljali i nabacali na neka seljačka kola. Kud su sa njima? Vjerovatno kud su i druge bacali u jame. Sad nas je ostalo jedno dvadesetak ženskih¹⁸⁰ Ovdje treba istaknuti da je jedan broj starijih, a posebno žena i djece, ubijen i spaljen u svojim kućama ili štalama. Iz svjedočenja preživjelih može se vidjeti da su ubijanja vršena na brojnim mjestima. Velik broj žena je prethodno silovan, a onda ubijen. Posmrtni ostaci ubijenih u Krnjeuši su skupljani na zaprežna kola, odvoženi i bacani u prirodne jame. Najpoznatije jame u kojima su posmrtni ostaci žrtava su Kaluđerica na Skakavcu i dvije jame na Risovačkoj gredi. Oni Hrvati koji su bili ranjeni odmah su na licu mjesta ubijani, bilo da se radilo o teže ili lakše ranjenim. "Sekulić je ležao potrbuške. Pluća su mu se vidjela koliko je bio ranjen. Pavelić bi preživio jer je bio samo u nogu ranjen. Dvojica četnika su došla, pogledali ih i jedan upita drugog: "Hoćeš ti, ili ćeš ja? Jedan je izvadio pištolj i dokrajčio obojicu. Nama je naredio da ih zakopamo."¹⁸¹

Jedan broj Hrvata iz okolnih sela, koji su se sklonili u Krnjeušu, ustanici su odveli u selo Zelinovac. O sudbini zaroobljenih u Zelinovcu najbolje ilustriraju svjedočenja Mande Jurjević. "Išla je prema Zelinovcu s pokojnom mamom, nosila je u naručju svoju malu Gagu. Kaže da je vidjela Karanovića, što je zidao bratu Mići kuću, da je stao iza nešto većeg kamena i ciljao. Puče. Pokojna je mater bila podebela pa se nije mogla sagnuti da dođe u niže. Obli je krv i pade. Što idu dalje sve više žena. Pokupili ih i gone prema Rakovici. Tamo pokojnog brata Marka vežu još sa nekim. Marta kaže: 'Mene grli i ljubi.' Odagnali su ih gdje ti pričam da je ona žena bacila svoju djecu. Na Skakavac. Nisu poštadili ni starog dida Stipana. On, sirota, pošao kući, kad je to udarilo. Gdje se kolima izlazi na cestu bila naša pšenica, a on leži u svojoj pšenici ubijen. Mrtav. Pokojni je brat Dane isto završio negdje u Lončarevom polju. Mara Božina je imala dečkića od tri godine, a bila je gotova za rodit. Ona je odmah kraj Boškove kuće, u žitu, poginula. Mačak¹⁸² sestre Marije poginuo je kraj živice uz put za Zelinovac. Tamo su ga dvije Javorove djevojčice vidjele gdje leži i

¹⁸⁰ Isto, str.93.

¹⁸¹ Isto, str.93-96.

¹⁸² Ovdje se radi nadimku poginule osobe.

krči... I Jure mi veli, naidoše na malog Dragu i Maru Božinu gdje leže mrtvi. Pokojni otac počeo je plakati."¹⁸³

Dolaskom preživjelog stanovništva iz Krnjeuše u Zelinovac narod se smjestio u kućama i štalama jer još nije bio spaljen Zelinovac. Tokom noći ustanici i srpski seljaci su pijani počeli ubijati i silovati. Zapalili sve kuće, jedan broj žena, djece i staraca spaljen je u kućama a jedan broj je ubijen. Također je spaljeno i naselje Lastve. Prema dostupnim podacima u Zelinovcu i Lastvama ubijeno je oko 130 osoba. Svjedoci ubijanja govore: "U štali se nalazila teta, tatina strina. Nije htjela noćiti sa nama u kući, bojala se i rekla da će u štali biti sigurnija. Sa sobom je povela malu unučad, djecu sina Jure i snahe Kaje. ...Štalu su zapalili. Kasnije se pričalo da je ona iz zapaljene štale zapomagala da spase djecu, a ona će sama izgorjeti. Četnici su se naslađivali i smijali kako je teta Tera jaukala i skakala po vatri. Do jutra je sve izgorjelo, a mi smo se stisli u kukuruzima. Ujutro eto opet četnika... Izdvojili su neke žene, odveli i tamo poubijali. Neki njihovi su sa zaprežnim kolima kupili mrtve. I one što su dan ranije ubijeni."¹⁸⁴

Ulaskom ustanika u Krnjeušu 9. augusta 1941. godine, zapaljena je i potpuno izgorjela katolička crkva. Ustanici su u zapaljenu crkvu bacili prethodno mučenog župnika Krešimira Barišića i trojicu sjemništaraca. "Popaljene su sve katoličke kuće i crkva. Odemo Mile i ja do crkve i nađemo izgorjelog župnika i dva mlada kapelana. Nađemo njihove haljine i zakopamo."¹⁸⁵ Zajedno sa župnikom Krešimirom Barišićem ubijeni i spaljeni su Jure Tomičić sa Prkosa, Ilija Poplašen iz okolice Jajca i najmlađi od njih 12-godišnji Ivica Skender, koji je tek bio završio I. razred gimnazije u Travniku. O spaljivanju župnika Krešimira Barišića Anto Orlovac kaže: "Nakon što je masakriran, župnik je poluživ bačen u zapaljenu crkvu gdje je posve izgorio. Prema jednom svjedočanstvu od župnika je u izgorjeloj crkvi ostao samo izgorjeli ostatak tijela, a od drugih osoba ništa."¹⁸⁶

¹⁸³ Isto, str.73.

¹⁸⁴ Isto, str.93-96.

¹⁸⁵ Isto, str.86.

¹⁸⁶ Anto Orlovac, *Palme im u rukama-Život i mučeništvo župnika Krešimira Barišića i uništenje župe Krnjeuša 1941. godine*, Banja Luka-Zagreb, 2008, str.89.

U knjizi Josipa Jurjevića *Pogrom u Krnjeuši* navedena su imena 193 žrtve s područja Krnjeuše od čega su 119 muškaraca i 74 žene. Ubijeno je 59 djece do 15 godina i 16 maloljetnika 16-18 godina. Popis žrtava Josipa Jurjevića proširio je Anto Orlovac na osnovu matica krštenih i vjenčanih, te popisa Jure Ivaniša i Ane Došen.¹⁸⁷ Ovim proširenim spiskom broj žrtva ustaničkih zločina u Krnjeuši prelazi 240. Preživjeli stanovnici Krnjeuše prvo su izbjegli u Bihać i Bosansku Krupu, a onda dalje oko Bjelovara, Županje, Križevaca, Virovitice, po Slavoniji do Osijeka i drugih manjih mjesta. Preživjeli Hrvati se nisu vratili u Krnjeušu ni nakon Drugog svjetskog rata. Nikad niko nije odgovarao za masovne zločine u Krnjeuši, niti su mjesta ovog masovnog zločina obilježena. Krnjeuša je u pravom smislu riječi doživjela pogrom.

¹⁸⁷ Anto Orlovac je kao dodatak knjizi Josipa Jurjevića Pogrom u Krnjeuši dodao Popis krnjeuških mučenika i time u značajnoj mjeri doprinio saznavanju istine o ukupnim nevinim žrtvama ustaničkih jedinica.

II.7. Zločini ustanika u Vrtoču

Nakon ustanka u Drvaru i Lici ustaničke jedinice su redovito vršile zasjede na putu Bihać-Bosanski Petrovac. U Vrtoču je bila uspostavljena žandarmerijska postaja sa nekoliko žandara i ustaša. "Pored ustaša Maričića i Bužonja, bilo je i nekoliko žandarma muslimana i Hrvata, koji su nastavili služiti novog gazdu, tako da je tada u Vrtoču ukupno bilo oko desetak naoružanih predstavnika vlasti NDH."¹⁸⁸ Ova postaja nije bila u mogućnosti da kontrolira komunikaciju Bihać– Bosanski Petrovac i osigura nesmetano snabdijevanje domobranskih postaja u Bosanskom Petrovcu i Kulen-Vakufu. Povremeno su ovu komunikaciju osiguravale jače domobranske jedinice. Ustaške jedinice su povremeno dolazile u Vrtoče i odvodile stanovnike srpske nacionalnosti. Tako su rano ujutru, 28. jula 1941. godine ustaše pohvatili oko 30 ljudi i odvezli ih kamionima u nepoznatom pravcu. Najveći broj Srba iz Vrtoča uspio se spasiti.

Pripremajući napad na prostor bosanskopetrovačke općine ustaničke snage su bile stacionirane u neposrednoj blizini Bosanskog Petrovca. U telefonskom izještaju potpukovnika Matkovića (zapovjednik postaje Bosanski Petrovac) od 30. jula 1941. godine navodi se: Južno od Petrovca na 4 km u širini od 8 km, nalazi se četnički odred oko 3000 ljudi. Baziraju na Drvar. Namjera im je da preko Srnetice opkole B. Petrovac. Nalazim se na prostoru 4 km. južno od Petrovca. Kulen Vakuf slobodan.¹⁸⁹

Ustaničke jedinice su napale Vrtoče 2. augusta 1941. godine i tom prilikom pobili sve Hrvate koji su živjeli u Vrtoču, a nisu uspjeli da pobjegnu prema Bosanskom Petrovcu i Bjelaju. Pored ustaša i žandara, koji su bili stalno u Vrtoču, 2. augusta u Vrtoču je bio i Miro Matijević sa nekoliko ustaša. Vrtoče su ustanici i srpski seljaci napali oko 10 sati ujutro iz svih pravaca. U napadu je učestvovalo oko 300 ustanika i seljaka. Ustaše i žandari pružili su vrlo slab otpor i povukli se prema Bjelaju, Krnjevići i Bosanskom Petrovcu. Zajedno sa njima pošli su i civili. U

¹⁸⁸ Lazo Radošević, *Vrtoče u ustanku*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.464.

¹⁸⁹ *Telefonski izještaj potpukovnika Matkovića*, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941,Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1952, str.296. 104

Vrtoču je ostao jedan broj civila koji nije uspio da pobegne. O samom napadu na Vrtoče postoje svjedočenja ustanika koja želimo navesti i analizirati. "Početak ustanka za Vrtočane bio je napad na čaršiju 2. VIII 1941. godine. Pošto su se pronijele vijesti da je Drvar oslobođen i pošto se saznao da su Lipljanci napali 1/2. VIII ustaše u njihovoј čaršiji, Vrtočani nisu htjeli da više čekaju i odlučili su da ustaše napadnu u čaršiji na Ilindan. Napad je izvršen od strane svih boraca koji su imali puške, njih oko 40, i uz učešće mase ostalih rogljaša, koji su svojim prisustvom više moralno djelovali i stvarali efekat da se radi o masi i o velikoj snazi koju ta masa predstavlja. Čaršija je dosta lako i brzo zauzeta, jer su se ustaše uglavnom od straha razbježali. Ubijen je Joso Matijević, trgovac i ustaški prvak. Ubijena je i njegova žena, Marija. Vojna disciplina i nivo organizovanosti boraca koji su nosili puške tada još nisu zadovoljavali. Bilo je dosta pojedinaca koji su sami odlučivali o svojim postupcima i koji se nisu dovoljno obazirali na to kako drugi gledaju na te njihove postupke i kako se oni politički reflektuju."¹⁹⁰ Iz navedenog je vidljivo da nije bilo otpora u Vrtoču i da su ustanici lako zauzeli ovo mjesto. Posebno je uočljivo ubijanje civila. Navedeno je ubijanje Jose i Marije Matijević ali ne i ostalih članova ove porodice. Ubijeni su im sinovi Karlo i Nikola te kćerke Ana, Mara i Kata. Ustanici su zarobili i dvogodišnjeg sina Mire Matijevića kojeg su dali baba-Đuki Radošević na čuvanje.¹⁹¹

U Vrtoču su ustanici zaklali Josu Matijevića-Zavornja. Josi Matijeviću odsjekli su glavu, nabili na kolac i nosili po Vrtoču, a tijelo su bacili u zapaljenu kuću. Poubijani su gotovo i svi ostali Hrvati ovog sela. Vrtoče su u to vrijeme naseljavale hrvatske porodice Maričić, Matijević, Bužonja, Baleni i Bićani. Tako je u jednoj kući živ zapaljen slijepi starac Ivan Maričić. Ubijena je također i Anica Drobac koja je bila udana za Srbina. Nakon ulaska ustanika u Vrtoče počela je pljačka, paljenje hrvatskih kuća, hvatanje i ubijanje Hrvata. "Poneko iz one mase koja je išla za četom, upadao je u napuštene ustaške kuće i samovoljno uzimao što

¹⁹⁰ Lazo Radošević, *Napad na Vrtoče*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.468-469.

¹⁹¹ Nikica Pilipović, *Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.544.

bi mu palo šaka, pa sa tim okretao na put, prema šumi."¹⁹² Ne može se govoriti o pojedincima koji su pljačkali i palili hrvatske kuće, nego se može govoriti o sistematskom pljačkanju i paljenju. "I dok se borba još vodila, pojedinci iz mase pošli su na napuštene kuće i radnje, te je došlo do razvlačenja imovine, pljačke i samovolje. Neki kojima su ustaše ranije odveli i pobili rodbinu bili su spremni da se zato svete i nad onim stanovništvom koje nije bilo krivo za izvršene zločine."¹⁹³ Sve hrvatske kuće su temeljito opljačkane i spaljene. Nakon što su ustaničke jedinice zauzele Vrtoče, 3. augusta ustaške i domobranske jedinice iz pravca Bosanskog Petrovca i Krnjeuše napale su ustanike u Vrtoču i ustanici su se povukli u pravcu Čučeva i dalje u šume Grmeča. Zajedno sa ustanicima, Vrtoče je napustilo stanovništvo srpske nacionalnosti. Jedan broj starijih je ostao kod svojih kuća i njih su ustaše ubili. U spaljeno i napušteno Vrtoče stacionirane su jače domobranske jedinice koje su trebale kontrolirati komunikaciju Bihać–Bosanski Petrovac. Ta domobranska jedinica je u više navrata napadana od strane ustanika. Napad ustanika izведен je 2. septembra i tada su domobrani uz velike gubitke napustili Vrtoče. Prema Izvještaju 3. oružničke pukovnije od 2. septembra 1941. godine navedeno je da se za sudbinu 7 oficira i 120 vojnika ne zna. Ustanički izvori govore da je od 120 domobrana i oficira, preživjelo 30 domobrana i oficira a da su ostali poginuli. Zarobljeni domobrani upućeni su za Drvar.¹⁹⁴ Domobranske snage su 5. septembra uz pomoć tenkova i oklopnih vozila ponovo ušle u Vrtoče ne zadržavajući se. Znajući za dolazak ovih jedinica u Vrtoče, zapovjednik odbrane Kulen-Vakufa satnik Weber računao je da će te snage ostati u Vrtoču i iz tog razloga najvjerovalnije je 5. septembra 1941. godine donio odluku o evakuaciji stanovništva iz Kulen-Vakufa preko Vrtoča za Bihać. Međutim, povlačenje ovih snaga iz Vrtoča imalo je teške posljedice za stanovništvo Ljutočke doline. Nakon Drugog svjetskog rata niko od Hrvata nije se vratio u Vrtoče.

¹⁹² Isto, str.559.

¹⁹³ Nikica Pilipović, *Vrtoče u ustanku 1941.*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga IV, Vojno Delo, Beograd, 1964, str.862.

¹⁹⁴ Isto, str.271.

II.8. Napad ustanika na Martin-Brod

Nakon otpočinjanja ustanka u Drvaru ustanici su napali na žandarmerijsku postaju u Martin-Brodu. Prethodno su ustanici prekinuli telefonske linije i srušili most na Uni kod Martin-Broda. U Izvještaju izvjestitelja za oružništvo pukovnika Medveda navodi se: "Dvadesetsedmog srpnja bio je početak kidanja brzopojavnih-brzoglasnih veza na području Doljana i rušenje mosta na Uni kod Martin-Broda kotar Donji Lapac."¹⁹⁵ U postaji je bilo nekoliko žandara, a ne ustaša. Odmah po prvim pucnjima žandari su se povukli u pravcu Kulen-Vakufa. U Izvještaju zapovjedništvo Prve Hrvatske oružničke pukovnije broj 1438/J. S. o napadu na žandarmerijsku stanicu Manastir Rmanj (Martin-Brod) navodi se: "Oko 100 četnika sa crvenom zastavom napali su oružničku postaju Rman Manastir i zapalili ju. Dva oružnika pobegla u Kulen-Vakuf, dva u nepoznatom pravcu, a jedan ostao ranjen."¹⁹⁶

O napadu na Martin-Brod ustanici navode: "Odmah smo se podijelili u dvije grupe i pošli u dva pravca. Stevan Pilipović-Mačuka upućen je da likvidira ustaše u Krci, na unskoj pruzi. Ja i Nikola poveli smo drugu grupu na Žandamerijsku stanicu u Martin-Brodu. Iz Očigrija smo uputili preko Une mladiće: Marka, Peru, Dušana Pilipovića i Milu Đilasa da prekinu telefonsku vezu Donji Lapac–Srb. Približavali smo se Martin-Brodu i pravili usput plan napada. Borci s puškama išli su u streljačkom stroju naprijed, a ostali su išli za njima. Stanko Pilipović je otisao naprijed da sa pištoljem u ruci uđe u Stanicu i da pozove ustaše da se bez borbe predaju. Jovan Grbić je trebalo da baci bombu, no u tome nisu uspjeli, jer su borci jurili naprijed tako da je Stanko morao uskočiti u vodu i kriti se od naše vatre, a Jovan je bacio bombu nedaleko od Stanice. Iznenadene ustaše odgovorile su vatrom iz pušaka na nalet ustanika koji su silovito i gromoglasno vikali, pucajući na Stanicu. Ustaše su u panici bježali prema Kulen-Vakufu, ostavljajući svu opremu i oružje. Tako smo

¹⁹⁵ Izvještaj objavljen u: Danilo-Danić Damjanović, *Krntijaši-Slavni putovi bataljona Marko Orešković*, Lykos, Zagreb, 1957, str.34.

¹⁹⁶ *Izvještaj zapovjedništva I Hrvatske oružničke pukovnije broj 1438/J. S.*, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1952, str.283.

doživjeli prvo *vatreno krštenje*, sa uspjehom. Pokupili smo brzo oružje, a kasarnu smo zapalili. Bojali smo se da ne pođu na nas ustaše iz Kulen-Vakufa, te smo porušili mostove-jedan na Uni, a drugi na Uncu."¹⁹⁷

¹⁹⁷ Pero Pilipović, *Borba Cyjetničana na Petrovačkom području*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, str. 586, 587.

III DIO

ZLOČINI USTANIKA U LJUTOČKOJ DOLINI 1941.

III.1. Napad na Demirovića brdo

Zajedno sa ustaničkim jedinicama iz Like koje su napadale na Boričevac izveden je napad na Demirovića brdo. Ovo je bio prvi napad na prostore Ljutočke doline. Sa ličke strane četa iz Buševića i Kaldrmski odred (Lička Kaldrma) preko Majdana došli su na oko 200 metara od kuća na Demirovića Brdu. Desno od ovih ustaničkih snaga djelovala je prva Pećka četa, koja je bila u rejonu spaljenog sela Kalati i nastupala prema selu Ostrovica odnosno Kulen-Vakufu. Mještani Demirovića brda napustili su svoje kuće i otišli u obližnje selo Klisu. Nakon kraćeg vremena domobrani i naoružani civili vratili su se na Demirovića brdo. Dio kuća i stoke je opljačkan od strane ustanika. O ovom napadu ustanik Vukoslav Filipović navodi: "Prva vojna akcija bila je 2. avgusta 1941. godine na Demirovića brdo (Klisa), gdje je bio ranjen naš drug Nikola Grbić iz Kestenovca. Kod neprijatelja je bilo žrtava, jer su sa Brda izbjegli u Klisu. Sa još četiri druga otišao sam na Brdo i dotjerao 282 komada sitne stoke. Drugi napad, takođe na Brdo, bio je 5. avgusta 1941. godine. U ovoj borbi bio je ranjen Pejo T. Ovuka, koji je kasnije u ratu poginuo. Treća opšta vojna akcija je bila 4-6. septembra 1941. godine. Tada smo u zajednici sa bosanskim jedinicama likvidirali: 4. septembra Ćukove, 5. Orašac i 6. septembra 1941. godine Kulen-Vakuf. U ovoj akciji nije poginuo ni jedan borac iz našeg sela. Prilikom akcije zaplijenili smo 60 goveda, 5 konja, 200 ovaca i mnogo žita koje je ostalo u Klisi.¹⁹⁸ Iz navedenog napisa vidljivo je da su ustanici u nekoliko navrata napadali Demirovića brdo i da su zajedno sa jedinicama iz Like izvršili napad. Posebno je uočljivo pisanje o pljačci stoke. Ovdje se navodi da je kod neprijatelja bilo žrtva jer su izbjegli u Klisu. Prilikom istraživanja ovog događaja nismo mogli sa sigurnošću utvrditi da je bilo civilnih žrtva. Tako da se navedeno pisanje o žrtvama treba uzeti sa rezervom. Iseljavanje sa Demirovića brda bilo je posljedica napada na Boričevac i iseljavanja hrvatskog stanovništva. Glavni motiv za ovaj napad bila je pljačka što su ustanici i potvrdili. Ovdje se postavlja pitanje gdje su ova petorica pljačkaša otjerali opljačkanu stoku. Sigurno je završila u njihovim štalama. Pored ubijanja Bošnjaka, pljačka imovine i stoke u Ljutočkoj

¹⁹⁸ Vukoslav J. Filipović, *Selo Bušević u dianima otpora*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.173-174.

dolini septembra 1941. godine bio je jedan od glavnih zadataka ustanika i srpskog stanovništva. U ovom izvještaju je prikazan samo dio pljačkaškog plijena od oko 500 komada goveda, konja, ovaca i koza. Međutim, u Klisi i Demirovića brdu bilo je znatno više stoke nego što je prikazano u izvještaju. Ako znamo da su pljačkaške horde dolazile i iz Like, onda je sigurno da je ostatak otjeran u Liku.

III.2. Napad na Ćukove

Nakon što su ustaničke¹⁹⁹ jedinice potpuno očistile prostore Gornjeg Pounja, krenulo se na zauzimanje kulenvakufskog kraja. Donesena je odluka od strane ustaničkih jedinica da se sa ličke i bosanske strane krene u opći napad. Plan je bio da se prvo napadnu Ćukovi i Orašac a onda Kulen-Vakuf. Prvi napad ustaničke jedinice su izvršile 20. augusta 1941. godine i nakon kraćih borbi sa naoružanim stanovnicima Ćukova ovaj napad je odbijen, a ustanici su se povukli prema Oraškom brdu. Drugi napad na Ćukove ustanici su izveli 26. augusta 1941. godine i to sa pravca Doljana, Oraškog brda i Dulibe. Naoružani mještani Ćukova zajedno sa nekoliko žandara, koji su prethodno pobegli iz Martin-Broda uspjeli su da zaustave napad i spriječe ulazak u Ćukove. U napadu su zapaljene 2 kuće i nekoliko stogova sijena. Nakon toga ustaničke jedinice su se povukle.

Grupa ustaša sa jednim brojem građana iz Ljutočke doline je 3. septembra 1941. godine preko Ćukova krenula za Bihać. U koloni je bilo nekoliko ustaša a ostalo su bili civili koji su išli sa zapregama. Dio bošnjačkog stanovništva koje je živjelo na Kliševiću napustilo je svoja ognjišta. Među njima su bili članovi begovske porodice Kulenović. Ustanici su prije napada upozorili članove porodice Kulenović da bježe sa Kliševića zbog ranijih zasluga u spašavanju srpskog stanovništva. Na putu iznad Ćukova napadnuta je ova kolona od strane ustanika. Poslije kraće borbe ustanici su se povukli a kolona je krenula dalje. Na Rašlji (Duliba kod sela Dubovsko) ustanici su opet napali kolonu sa tri strane. Ovaj

¹⁹⁹ Termin ustaničke a ne četničke, gerilske ili partizanske jedinice koristit ćemo jer najveći dio literature koja se odnosi na ovaj dio koristi pojmom ustanici. Međutim, u posebnom dijelu pojmovno ćemo definirati jedinice koje su izvršile strašne zločine u ovom kraju.

napad je bio bolje pripremljen i izveden sa većim brojem ustanika. U napadu su ustanici koristili i jedan top. Naoružane ustaše i dio naroda je uspio da pobegne ali jedan broj je ubijen. O ubijanju na Rašlji se govori u Izvodu iz *Izjave žandara Martina Miletića* dатој у komandi Žandarmerije NDH u Gospicu 10. septembra. U izvodu izjave stoji: "...i tom prilikom je bilo mnogo žrtava na našoj strani među građanskim licima koji su išli sa nama kao bjegunci, a tako isto poginulo je nekoliko ustaša, t.j. tu smo se razbježali na sve strane, jer je četnički napad bio žestok, tako da se nismo mogli braniti. Poslije ovog napada ja sam se sa preživjelim ustašama i civilima, koji su sa mnom išli, povukao u mjesto Ripač odakle sam krenuo za Bihać."²⁰⁰ Prilikom ovog napada ustanici su zarobili 2 kamiona i više od 70 zaprega, zarobljen je i jedan broj civila iz Ljutočke doline od kojih je jedan broj pušten a jedan broj odveden u Doljane i kasnije ubijen.

Poslije ovog napada, ustaničke jedinice su u ranim jutarnjim satima 4. septembra 1941. godine otpočele mnogo bolje pripremljen i organiziran napad. Za razliku od prvih napada sada su angažirane znatno brojnije, naoružanije ustaničke jedinice. Naoružani mještani Ćukova su svakodnevno čuvali selo od napada.²⁰¹ Nekolicina naoružanih mještana imali su položaje na Hodžića i Pašagića glavici, te na Zukvama. Na svakom ovom položaju bio je puškomitraljez. "Selo je trebalo da brani 14 seljaka i 5 čukovljanskih ustaša sa 16 pušaka i 3 puškomitraljeza. Međutim, po otpočinjanju borbi svih pet ustaša se odmah povuklo iz seoske kafane u Orašac, ostavljajući tako selo da ga brane nedužni i gotovo goloruki seljaci."²⁰²

Nakon neuspjelog prvog napada ustaničke jedinice su izvršile temeljite pripreme i planiranje napada."Plan je izrađen u selu Oraškom Brdu. Izdata je zapovijest da se izvrši napad na okolna ustaška uporišta i

²⁰⁰ Izvod iz *Izjave žandara Martina Miletića* u komandi Žandarmerije NDH u Gospicu 10. septembra 1941. (AOS, a -NDH, k. 220, reg. br. 41/5) u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945-Zbornik dokumenta i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str.64.

²⁰¹ Mještani sela Ćukovi, koji su čuvali selo, puškomitraljeze su dobili od stanovnika Boričevca koji su kroz Ćukove išli za Bihać. Pored tri puškomitraljeza raspolagali su sa nekoliko starijih pušaka i pištolja sa malom količinom municije. Puškomitraljezima su rukovali Halil Selimović, Juso Hodžić, Tale i Meho Dedić, Ibrahim Lipovača.

²⁰² E. Bibanović, nav.dj., str.85.

da ih sviju natjeramo u Kulen-Vakuf, a zatim da bacimo sve snage na uporište Kulen-Vakufa. Stojan Matić²⁰³ uzima na sebe obavezu da sa svojim borcima likvidira sva uporišta na lijevoj obali rijeke Une, od Ćelija do Buka ispod Vakufa, a Maćuka da sa krajiškim jedinicama likvidira ustaško uporište u Bosanskim Doljanima, u Ćukovima, Orašcu i Rajnovcima, a da, zatim, svi opkole Kulen-Vakuf. Napad je izvršen 4. IX 1941. godine u samu zoru, jednovremeno na sva uporišta sa lijeve i desne obale rijeke Une.²⁰⁴ "U napadu su učestvovale Doljanska četa i još 30-40 Ličana sa položaja na Drenovači, kao i bolji dijelovi 2. bataljona Drvarske brigade (Cvjetničani, Boboljuščani, Prkošani, Lipljani i Teočani).²⁰⁵

Iz navedenog je vidljivo da su ustaničke snage vršile koordinirani napad i sa ličke i bosanske strane. Naglašavajući napad na ustaška uporišta u Ćukovima, Orašcu, Klisi, željeli su mobilizirati što veći broj snaga, ali istovremeno dati legitimitet napadu. Svjesno proglašavajući ova mjesta ustaškim, ustanička komanda je istovremeno amnestirala zločin i zločince. Da se nije radilo o ni o kakvom ustaškom uporištu, nego samo o nužnoj odbrani civilnog stanovništva, vlastitih života i života najbližih, razmatrat ćemo u drugom dijelu. Analizom brojnih pisanih materijala i publikacija može se zaključiti da u ovim mjestima nije bilo ustaških jedinica veće brojnosti, izuzev nekoliko ustaša koji su odmah po napadu na ovaj kraj pobjegli.²⁰⁶ "Poslije zajedničke vojno-političke konferencije održane u Drvaru (25. augusta 1941.) Marko se saglasio sa predlogom da osnovni zadatak našeg štaba za Liku bude uništenje ustaško-domobranskog garnizona u K.Vakufu. Zato smo odlučili da najprije likvidiramo otpor seljaka Muslimana u selima Ćukovi i Orašac, koji nisu bili ustaše, ali su branili svoja sela vrlo hrabro i uporno, pa i K.Vakuf. Matić je lično i neposredno rukovodio uništenjem ta dva uporišta, i, nažalost, naše jedinice su bile prisiljene da uništavaju kuću po kuću, jer pored naših ponuda i

²⁰³ Rođen 1915. godine u Neblijusima, Donji Lapac, Hrvatska. Oficir. U NOB-u stupio 1941. godine. Poginuo 27. februara 1942. godine u borbi za Donji Lapac. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine. Biografija preuzeta iz: *Narodni heroji druge ličke brigade*, Druga lička proleterska brigada-zbornik sećanja, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988, str.524.

²⁰⁴ P. Pilipović, nav. dj., str.601.

²⁰⁵ S. Grbić, nav. dj., str.775.

²⁰⁶ U Orašcu i Ćukovima bilo je 10 ustaša.

uvjeravanja da čemo ih primiti kao drugove, da znamo da među njima nije bilo ustaša, Muslimani tih dvaju sela nisu pristali na saradnju, jer 'Ćukove i Orašac nikad niko nije silom osvojio.' Kada smo ih vatrom i mećima, nažalost morali ubjeđivati i ubjediti da njihov otpor možemo i moramo slomiti, daljnji otpor garnizona u K.Vakufu bio je uzaludan."²⁰⁷ Iz ovoga se potvrđuje da su ustaničke jedinice izvršile napad na nedužne civile pod izgovorom napada na ustaško mjesto.

Jedan broj preživjelih aktera događaja pamti i prenosi potpuno drugačija sjećanja u odnosu na partizanske zapise poslije Drugog svjetskog rata. "Sjećam se da su 1941. godine nekoliko puta Srbi-četnici pokušavali napade na Orašac. Prvi napad Srba na Ćukove i Klišević je odbijen od strane mještana koji su bili naoružani. Drugi put kada su napali na Mrtoloz-Ćukove i zapalili dvije kuće i tada su odbijeni. Ova dva napada su se dogodila u 15 dana. Treći napad je počeo u septembru 1941. godine i ne sjećam se tačno kada. Ja sam bio u Basaći i čuvao sam stoku. Pucnjava se čula sa Kliševića i sa Mrtolozom. Pucnjava je bila jaka. Pucalo se iz mitraljeza i pušaka. Ja sam sa stokom došao kući. Tu sam zatekao dida Murata. On je već bio spremio konja i kola sa stvarima. Did mi je rekao: 'bježi prema Orašcu.' Vidio sam da narod iz Ćukova i Duljaka bježi prema Orašcu. Putem su ljudi bježali na konjskim i volovskim zapregama, bježali su pješice. Žene su nosile djecu, neko je vodio stoku, putem je vladala panika. Vidio sam ženu Alage Crkića koja je bez zavijača (mahrame) bježala noseći djecu. Vikala je: 'Bježite braćo.' Najviše žena i djece je bježalo prema Orašcu. Pucalo se sa Oraške strane. Vidio sam da Ćukovi gore. Kuće su gorjele, sijena, dim se vio nad cijelim Ćukovima."²⁰⁸

Tokom noći 3/4. septembra 1941. godine ustaničke jedinice su prišle u neposrednu blizinu sela Ćukovi. Rano ujutro napad je krenuo na Pašagića glavici i Martolozu. Na Pašagića glavici branioci Ćukova su ubili jednog ustaničkog puškomitraljesca.²⁰⁹ U pokušajima da uzme

²⁰⁷ G. Polovina, *Sjećanje na početni period narodnog ustanka u Lici 1941. godine*, nav. dj., str.800.

²⁰⁸ Izjava Vojić Muhameda data autoru 22. decembra 2012. godine.

²⁰⁹ Ovog ustanika ubio je osamdesetogodišnji starac Muho Bilić, pucajući na njega starinskom kuburom.

puškomitraljez od peginulog ustanika, Ibrahim Selimović je poginuo. Starac Muho Bilić je uzeo puškomitraljez i kako nije znao njime rukovati, dao ga je Ibrahimu Lipovači. Zbog nadmoćnosti ustaničkih snaga branici Ćukova su morali napustiti položaje na Pašagića glavici i Martolozu i povući se prema kućama. Borba je nastavljena u selu. O odbrani Ćukova najbolje svjedoči primjer Rekana Dedića koji se borio dok je imao municije, a nakon toga se nije želio predati. Peginuo je na kućnom pragu, nakon čega su ustanici zapalili kuću i peginulog Rekana Dedića. Međutim, borba za Ćukove nastavljena je pojedinačnim otporima gotovo cijeli dan. Pojedinci su pružali otpor i štitili stanovništvo da se izvuče prema Kulen-Vakufu.²¹⁰

I drugi se sjećaju skoro identično napada na Ćukove. "Jedno jutro dok sam čuvao ovce počeo je napad. Prvo je ispaljena jedna signalna raketa i onda je počelo pucanje sa svih strana. Ja sam ostavio ovce i krenuo kući. Vidio sam da su u Ćukovima počele goriti kuće. Prva je planula kuća Dedić Sulejmana-Dedukina. Negdje pred ikindiju počeo je narod da bježi iz Ćukova prema Orašcu. Bježali su kroz potoke prema Duljcima i Orašcu. Pričali su mi da je u toj bježaniji smrtno pogodjena žena Zaima Dedića koja se zvala Hasibe. Ona je vodila dvoje male djece Mumina i Džehvu. Dok je ležala Mumin je sisao svoju mrtvu majku. Nakon nekog vremena tuda je naišao Zaim i video svoju ženu kako leži mrtva, a sin Mumin je sisao. On je uzeo djecu i krenuo prema Orašcu. Ljudi koji su bili naoružani pokušavali su braniti Ćukove. Tale i Meho Dedić su mitraljezima sa Mrtoloza branili ulazak Srba-četnika u Ćukove. Narod iz Ćukova nije ništa nosio osim ponekog zavežljaja i djece. Bilo je puno

²¹⁰ Tale Dedić je čitav dan pucao iz kukuruza i tek predveče je krenuo za Orašac. Jedna grupa sa Mujom Lipovačom je iz Ćukova krenula za Bihać i stigla u Ripač. O događajima u Ćukovima obavjestili su domobranskog bojnika Vindakijevića. Isti je o tome 6. septembra 1941. godine izvjestio Ministarstvo hrvatskog domobranstva u Zagrebu. U izvještaju piše: "4. rujna oko 12 sati četnici su napali s. Ćukove i Orašac koje su potpuno uništili. Sve familije poklali, a samo četiri ustaše probili su se do s. Ripač i o tome me izvjestili u 11.30 sati. Oni su kod sela Hrgar upali u zasjedu četnika, ali su se lukavstvom izvukli. Vidjeli su da četnici imaju kod Hrgara dvije teške strojnice i jedan brdski top. Saznali su da četnici spremaju napad na Ripač. Veza sa Kulen-Vakufom prekinuta. Kulen-Vakuf je u najvećoj opasnosti. Tamo je bojnik Veber sa jednom satnjicom. Ne može mu se slati ništa." Prepis Izveštaja, Muzej USK Bihać, Iz-Mik, 51/57. U Izveštaju piše da su se probila četvorica ustaša što nije tačno, radilo se o civilima od kojih su se neki priključili NOP-u.

male djece, starijeg naroda. Kako je narod iz Ćukova dolazio do Duljaka tako smo i mi sa njima krenuli za Orašac. Samo neki ljudi iz Duljaka su uspjeli konjskim ili volovskim zapregama da krenu prema Orašcu."²¹¹

Sjećanje napada na Ćukove prenosimo i od Hodžić Smaje. "Kada je počeo rat, ja sam imao 11 godina. Živio sam u Ćukovima i dobro se sjećam događaja iz 1941. godine. Sjećam se da je na Ćukove napadano tri puta. Najviše je napadano sa Oraške strane. Prvo se Klišević iselio. Iselili su se kliševički bezi i otišli za Bihać. Kada su četnici krenuli u opšti napad na Ćukove, napadali su iz pravca Kliševića, Dulibe i Oraškog brda. Narod se sklonio u džamiju jer je bila kamena. Džamija je bila puna naroda. Ćukove je branilo nekoliko naoružanih civila sa dva-tri mitraljeza. Tale i Meho Dedić i Juso Hodžić-Idrizović su mitraljezima zaustavljeni napad. Skoro čitav dan uspjevali su spriječiti ulazak Srba u Ćukove. Kako se napad pojačavao, narod je počeo da bježi prema Orašcu. Ja sam sa porodicom živio na Hodžića glavici i mogao sam vidjeti kad je narod počeo bježati noseći djecu i vodeći starije. Bježalo se kroz potoke jer su vrbe malo štitile narod. Prilikom napada poginula je Dedić Hasibe, Hase Selimović, ranjeni Hruste i Meleća. Kuće, pojate i sijena su počela goriti. Hase Selimović je išao da otme mitraljez od četnika. U napadu su ranjeni Redžo Dedić u glavu (vilicu) i Lipovača Ibrahim. Ko je ranjen a nije mogao ići, ostao je i tu je umro od rana ili kasnije ubijen od zločinaca. Rekan Dedić ubijen pred svojom kućom. Jovo Stupar je naredio Pašanu Crniću da iz Ćukova u Doljane odnese tovar graha gdje su ga ubili. Hadžeru Lipovaču su zatvorili u mlin sa djecom, a Mustafu, njenog muža, su ubili u Ćukovima. Šahu Dedić, bolesnu staricu, ubili su u Doljanima uz jedno sijeno. Na Doljanima je ubijena i žena Mehe Dedića. Kod džamije u Duljcima ubijen je Meho Hodžić. Narod je bježao prema Orašcu."²¹²

O napadu na Ćukove u više izvora pisano je nakon Drugog svjetskog rata. U tim zapisima izneseno je puno neistina ili su žrtve znatno umanjivane a zločini su pripisivani najčešće onim ustanicima koji su poginuli. "Ustaše su pružale otpor, naročito u selu Ćukovima, gdje smo bili prisiljeni da palimo i zauzimamo jednu po jednu kuću, iz kojih su davali najžešći otpor. Kuće su bile utvrđene, kao otporne tačke, sa teškim

²¹¹ Izjava Vojić Šabana data autoru 20. januara 2013. godine u Duljcima.

²¹² Izjava Hodžić Smaje data autoru 20. januara 2013. godine.

mitraljezima. U jednoj kući je ustaša izgorio sa teškim mitraljezom, ali nije htio da se preda. Za ovo se selo borba vodila sve do noći 4. IX 1941. godine.²¹³ U Ćukovima nisu samo zapaljene kuće iz kojih su naoružani civili pružali otpor nego su zapaljene sve kuće, štale, pojate.

Sa ličke strane ustaničkim jedinicama komandovao je Stojan Matić koji se 2. septembra 1941. godine kod sela Štrpci prebacio preko Une u selo Bosanski Doljani. Ove snage su 4. septembra zajedno sa ostalim izvršile napad na Ćukove. "Prva ustaška odbrambena linija oko sela bila je brzo savladana, ali su se ustaše povukli u zaklone i kuće ranije pripremljene za moguću odbranu i počeli pružati žilav otpor, odakle ih ustanci istjeruju. Ćukovi su dali tako ogorčen otpor da je bilo nemoguće zauzeti ma koju kuću dok se ne zapali. Orašac je zauzet lakše i naši borci iz okolnih sela nisu palili Orašac. Međutim, iza boraca naišli su neborci iz okolnih sela i zapalili mjesto."²¹⁴ "Ustaše bježe u Kulen-Vakuf pretrpjevši manje gubitke. Braneći se u bijegu prema Vakufu, pokušavali su se zaustaviti kod sela Orašac i sela Klisa, ali bez uspjeha. Tako je Kulen-Vakuf bio odsječen od Bihaća i našao se u punom okruženju od ustaničkih snaga. Ustanici su pod komandom Stojana Matića sve više stezali obruč oko Kulen-Vakufa, i tako se primicao trenutak napada."²¹⁵

I iz ovog zapisa vidljivo je iznošenje neistine u pogledu onih koji su branili Ćukove. U svim poslijeratnim zapisima o ovom događaju iznesene su neistine u pogledu angažovanja ustaša u odbrani Ćukova. Povijesna je istina da su mještani-civili samoorganizirani i slabo naoružani branili Ćukove. Pominjanje ustaša, ustaških jedinica, ustaških uporišta, ustaških linija i drugo najobičnija je laž. Ustaše su u ovom kraju počinile strašan zločin nad nedužnim srpskim stanovništvom, nikada nisu pružili nikakav značajniji otpor ustaničkim jedinicama. Oni su bili hrabri samo kada su ubijali nejake i nenaoružane. Stoga su ove tvrdnje neistinite. U čitavom nizu pisanja najobjektivniji zapis o napadu na Ćukove iznio je Gojko Polovina. O padu Ćukova Gojko Polovina navodi: "U obrani Kulen-Vakufa poseban doprinos su davali muslimani zaseoka Ćukovi na

²¹³ P. Pilipović, nav. dj., str.601.

²¹⁴ Danilo Damjanović-Danić, *Pad Kulen-Vakufa*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.665.

²¹⁵ Isto, str.664.

desnoj obali Une. Prema obavještenjima koja smo tada imali iz ovoga sela niko nije bio ustaša, ali nisu htjeli da se priključe ustanku i hrabro su branili svoje selo. Naši borci nisu mogli zauzeti ni jednu njihovu kuću a da je predhodno ne zapale i tek kad su vidjeli da će kuća izgoriti, oni su napuštali da bi prešli u sledeću iz koje nisu odstupali dok i ona nije bila zapaljena. Na naše pozive da prekinu zaludnu obranu, da garantiramo potpuni mir i slobodu njima i njihovim porodicama, odgovorili su: 'Nijesmo ustaše, ali Ćukovi se nikada nijesu predali... Niko ih nije pobjedio... nećete ni vi...' Bili su savladani.²¹⁶

Ovdje želimo navesti nekoliko primjera kako su ustanički rukovodioci pisali o napadu na Ćukove. "Za vrijeme izvođenja ovih akcija ustaše su imale: u s. Ćukovima 100 ustaša. To su bile stalne posade, neka vrsta regularne ustaške vojske. Pored tih snaga u svakom muslimanskom i katoličkom selu bilo je 'divljih' ustaša, što su, u stvari bili naoružani civili. Te ustaše su često bile još gore od onih uniformiranih: one su bile u prvim redovima kada je trebalo klati i pljačkati. U svakom selu bilo ih je od 5 do 50. Selo Ćukovi 4. septembra ponovo je napadnuto. Ubijeno je oko 20 ustaša, a selo je u borbi spaljeno. Taj napad je produžen i do prvog sumraka oslobođena su i sela: Orašac, Klisa i deo sela Rajnovci.²¹⁷ Ovaj navod je najveća izrečena laž u opisu napada ustaničkih jedinica na Ćukove. Laž je u prvom redu o broju ustaša, zatim o postojanju stalne posade i tzv. *divljih* ustaša. Upotrebljavajući novi pojam *divlje* ustaše trebalo je satanizirati muslimansko stanovništvo i time opravdati ubijanja, klanja, pljačku, silovanja, paljenje i protjerivanje nedužnog civilnog stanovništva.

Dušan Lukač o ovim događajima piše:" Snage 2. bataljona pod komandom Maćuke Pilipovića i deo snaga Lapačkog bataljona pod komandom Stojana Matića, zauzele su 4. septembra ustaška uporišta na prilazima Kulen Vakufu u selima Ćukovi i Orašac. Gerilski odredi usled slabog rukovođenja od strane 2. bataljona nisu iskoristili ovu ponudu, već su obustavili gonjenje i počeli da pljačkaju po muslimanskim selima.. Ovu

²¹⁶ G. Polovina, nav. dj., str.326-363.

²¹⁷ S. Grbić, nav. dj., str.775.

slabost gerilskih odreda oko Kulen Vakufa koristi ustaška posada i 6. IX izvlači se iz opsade i kreće prema Bihaću.²¹⁸

Milan Zorić u knjizi *Drvar u ustanku četrdeset prve* kaže: "Gerilci su počeli napadati sela severno od Kulen-Vakufa. Četvrtog septembra napali su neprijateljsko uporište u selu Ćukovi. U tom napadu učestvovali su gerilci iz Vrtoča, Oraškog Brda, Teočaka, Lipe, Dubovskog, Doljana i drugih obližnjih sela. Ustaše su se ogorčeno branile. Zločinci, kao na primer Selimović Omer, Selimović Dedo i još neki, nisu hteli da se predaju nego su izgoreli zajedno sa kućom iz koje su davali otpor. Potkraj dana neprijateljsko uporište je zauzeto i potpuno je spaljeno. Gerilci su zatim napali ustaško uporište Dulci (Duljci, prim. M.B). Napadnuto je i uporište u selu Orašac. Tu je poginulo nekoliko ustaša, dok su neki i deo stanovništva pobegli u Kulen-Vakuf."²¹⁹

Koje su ustaničke jedinice učestvovale u napadu na Ćukove²²⁰ najbolje se vidi iz sljedećeg: "Polovinom jula 1941. godine, u ustaničkim selima: Prkosima, Rajnovcima i Stjenjanima formiran je odred Čovka, sa komandirom Nikolom Karanovićem na čelu, na Oraškom Brdu formiran je Brđanski vod sa Dragom Krakašom i Nikolom Vojnovićem na čelu. Odred Čovka držao je položaje i djelstvovaо je prema Kulen-Vakufu i Orašcu, a Brđanski vod držao je položaje i djelovao prema selu Ćukovima i sa drugim ustaničkim jedinicama štitio pravac od Bihaća...Naročito je bila teška borba u osvajanju neprijateljskog uporišta u selu Ćukovima koje su branile ustaše već ogrebole u zločine i nisu ni pomisljali na predaju, a neki od njih su izgorjeli u zapaljenim kućama iz kojih su davali otpor."²²¹ "Oko 20. avgusta nekoliko odreda-Lipski, Teočanski, Doljanski i Vrtočki napali su na selo Ćukove, u kome se branilo oko 100 ustaša i 50 naoružanih civila. Ali taj napad nije uspeo zbog slabo izvršene pripreme i slabe organizacije. Selo Ćukovi 4. septembra ponovo je napadnuto. U napadu su učestvovali Lipski i Teočanski odred, zatim odred sa Prkosa, Doljanski i

²¹⁸ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Vojno-izdavački zavod, Beograd 1967, str.181.

²¹⁹ M. N. Zorić, nav. dj., str.274.

²²⁰ Vidi kartu *Pravci napada na Ćukove*.

²²¹ Boško Kerkez, *Rađanje i razvoj Vakufske čete*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga I, str.631.

jedan odred iz sela Boboljušaca. Napad je izvršen oko 12 časova i u 18 časova selo je bilo oslobođeno.²²² "Stojan Matić je prikupio oko 40 boraca-dobrovoljaca, dobro naoružanih i 2. septembra se prebacio sa njima preko Une na bosansku stranu. Za ovom grupom se prebacilo i priključilo joj se još 30 naoružanih boraca. Tada su, u zajednici sa bosanskim snagama, ustaše napadnute i razbijene u selu Vrtoče, na raskrsnici puteva za Bihać i Bosanski Petrovac. Na ustaško uporište u selu Ćukovi napad je izvršen 4. septembra. I pored iznenađenja, ustaše su pružile veoma žestok otpor. Borba je vođena za svaku kuću, a bilo je i slučajeva da se ustaše nisu dale isterati iz kuća, sve dok kuće-nisu zapaljene. Posle ogorčene borbe koja je trajala oko pet časova, selo je oslobođeno. Sledеćeg dana izvršen je napad na selo Orašac. U odbrani Orašca ustaše su pružile manji otpor i lakše je zauzeto."²²³

Braneći svoja ognjišta u Ćukovima su poginuli Meho Tutić, Rekan Dedić, Omer Selimović, Dedo Dedić, Muho Hodžić, Ale Alagić. Ubijeni su od strane ustanika Kada Dedić, Hasiba Dedić i dijete Halila Tutića, Hase Selimović, Redžo Dedić, Lipovača Ibrahim, Mustafa Lipovača, Pašan Crnkić (ubijen na Doljanima). Na Doljanima je ubijena i žena Mehe Dedića. Kod džamije u Duljcima ubijen je Meho Hodžić. "U samom selu neki ustanici su iz grupacije koja je napadala Ćukove zarobili Muniru Dedić sa tri nejaka sina i odmah ih sviju ubili u Ćukovskoj strani, a na putu između Ćukova i Orašca, na mjestu zvano Pile, Šahu Dedić, Pašu Crnkić i Hadžeru Lipovaču sa petoro djece; prve dvije su ubili, a Lipovaču i njenu djecu uzeo je u zaštitu plemeniti Stevo Ovuka, rodom iz Kliševića."²²⁴ Suprugu Mehe Dedića, Šahu, koja se tek porodila, četnici su zapalili živu. Šahu Dedić i njeno četvero djece ustanici su spalili žive u kući, u Ćukovima. Svjedoci događaja pričali su o užasnim kricima djece i Šahe koji nisu mogli da iziđu iz zapaljene kuće.

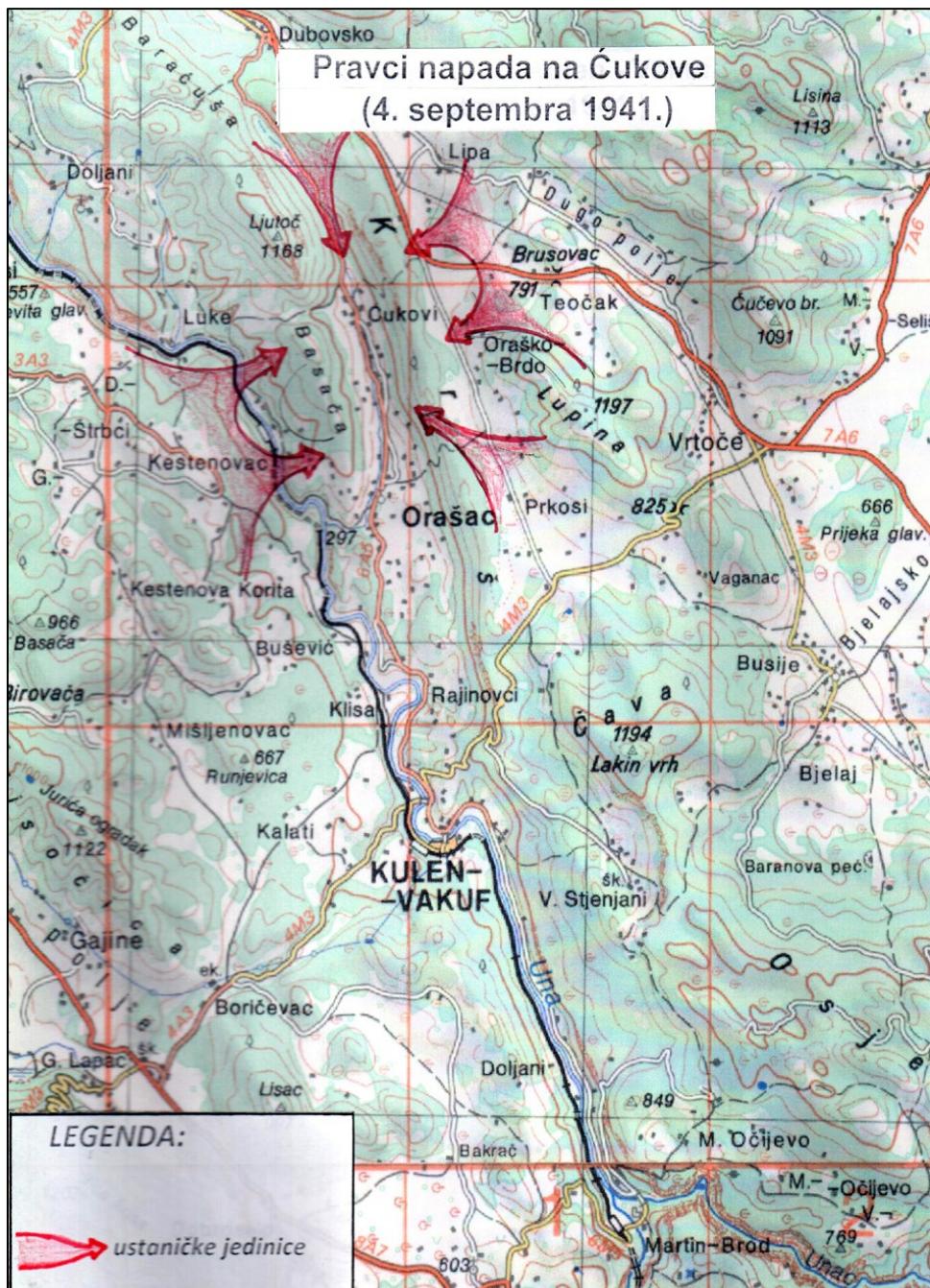
Prilikom napada na Ćukove na strani ustanika poginuli su Rade Obradović, Stevo Orelj, iz Ličkih Doljana, Dako Karakaš iz Oraškog brda, Vid Knežević iz Cvjetnića i Marko Kerkez iz Prkosa, nekoliko ustanika je

²²² S. Grbić, nav. dj., str.783.

²²³ Sava Mileusnić, *Donji Lapac u ustanku*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga V, Vojno delo, Beograd, 1964, str.175.

²²⁴ E. Bibanović, nav. dj., str.86.

ranjeno. Postoje podaci koji govore i o većem broju poginulih i ranjenih ustanika prilikom napada na Ćukove.

Pravci napada ustanika na Ćukove 4. septembra 1941. godine

III.3. Napad na Orašac i bjeg stanovništva u Kulen-Vakuf

Napadajući na prostore Ćukova i Orašca ustanici su glavni pravac napada usmjerili prema Ćukovima ali je istovremeno napadan i Orašac. Prostor starog grada Orašac, Ćelije, Basača napadani su sa ličke strane. Među prvim ubijenim na starom gradu bili su Redžo Dizdarević-Redžan, Bego Šehić i Halil Hrnjica. Poslije podne, kada je većina stanovništva naselja Ćukovi, Duljci, Ćelije i starog grada Orašac pobjegla, ispred ustaničkih jedinica do škole u Orašcu, i mještani Orašca počeli su napuštati svoje kuće. Izbjegli muškarci iz Ćukova, zajedno sa naoružanim civilima iz Orašca, pokušali su formirati odbranu u Orašcu. Kada je narod Orašca video kolone ljudi, zaprega, stoke, kada je video dim iz pravca Ćukova, počeo se masovna skupljati kod škole. Noseći djecu, vozeći u zapregama starije, iznemogle, noseći najosnovnije stvari narod je krenuo na put neizvjesnosti, straha, patnji i ubijanja. Izbjegli mještani sela Ćukovi i Duljaka nosili su djecu, vodili starce, tjerali stoku i pričali šta se desilo u Ćukovima. Pričali su o ubijanjima, paljevini kuća. To je samo još više ubrzalo napuštanje Orašca. "Ja i moj šura Smajo smo bježali prema Orašcu. Kada smo došli kod škole u Orašcu vidjeli smo puno naroda. Sjećam se da je već bila prošla ikindija. Odjednom je neko rekao; 'krećite za Kulen-Vakuf.' U Orašcu smo već znali da su neki ljudi ubijeni. Znam da su rekli da je ubijen Bego Šehić. Negdje pred suton smo krenuli iz Orašca za Kulen- Vakuf. Kod Đordine kuće dočekala nas je pucnjava. Tu je ranjena sestra Sulejmana Šušnjara koja je podlegla od rana. Jedan dio naroda je krenuo prema Klisi. Lađa koja je prevozila ljude bila je mala."²²⁵ Blizu 3.000 mještana ovih sela krenulo je prema Kulen-Vakufu. Kolona ljudi i zaprega bila je duga i kretala se pravcem Orašac–Pađeni–Lužine–Rajnovci. U međuvremenu stigla je vijest da su ustanici ušli u Rajnovce. Nekolicina naoružanih civila stala je na čelo kolone i time davala neku sigurnost. Nakon ulaska ustanika u Orašac počeli su sa paljevinom, pljačkom i ubijanjima. Oni koji nisu uspjeli pobjeći ubijani su na kućnim pragovima. Ustanici su ubili Muhamrema Dizdarevića, starca od 80 godina koji je pokušao spriječiti zločince da zapale džamiju. Zaklan je pred vratima džamije u Orašcu. Prema svjedočenjima preživjelih Oraščana

²²⁵ Izjava Vojić Muhameda data autoru 22. januara 2013. godine.

najveći broj ubijenih u Orašcu su zaklani, a jedan broj je ubijen tupim predmetima. Prema sjećanjima preživjelih jedan broj stanovnika spaljen je živ u svojim kućama. Ustanici nisu imali nikakvu milost ni prema djeci. U pokušajima bjekstva prema Kulen-Vakufu, Fata Dizdarević sa dvije kćerke Mejasom, Fatimom i sinom Jusufom u zaseoku Brižine su zarobljeni od strane ustanika. Jusuf Dizdarević je bio dječak, odmah su ga svezali. Ustanici su naložili vatrnu i pripremili sve da Jusufa ispeku na ražnju. Majka i sestre su molile da njih ubiju, a Jusufa da ostave. Međutim, one su morale sve to gledati. Kada su htjeli Jusufa da stave na ražanj, naišao je jedan ustanik, poznanik iz Rajnovaca, i kad je video ovu scenu, puškom je zaprijetio da će ih sve pobiti ako ne puste ovog dječaka. Poslije verbalnih prepirkki ustanici su pustili Jusufa.²²⁶ U predvečerje prethodnica je stigla u Rajnovce. Jedan broj ljudi i zaprega prošao je prije nego su ih ustanici napali. Glavnina kolone koja je naišla između sela Lužine i Rajnovci napadnuta je od strane ustaničkih jedinica. Jedini izlaz bio je prelaz preko Une za Klisu. Kada su izbjegli stigli na lađište (mjesto za prelaz), stvorila se ogromna gužva. Ljudi, zaprege i stoka, koncentrisani na malom prostoru, stvorili su strašnu buku. Na drugu obalu vozila je mala skela i lađa. Mali broj ljudi mogao je odjednom biti prevezен. Svi su željeli prvi preći. Istovremeno, ustanici su pucali prema narodu. Čitavu noć trajao je prelaz preko Une i dolazak u Klisu. Jedan dio izbjeglih smjestio se u Klisi, a drugi dio je produžio u Kulen-Vakuf. "Kada smo bili u Rajnovcima, iz jedne šume počela je pucnjava po nama. Iza jedne glavice, u blizini Đordjine kuće pucalo se na kolonu. Tu je poginula curica Alije Šušnjara. Jedan dio kolone je uspio da prođe prema Kulen-Vakufu, a većina se uputila na lađište i onda je cijelu noć lađa prevozila narod prema Klisi. Znam da u lađu nije moglo puno naroda da stane. U Klisi sam prenočio. Ujutro sam iz Klise video da gore kuće na Oraškom gradu. Najveći broj ljudi je bio na Klisini kod džamije. Četnici su iz Rajnovaca pucali po Klisi. Tu na Klisini ubijen je Mumin Kolaković. Mi smo krenuli prema Kulen-Vakufu. Ja sam stigao na Ostrovicu, tu sam ostao čitav dan. Uveče je rečeno da idemo za Kulen-Vakuf. U Kulen-Vakuf je već stigao narod iz okolnih mjesta (Ćukovi, Duljci, Orašac, Klisa). Narod je bio na trgu, po kućama, po cestama, svugdje. Mi smo došli u Kulen-Vakuf goli,

²²⁶ Autor je lično imao priliku da čuje ovu priču od Jusufove sestre Fatime koja je živjela u Orašcu.

bosi, gladni i žedni.²²⁷ Ustaničke snage su 5. septembra 1941. godine iz pravca Rajnovaca, Buševića i Demirovića brda počele napad na Klisu. Jedan dio naoružanih sa glavice, na kojoj je bila džamija, počeo je pružati otpor. Prilikom odbrane Klise poginuo je Mumin Kolaković. Narod Ćukova, Orašca, Poljica, Demirovića Brda i Klise, uglavnom žene, djeca, stariji krenuli su za Kulen-Vakuf. Muškarci koji su imali oružje zauzeli su položaje prema ustanicima koji su bili nadomak Klise. U popodnevnim satima ovoj grupi civila Weber je izdao naredenja da se povuku u Kulen-Vakuf. Tako se 5. septembra 1941. godine, oko 4 sata poslije podne sve muslimansko i hrvatsko stanovništvo iz okolnih sela odjednom slilo u Kulen-Vakuf. Ionako malen i gusto naseljen, grad je postao kreat: zapregama, stokom i ljudima.²²⁸ "Prilikom akcije zaplijenili smo 60 goveda, 5 konja, 200 ovaca i mnogo žita što je ostalo u Klisi."²²⁹ Skoro svi izvještaji ustaničkih jedinica govore o zaplijeni, međutim, ovdje se radi o pljački privatne imovine. Ni u kom slučaju imovina, koju oni nazivaju ratni plijen, ne može biti tretirana kao ratni plijen. Pljačka imovine (stoke, žita, građevinskog materijala) u ovim mjestima provedena je temeljito.²³⁰

²²⁷ Izjava Vojić Šabana data autoru 20. januara 2013. godine.

²²⁸ Buševički odred je prvi put napao Demirovića Brdo 2. avgusta 1941. godine. Tada su se mještani Demirovića brda povukli u Klisu. Tom prilikom je poginuo Nikola Grbić, ustanik iz Kestenovca. Jedna grupa ustanika, sa Vukosavom J. Filipovićem, na čelu, ušla je tada u selo i odvela 282 grla sitne stoke.

²²⁹ V. J. Filipović, nav. dj., str.174.

²³⁰ Prema svjedočenjima preživjelih mještana Orašca, Klise, Kulen-Vakufa nakon povratka 1946. godine mnogi su kod lokalnih Srba prepoznivali svoju stoku. Bilo je primjera da su vlasnici opljačkane stoke vratili poneko grlo od Srba komšija koji su učestvovali u napadu na ovaj kraj.

III.4. Napad na Kulen-Vakuf i progona stanovništva

Većina stanovništva koje je izbjeglo ispred ustaničkih jedinica u kasnim popodnevним satima 5. septembra bila je u Kulen-Vakufu. Grad je bio pun izbjeglica. Hiljade ljudi, žena, djece, starijih razmjestilo se po cijelom Kulen-Vakufu. Neki su našli smještaj kod rodbine, prijatelja, poznanika, u školi, kafanama i drugim objektima. Međutim, jedan broj ljudi nije se imao gdje smjestiti pa su ostali na ulicama. Ustaničke jedinice su poslije zauzimanja Boričevca, Vrtoča i Martin-Broda, Ljutočku dolinu doveli u okruženje. "Poslije zauzeća Boričevca, ustaše smo stjerali u Kulen-Vakuf i opkolili sa svih strana. Lički odred je držao položaj od lijeve strane Une, preko Buševića, do Pištaličke drage kuda je vodila cesta za Donji Lapac. Od Vakufa, zaposjeli su Cvjetnički, Boboljusački i Osredački vodovi. Cestu sa druge strane Une, koja ide za Martin-Brod, držao je Martinbrodski vod; do njih su bili Očijevljani prema Gečetu, zatim, vod Nikole Karanovića na Čovki, i Dake Karakaša na Oraškom brdu i Ćukovima."²³¹ Nakon zauzimanja Ćukova i Orašca ustaničke jedinice krenule su prema Kulen-Vakufu.

Razmatrajući situaciju u Kulen-Vakufu i procjenjujući da neće moći da se odbrani, domobranski zapovjednik Weber donio je odluku da stanovništvo evakuira u Bihać. On je tu svoju odluku narodu saopštio na trgu u Kulen-Vakufu. Weber je oko 17 sati, 5. septembra 1941. godine, pred velikim brojem okupljenog naroda, saopćio da se sutra ujutro kreće za Bihać. On je rekao: "Hrvatska vojska će u Vrtoču pripremiti ručak za sve, i narod i vojsku! Niko neće biti gladan! Poslije objeda ide se dalje! Ako svak bude izvršavao moja naređenja, sutra naveče spavat ćemo u Bihaću!"-govorio je satnik Weber dosta povišenim glasom, kako bi kod slušalaca ostavio utisak energičnog i sposobnog vojnika. Premda su se pripreme za evakuaciju uveliko vršile i prije Weberovog govora, ljudi su ipak živjeli u nekoj nadi da bi se moglo dogoditi neko čudo, koje bi ih spasilo. Zbog toga trgovci nisu otvarali radnje. Plašili su se krađa i provala, pa su svoju robu dobro osigurali: roletnama, mandalima i plaćenom civilnom stražom, naoružanom puškama.²³² Međutim, bilo je i

²³¹ P. Pilipović, nav. dj., str.592.

²³² E. Bibanović, nav. dj., str.89.

onih koji su otvorili svoju radnju i omogućili da narod uzme šta mu je potrebno.²³³

U popodnevним satima ustanici su poslali pismeni ultimatum za predaju i da se narod potpuno povuče iz Klise. Ustanici su u ultimatumu garantovali svim domobranima i cjelokupnom stanovništvu da može birati: ili da ostanu u Kulen-Vakufu ili da idu za Bihać. U ultimatumu je naglašeno da sa sobom mogu ponijeti sve, osim oružja i municije, ali su tražili da im se predaju ustaški zločinci. Ultimatum su potpisali Stojan Matić kao komandant i Gojko Polovina kao politički komesar. Međutim, poučeni dogadajima iz prethodnih dana, stanovništvo nije moglo vjerovati da će imati zaštitu. Upravo se to potvrdilo kada je nevin narod ubijan narednih dana. "Na taj tekst ultimatuma dobili smo poruku da bi oni uslove prihvatili ako bismo mi dali spisak ustaša koje smatramo zločincima, jer postoji strah da ćemo i nevine ljude proglašiti ustaškim krvnicima. Tražili su da to bude stroga tajna. Stojan mi je podnio spisak od oko dvadesetak zločinaca ustaša čije smo izručenje tražili, jer bez toga ne bismo mogli garantovati živote ostalima. Taj smo spisak potpisali i poslali istom vezom preko Demirovog Brda. Umjesto odgovora garnizon je sutradan 6. septembra pokušao da probije obruč i sa cjelokupnim stanovništvom pošao preko Čovke u pravcu Vrtoče-Bihać."²³⁴

Plan napada na Kulen-Vakuf od strane ustanika donesen je nakon zauzimanja Vrtoča. "Prema rasporedu za napad na Kulen-Vakuf, borci bataljona Sloboda, koji su uništili neprijateljski logor u Vrtočama, dobili su zadatak da napadaju od Vrtoča i Prkosa. Ustanici na lijevoj obali Une trebalo je da se primaknu što bliže rijeci i na dati znak prebace se preko rijeke. U to vrijeme u Kulen-Vakufu nalazio se i priličan broj izbjeglica iz okolnih sela.²³⁵

²³³ Svoj dućan je otvorio Ešref Altić i svako je mogao uzeti šta mu je bilo potrebno. Ešref je bio svjestan šta se dešava i volio je da svoju imovinu podijeli narodu nego da je opljačkaju ustanici.

²³⁴ G. Polovina, nav. dj., str.794.

²³⁵ D. Damjanović - Danić, nav. dj., str.665.

Kulen-Vakuf je bio u potpunom okruženju od strane ustaničkih jedinica.²³⁶ Pripreme su imale za cilj potpuno okruženje Kulen-Vakufa. "Od dana kada je određen za komandanta svih oružanih snaga Like, poručnik Stojan Matić je preuzeo komandu nad svim našim odredima, koji su bili na položajima oko Kulen-Vakufa i držali ustaške jedinice u opsadi."²³⁷ Stojan Matić²³⁸ je imao komandu nad svim ustaničkim jedinicama prilikom napada na Ljutočku dolinu. "Gerilci su se približili Kulen-Vakufu, naročito sa zapadne i severne strane. Očekivala se predaja posade, odnosno pregovori o predaji. Međutim, satnik Veber nije imao nameru da se preda. Oni su u toku 5. i 6. septembra pripremali za pokret u pravcu Bihaća. Krenuvši, poveo je i sve civilno stanovništvo."²³⁹ I sa bosanske i ličke strane ustaničke jedinice su bile nadomak grada. Sa bosanske strane komandant je bio Marko Pilipović-Maćuka. "Za komandanta jedinica koje su opsjedale Kulen-Vakuf, u sporazumu sa štabom u Drvaru, imenovali smo Maćuku Pilipovića iz Cyjetnića, a za politkomesara Đoku Jovanića. Na sektor Bihaća i na sektor Kulen-Vakufa vođene su neprekidne borbe, pa smo za tog komandanta imenovali Stojana Matića, poručnika Jugoslovenske vojske."²⁴⁰ "Što se tiče pada Kulen-Vakufa, može se reći da je bio određen napad na sela Ćukove i Orašac, ali ne istovremeno i na sam grad. Kada su pala sela i stješnjen obruč oko grada, naređeno je da se grad ne napada, nego da se s obzirom na broj stanovništva u njemu opkoli i prinudi na predaju. Međutim, još iste noći, poslije pada okolnih sela komandant mjesta Veber naredio je evakuaciju (proboj) i povlačenje stanovništva u isto vrijeme sa povlačenjem vojske (domobrana). Naše jedinice su primijetile to povlačenje i napale neprijatelja u povlačenju. Uoči povlačenja štab je bio obaviješten da seljaci sa Demirova Brda žele pregovore. Umjesto najavljenih pregovora, sutradan je osvanulo povlačenje koje se pretvorilo

²³⁶ Ustanici su 1. septembra 1941. godine zauzeli Vrtoče i time presjekli komunikaciju Bihać–Bosanski Petrovac i komunikaciju Kulen-Vakuf–Bihać. I već tada je Kulen-Vakuf došao u svojevrsno okruženje.

²³⁷ D. Damjanović, *Krntijaši*, nav. dj.str.49.

²³⁸ Stojan Matić je Naredbom Centralnog odbora za nacionalno oslobođenje svih naroda Jugoslavije imenovan za komandanta svih oružanih snaga u Lici a za političkog komesata imenovan je Gojko Polovina. Ova naredba je stupila na snagu 23. augusta 1941. godine a potpisnik je Vlado Četković.

²³⁹ M. N. Zorić, nav. dj., str.276.

²⁴⁰ G. Polovina, nav. dj., str.794.

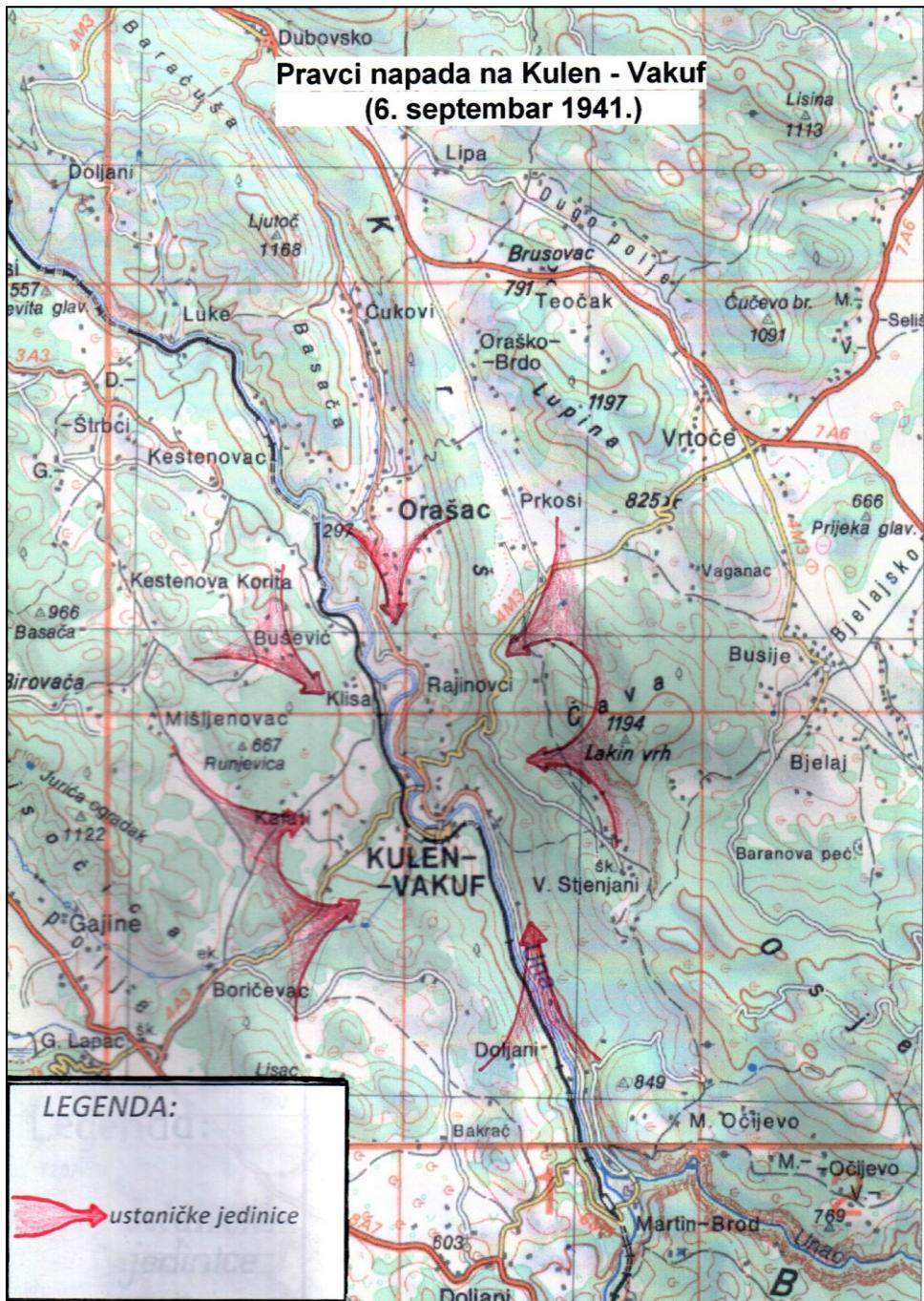
u borbu. Napadom na okolna sela rukovodio je Stojan Matić, komandant bataljona. Napad na neprijatelja koji se povlačio imao je izvršiti bataljon Sloboda pod komandom Maćuke Pilipovića."²⁴¹

O brojnosti jedinica koje su trebale napadati sa bosanske strane govori i sljedeći izvještaj: "Na tom pravcu naše snage su imale oko 250 pušaka, 20 puškomitrailjeza i 4 teška švarc-loze mitraljeza. Počeo je jedan od najtragičnijih obračuna u toku rata, jer su ustase i domobrani otvorili vatru da bi razbili naše zasjede, a bili su okruženi ženama, djecom i starcima koje su sobom vodili iz K.Vakufa. Pokušali su nasilno da se probiju iako su se nalazili bez zaklona i zaštite, izloženi neposredno cijevima naše zasjede."²⁴² Nakon što su ustaničke jedinice ušle u napušteni Kulen-Vakuf ostavile su jedan dio boraca u gradu. "Za održavanje reda u Kulen-Vakufu postavljen je vodnik Beglučkog voda Branko Rađenović... Borbe za Kulen-Vakuf i njegovo oslobođenje predstavljao je krupan uspjeh naših odreda."²⁴³ Ako ulazak u napušteni grad, paljevinu, pljačku i ubijanje nevinog civilnog stanovništva nazivate *krupnim uspjehom* onda sigurno ste imali namjeru i plan izvršenja navedenih zločina. Kako drugačije tumačiti da počinjene ratne zločine nazivate *krupnim vojnim uspjesima*.

²⁴¹ Isto, str.667.

²⁴² Isto, str.800.

²⁴³ D. Damjanović, *Krntijaši*, nav. dj.str.50.

Pravci napada ustanika na Kulen-Vakuf 6. septembra 1941. godine

IV DIO

MJESTA MASOVNIH UBIJANJA

IV.1. Mjesta masovnih ubijanja

Utvrđivanje žrtava i mjesta masovnih ubijanja Bošnjaka Ljutočke doline u Drugom svjetskom ratu predstavlja izuzetno složen i kompleksan zadatak. Posebno je teško izvršiti poimenični popis žrtava zbog nedostatka adekvatne arhivske građe. U utvrđivanju određenih činjenica koje se odnose na bošnjačke žrtve, adekvatna historijska građe o tome ne postoji. U određenim istraživanjima koja se odnose na utvrđivanje žrtava na području općine Bihać u periodu 1967-1971. godine u organizaciji Regionalnog muzeja Pounja rađen je istraživački projekat pod nazivom *Doprinos Pounja u NOR-u* pod vodstvom Branka Bokana. Istraživanjem su obuhvaćene žrtve fašističkog terora po naseljima i mjestima. Međutim, od 47 naselja i mjesta na području općine Bihać koja su obuhvaćena istraživanjem, samo su popisane srpske žrtve a nijedna bošnjačka. U popisu žrtva iz Orašca, Ćukova, Klise i Ostrovice nije popisana nijedna bošnjačka žrtva, dok su izvršeni kompletni popisi srpskih žrtva sa mjestima i vremenom ubijanja kao i ko su izvršioci zločina. Ovakav odnos istraživača prema bošnjačkim žrtvama je krajnje diskriminatorski i antivilizacijski čin. Prema istraživanjima i podacima do kojih smo došli tokom pisanja ove knjige, a koji se odnose na mjesta ubijanja Bošnjaka Ljutočke doline, možemo reći da su tokom Drugog svjetskog rata Bošnjaci iz Ljutočke doline ubijani:

1. u Ljutočkoj dolini
2. na putu smrti i spasa
3. na mjestima masovnih grobnica
4. u izbjeglištvu-muhadžerluku
5. oni koji su odvedeni kao taoci iz Bihaća od strane ustaničkih jedinica
6. poginuli kao partizani

Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini odnose se na zločine nad nedužnim civilima koji su ubijeni u Ćukovima, Orašcu, Klisi i Kulen-Vakufu. Velik broj je ubijen u svojim kućama. Uglavnom se radilo o djeci, ženama i stracima. Jedan broj muškaraca je poginuo braneći Ćukove i u proboju ustaničkih zasjeda od Čovke do Bihaća. Međutim, najveći broj žena i djece ubijen je u Kulen-Vakufu (Handžića grahoriste). Velik broj

ubijenih je iz izbjegličke kolone koja se kretala od Kulen-Vakufa prema Bihaću. Ubijanje žena, djece, starca vršeno je cijelim putem od Kulen-Vakufa do Bihaća. Najveći broj ubijenih je na putu od Milet do Vrtoča a posebno od Prkosa do Dulbice. Na ovom putu smrti ubijeno je nekoliko stotina stanovnika Ljutočke doline. U nekoliko masovnih grobnica-jama bačeni su posmrtni ostaci ubijenih civila koje su ustanici zarobili na putu smrti. Posmrtni ostaci ubijenih bačeni su u jamu Golubnjaču, Dugopoljsku jamu, jamu na putu za Bjelaj, jamu na Stjenjanima. Posmrtni ostaci žrtava bacani su u jame na Prkosima a drugi su pokopani duž puta gdje su vršena ubijanja. Značajan broj je ubijen za vrijeme izbjeglištva-muhadžerluka širom Bosanske krajine. Jedan dio je poginuo od posljedica bombardiranja Bihaća i ostalih mesta. Utvrđeno je da su partizani ubili jedan broj Bošnjaka Ljutočke doline nakon zauzimanja Bihaća zbog navodne suradnje sa ustaškom vlašću. Ova ubijanja su vršena bez ikakvih suđenja, bez dokaza. Bilo je dovoljno samo reći da je neko bio ustaša ili saradnik ustaša da bi bio strijeljan. Partizani su prilikom napuštanja Bihaća kao taoce odveli jedan broj Bošnjaka Ljutočke doline i nakon toga su ubijeni. Isto, tako važno je napomenuti da imamo jedan broj poginulih pripadnika partizanskih jedinica.²⁴⁴

²⁴⁴ Poginuli partizani su Kasić Kasim, Kozlica Halil, Delić Mujo, Behrem Salko, Šiljdedić Mehmed, pripadnici VIII krajiške brigade, Vojić Zarif, pripadnik II proleterske brigade, Šiljdedić Smail i Bašagić Ago, pripadnici I dalmatinske proleterske brigade, i drugi.

Mjesta masovnih ubijanja Bošnjaka septembra 1941. godine

IV.2. Put smrti-Čovka 6. septembar 1941. godine

Jedno od mjeseta na kojima su ustanci izvršili masovne zločine je Čovka. Poslije Weberovog naredenja za napuštanje Kulen-Vakufa i odlazak za Bihać, narod je počeo da se priprema za put. Spremali su najnužnije stvari, hranu. Prethodno je dogovorenod da narod kreće pravcem Kulen-Vakuf-Čovka-Prkosi-Vrtoče-Dubovsko-Ripač.²⁴⁵ Dogovorenod je da nakon sirene rano ujutro narod i vojska (domobrani i ustaše) krenu na ovaj put. Ujutro, prije pokreta mnogi su otvorili vrata svojih štala i pustili stoku, odvezali pse. Zaprege su bile spremne. Kada je 6. septembra 1941. godine zasvirala sirena, narod i vojska su krenuli. Po planu je bilo predviđeno da na čelu kolone idu stanovnici Ćukova, za njima Oraščani, iza njih Klišani a na kraju stanovnici Kulen-Vakufa. "Određena je bila izvidnica i pobočnica od 100 naoružanih građana pod zapovjedništvom zapovjednika postaje Kulen-Vakuf oruž. narednika Augustina Rajića, sa 4 puškomitrailjeza, a ostatak od 300 pušaka obrazovao je pobočnice za zaštitu od četničkog napada. Kada je ovo bilo raspoređeno, krenulo se putem uz Čovku, gdje su četnici izvršili napad iz teških i lakih mitraljeza na pobočnice-izvidnice i mirno građanstvo koje je u koloni dugačkoj 5-6 km išlo cestom. Ostali dio vojske sa časnicima štitili su pozadinu koja je, također, napadnuta od četnika sa svih strana prije nego što je pošao iz Kulen-Vakufa."²⁴⁶ Prema sjećanju preživjelih, posebno je bilo teško kada je narod napuštao vlastita ognjišta. Samo sa najnužnijim stvarima, na zapregama, pješice odlazili su iz svojih kuća i ostavljali su imovinu koju su sticali oni i njihovi preci čitavog života. Odlazak na put smrti ostalo je trajno sjećanje kod svih preživjelih. "Kada je počeo napad na Kulen-Vakuf, ja sam imala 18 godina. Svega se dobro sjećam. Prije napada na Kulen-Vakuf narod iz Ćukova, Orašca i Klise pobjegao je u Kulen-Vakuf. Narod je bio po kućama, kafanama, u školi svugdje. Neko je sa sobom vodio i krave, konje. Svi koji su bili naoružani bili su raspoređeni da čuvaju straže. Adem-beg, načelnik, je bio naš komšija i uoči kretanja za

²⁴⁵ Zašto je ovaj pravac za evakuaciju stanovništva odabrao Weber, obrađen je u drugom dijelu.

²⁴⁶ *Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941.* (AOS, NDH-a, k. 61a, reg. br. 44/15) objavljeno u: V. Dedijer i A. Miletić, nav. dj., str.65.

Bihać govorio je mom ocu kako treba ići za Bihać. Moj otac ga je pitao kako će se ići a Adem-beg je govorio da će postaviti vojsku i naoružanje naprijed, nazad sa desne i lijeve strane, a narod u sredini. Ujutro 6. septembra 1941. godine trebalo se krenuti za Bihać. Dogovor je bio kad zasvira sirena da se kreće ispred kuća. Kada je zasvirala sirena, mi smo krenuli ispred kuće prema Buku i Čovki.²⁴⁷

Kolona ljudi i zaprega, bila je velika. Prema Bihaću je krenulo 5.500-6.000 ljudi, žena, djece, staraca. Krenuli su pješice na zapregama, poneko na konju, ali većina pješice. Kolonu je trebalo obezbjeđivati 50 ustaša, 110 domobrana i nešto naoružanih civila.²⁴⁸ "Moja majka je sa sobom ponijela samo dva ili tri mala uzla i stavila ih u kola. Nije ni mogla puno više ponijeti, jer su ta kola trebala kako Džafičinu tako i našu porodicu dovesti do Bišća. Nene i Džafičince, jednogodišnji moj brat Ale i trogodišnja sestra Hava sjele su u zadnji dio kola, a Džafica sa kandžjom u ruci na prednji sic. Mi svi ostali krenuli smo pješice držeći se kola. Idući prema velikoj čupriji još prije nego smo došli do mosta pred nama je već bila duga kolona kola sa konjima, koja se protezala u nedogled preko Zamošća, ispred općine, Hadžialagića kuće, te kraj Vignjeva prema Bučkoj strani. Pored kola išli su i ostali članovi Džafičine porodice, još golobradi sinovi Osman i Ibronja, sa mlađom sestrom Hajrom. Od moje porodice krenuli su uz kola moja majka, strina Fatma, sestre Mimka, sedmogodišnja sestra Kada i ja. Kada smo iz avlje krenuli, moga oca, Džafe i Muše nije bilo.... U dogovoru sa Weberom, moj otac sa dijelom domobrana i ljudi od civilne zaštite ostali su kao zaštita začelja kolone."²⁴⁹

²⁴⁷ Izjava Beganović Zlatke data autoru 20. januara 2013. godine.

²⁴⁸ Postoje različiti izvori koji govore o broju domobrana i ustaša koji su osiguravali kolonu civila. Podaci o broju domobrana su različiti i variraju od 110 domobrana do 600-700. U knjizi *Ustanak u Bosanskoj krajini* Dušan Lukač govoreći o snagama u Kulen-Vakufu kaže: "U toku noći i sutradan napad je produžen na Kulen-Vakuf koji je branila jedna bojna, jačine 600-700 ustaša. Do 12 časova Kulen Vakuf je zajedničkim napadom bosanskih i ličkih odreda bio zauzet, a ustaše, sa oko 500 naoružanih „divljih ustaša“ i oko 10.000 ljudi i žena probijali su se ka Bihaću." Ovi podaci o brojnosti vojnih snaga ali i civilnog stanovništva su znatno uvećani, i oni nisu tačni. Mišljenja smo da je brojka od 110 domobrana tačna. Prema Izveštaju koji se nalazi kao prepis u Muzeju USK (Iz-Mik.51/57) u Kulen-Vakufu je bila stacionirana jedna domobranska satnija od "110 momaka". Upravo ovaj Izveštaj nam ukazuje na navedeni broj domobrana. Ako se ovome doda 50 ustaša, onda dolazimo do stvarnog broja.

²⁴⁹ A. Mušeta, nav. dj., str.40.

Čelo kolone sa domobranima i naoružanim civilima, po izbijanju na Čovku, naišlo je na prvu zasjedu ustanika. Domobrani su i pored gubitaka uspjeli da savladaju ovu prvu zasjedu. Ovdje treba napomenuti da je kraj kolone sa narodom još bio u Kulen-Vakufu kada je čelo kolone naišlo na zasjedu. Kada je otpočela borba na Čovci, istovremeno je napadnuto i začelje kolone u Kulen-Vakufu. Od tog trenutka počela su ubijanja civilnog stanovništva. Zapravo, ovim je počela velika tragedija Ljutočke doline. Ustaničke jedinice koje su napadale Kulen-Vakuf bile su raspoređene i držale su ovaj kraj u potpunom okruženju.

Ovdje treba istaknuti da u poslijeratnoj literaturi pisanoj od strane ustanika o dogadjajima u Ljutočkoj dolini govori se o ustašama, ustaškom uporištu, ustaškom kraju što nije tačno. Tačno je da je bilo ustaša ali i da je bilo najviše onih koji su bili protiv ustaške politike i njihovih zločina.

O prvim borbama i zločinima ustanika na Čovci može se vidjeti iz zapisa Milana Zorića koji kaže: "Gerilci nisu na vreme saznali za povlačenje, pa su se neki delovi našli u vrlo teškoj situaciji. Ustaše su išle ispred kolone i sukobile se sa gerilcima. To je za gerilce bila vrlo teška borba, došla je iznenada i za nju u tom momentu nisu bili spremni. U ovom sukobu bio je i komandant Drugog bataljona Marko Pilipović Maćuka. Gerilci su se tada počeli prebacivati ka selu Prkosima, gde je došlo do borbe. Gerilci iz Vrtoča dočekali su ustaše i domobrane kod Dulibe. Njima je u međuvremenu stiglo pojačanje od gerilaca iz Like sa kojima je došao i njihov komandant Stojan Matić. Oni su se pridružili zajedničkoj borbi gerilcima Branka Rađenovića i Nikole Karanovića. Ustaše i domobrani imali su dosta gubitaka ali su ipak uspjeli da se probiju u Ripač, gde su doveli i velik broj stanovnika Kulen-Vakufa."²⁵⁰ Iz ovih navoda o događaju i prvim borbama na *putu smrti* Milan Zorić ne govori o zločinima nad civilima nego govori o borbama sa ustašama. S druge strane, govori se o gubicima ustaša i domobrana ali ne i civilnog stanovništva. Svakako, autoru je bila poznata činjenica da je ubijen velik broj civila ali autor to svjesno prešuće.

²⁵⁰ M. N. Zorić, nav. dj., str.276.

O samom toku napada na izbjegličku kolonu od strane ustanika piše i Pero Pilipović. On piše: "Od 8-9 časova neprijatelj je isturio prethodnice i bočna obezbjeđenja, a zatim glavni dio snaga i stanovništvo. Borba je odmah prihvaćena sa neprijateljskom prethodnicom na Čovci i neprijatelj je bio prisiljen da ubaci sve svoje snage u borbu, sa ciljem da razbijje naše snage i da obezbijedi izvlačenje stanovništva iz Vakufa. Naše su snage tukle neprijatelja sa lijevog i desnog boka, sve do Ponora. Sa čela ih je dočekala Vrtočka četa u Ešanovića gaju, gdje se razvila ogorčena borba. Neprijatelj je pod cijenu najvećih žrtava jurišao da se probije, što je i uspio sa vojskom i jednim dijelom civilnog stanovništva, a ostalo je sve odsječeno i vraćeno nazad u Kulen-Vakuf, sa stanovništvom i zaprežnim kolima. Borba je vođena do večeri, do 20 časova. Na ovom mjestu, zvanom Ponori, poginuo je Marko Pilipović-Maćuka. Gubici neprijatelja su bili veliki-preko 300 mrtvih i veći broj ranjenih. Naši gubici su bili 3 mrtva i 5 ranjenih drugova."²⁵¹ Pero Pilipović iznosi broj od oko 300 poginulih što nije tačan podatak. Osim toga on navodi *gubitke neprijatelja* ne govoreći da su žrtve uglavnom bili civili. Prema podacima do kojih smo došli prilikom ovog istraživanja, taj broj se kreće oko 500 ubijenih na putu smrti. Kao najodgovorniji ustanički komandant za napad na civile na Čovci je Marko Pilipović-Maćuka koji je tom prilikom ranjen, a onda se sam ubio ručnom bombom. Poslije pogibije Marka Pilipovića-Maćuke zamijenio ga je Nikola Karanović, koji je preuzeo komandu nad jedinicama iz sastava 2. bataljona Drvarske brigade, i time snosi dio odgovornosti za zločine ustanika.

Kada su domobrani i naoružani civili probili zasjedu na Čovci, nastavili su put preko Milote, Prkosa prema Dulibi i Vrtočima. Razbijene i rastjerane ustaničke snage su vidjele da vojska odlazi a da su ostali samo civili. Počeli su napade na kolonu izbjeglica sa svih strana sve do Ripča. O strašnim zločinima, koji su počinjeni od strane ustaničkih jedinica na putu prema Ripču, postoje brojna svjedočenja preživjelih. "Na lijevom rubu ceste leži na leđima jedno blijedoliko dijete, plave duguljaste velnave kosice u kariranoj košuljici u kojoj je dominirala crvena boja. Iz nosa i usta mu je u ritmu disanja na mahove ključala krv, tijelo mu je u tom smrtnom hropecu bilo mirno. Prepoznao sam da je to Enes Mehadžić sa

²⁵¹ P. Pilipović, nav. dj., str. 600-601.

Gečeta, koji je bio jedan razred iza mene u školi. Četnička kugla ga je pogodila u potiljak tzv. dum-dum metkom te izišla na usta ili nos i napravila ranu, koja je bila vidljivo velika. Ovaj užasan prizor nisam mogao zaboraviti moj čitav život. Ja sam se od straha ukočio i strašno sam počeo drhtati, uvjeren da će sigurno brzo i ja negdje tako umirati."²⁵² Zapisi pojedinih ustanika opisuju kolonu i stradanje civilnog stanovništva od strane ustanika. Jedan objektivan opis događaja dao je Lazo Radošević. U njegovom viđenju zločina nad kolonom izbjeglica jasno i nedvosmisleno je naglasio zločine i pljačku nedužnog naroda. "U dugoj koloni, pored vojne komore, nalazila su se i brojna zaprežna kola u kojima su građani Vakufa nosili sobom sve što su mogli ponijeti. Tu je bilo dosta staraca, žena i male djece. Kada se kolona našla na Prkosima, uslijed koordinirane vatre ustanika, ona je potpuno razbijena, tako da se samo jedan dio vojske uspio probiti, više neorganizovano, preko Vrtoča za Bihać. Tom prilikom stradalo je mnogo civilnog stanovništva, kao i staraca, žena i djece koji su se nalazili u koloni. Došlo je do pljačke imovine, do osvete i drugih samovoljnih postupaka prema nedužnom stanovništvu, pretežno muslimanskom življu, koji se našao u tom opštem metežu."²⁵³

Preživjeli svjedoci jasno su vidjeli da naoružani ustanici pucaju i ubijaju goloruk narod. "Čim je kolona krenula, počelo je pucanje Srba-četnika po ženama, djeci, pucalo se po čitavoj koloni. Na putu kod vode Milete video sam da je ubijena Vojić (Sulejman) Ajša, bila je pogodjena u prsa. Na Mileti je ubijen i Mujaga Behrem. Išli smo prema Starom selu. Čitavo vrijeme je bio napad na narod. U Starom selu smo stali i čekali. Video sam da je narod zarobio 6 četnika sa Prkosa. Vojska i narod su tu stajali. Odjednom sam video jednog Srbina na konju a drugi su bili pješaci, bili su naoružani. Krenuli smo prema Dulbici. Narod je bio strašno iscrpljen, vladala je žed. Ispred neke kuće iz bunara smo izvadili vodu i pili. Na Dulbici sam video Talu-Gluhog i Husku Eminovića kako pucaju i brane narod. Mrtvi konji i narod je ležao zajedno. Video sam smrtno

²⁵² Abas Mušeta, nav. dj. str.41.

²⁵³ L. Radošević, nav. dj., str.472-473.

pogođenu majku Smaila Mešića. U rukama je držala sina Smaila i umirala."²⁵⁴

Velik broj mrtvih i ranjenih nenaoružanih muškaraca, žena i djece na ovom dijelu puta posljedica je mržnje i osvete za zločine koje su prethodno počinile ustaše. Sjećajući se *puta smrti*, Vojić Šaban govori: "U koloni su bile žene, djeca, stariji, išlo se pješice i sa konjskim i volovskim zapregama. Ja sam bio skoro na čelu kolone. Na vodu Miletu stigli smo oko podne. Na kolonu se neprekidno pucalo iz šume. Onima koji bi bili ranjeni nije pružana nikakva pomoć. Ostajali su na putu, u grabama, tu su iskrvarili i umirali. Tu sam vidio mrtvu Vojić Ajšu. Ležala je mrtva na putu. Kada je putem naišao njen otac Sulejman, smaknuo ju je sa puta, počeo je da krši javorove grane i njima je prekrio svoju mrtvu kćerku. Također sam video Husu Zulića koji je bio mrtav i ležao preko jednog plota."²⁵⁵

Put od Kulen-Vakufa do vode Miletu bio je zakrčen neprekidnom kolonom. Do vode Miletu poginuo je mali broj civila. Od Miletu do Ripča ubijen je najveći broj ljudi u izbjegličkoj koloni. "Moja familija i ja smo stigli do vode Miletu. Tu je ranjena moja mati. Ranjena je u leđa a metak je izišao u predjelu grudi. Nije imao ko da je previje. Otac je majku stavio na jedna kola koja su vukli volovi. Majka je pala u nesvijest, jer je puno krvarila. U nesvijesti je bila 2-3 sata. Onda je došla sebi. Oko nas su padali mrtvi i ranjeni ljudi, žene i djeca. Mrtvi i ranjeni su ležali po grabama. Niko im nije pružao nikakvu pomoć. Vidio sam da se puno djece izgubilo. Djeca su plakala tražeći roditelje."²⁵⁶ "Negdje oko Buka počela je pucnjava sa druge strane Une. Tu je ubijena Ajka Salkić. Neki su ranjavani. Gužva je bila velika. Narod bježi, noseći djecu, zavežljaje. Idu zaprežna kola. Čuje se stalna pucnjava, plač, vriska. To je neopisivo. Išli smo putem kako je ko mogao. Ja sam nosila svoju tek rođenu sestruru. Imala je samo 5 dana. Majka je bila još u babinama. Teško je išla. Moralo se bježati jer stalno puca po narodu. Vidjela sam malog Zuhdu, sina Šefke Hrle, kako leži mrtav. On je htio pretrčati preko ceste do mjesta gdje sam ja bila. Tu je na cesti pogoden i odmah je umro. Sklonili su ga sa puta. Još

²⁵⁴ Izjava Vojić Muhameda data autoru 20. januara 2013. godine.

²⁵⁵ Izjava Vojić Šabana data autoru 20. januara 2013. godine.

²⁵⁶ Izjava Hodžić Smaje data autoru 20. januara 2013. godine.

se sjećam tog trenutka, kao da je bilo danas. Kod vode Milete je bio haos. Narod je bio žedan, iscrpljen, svi su htjeli piti vodu. I dalje se puca. Mi smo nastavili prema Prkosima. Vidjela sam kako iz jedne šume izlaze četnici. Bilo ih je dosta. Opet pucnjava. Tu je ranjena Vasva Kulenović, žena Hamdije Kulenovića. Bila je ranjena u nogu. Vasva mi govori: 'Skinji mi maramu i stegni nogu.' Malo kasnije je naišao Hamdija i pita 'Šta će Vasvo sa tobom.' Naišla su neka kola i Hamdija je Vasvu stavio na kola.²⁵⁷

Sa sigurnošću se može tvrditi da je od Kulen-Vakufa do Čovke najmanji broj stradalih civila iz Ljutočke doline. Na ovom putu najviše su stradali oni koji su bili na začelju kolone. Na nekoliko mjesta uz put, sa desne strane ceste, ustanici su pucali na izbjegličku kolonu. jedan dio kolone sa ovog puta ustanici su vratili u Kulen-Vakuf, gdje je nastavljeno ubijanje.

²⁵⁷ Izjava Beganović Zlatke data autoru 20. januara 2013. godine.

IV.3. Put smrti-Prkosi i Duliba 6. septembra 1941. godine

Na putu od Kulen-Vakufa do Vrtoča u dužini od 14 kilometara stalno je napadana kolona izbjeglica. Poslije proboga na Čovci, nova zasjeda i nova ubijanja dešavala su se na Prkosima i na Dulibi. Prvi napad desio se kod Ešanovića gaja. Iz zasjede su ustanci bez zadrške pucali u sve što se kreće. Ustanici iz Vrtočke čete, vodovi sa Prkosa i Oraškog brda napadali su sa položaja u Ešanovića gaju na Prkosima.²⁵⁸ U Izvještaju štaba partizanskih odreda u Oraškom brdu, štabu Drvarske brigade od 9. septembra 1941. godine o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa stoji: "Odredi naše oslobodilačke vojske koji su isterali neprijatelja iz Kulen-Vakufa nastavili su njegovo gonjenje i skoncentrisali svoju snagu, te su stigli istoga i u mestu Prkosima napali neprijatelja i zadali mu ogromne gubitke. Drugovi iz Vrtoča dočekali su, takođe, neprijatelja u Dulibi kod Vaganca i, takođe, naneli teške gubitke neprijatelju. Ipak se je, pored svega ovoga, delimično uspio prebaciti, sa ogromnim dijelom familija i mnoštvom ljudi i stoke, za Ripač. Ogromni gubici neprijatelja su. U samoj borbi na Prkosima zarobljen je ogroman deo ljudstva, žena i dece, kao i prtljaga, ali nismo tačan broj ustavili, jer drugovi iz Like su oterali roblje za Martin Brod."²⁵⁹

Iz ovoga izvještaja od 9. septembra 1941. godine kojeg je potpisao Milan Puhača jasno se vidi da su meta napada bili civili. Posebno su u ovom izvještaju naglašeni *ogromni gubici* i zarobljavanje žena i djece i prtljaga. U ovom izvještaju posebno je uočljivo da su **drugovi iz Like oterali roblje za Martin-Brod.** Ovakvo nazivanje nezakonito zarobljenih

²⁵⁸ Vrtočka četa i Medenopoljski vod bili su u sastavu 4. odreda bataljona Sloboda. 4. odredom je komandovao Mane Rokvić. Napad su izvodile i jedinice iz sastava 2. bataljona (Cvjetnički odred pod komandom Stevana Pilipovića i Pere Pilipovića, odred Čovka pod komandom Nikole Karanovića. Začelje kolone neprekidno su napadali dijelovi Buševičkog odreda kojim je komandovao Vukosav Pilipović i dijelovi Doljanske čete iz sastava 3. bataljona gerilskih odreda za Liku, kao i druge manje jedinice iz sastava ovog bataljona (vod pod komandom Jovine Medića).

²⁵⁹ Izvještaj štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškome, štabu Drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođene Kulen-Vakufa, objavljeno u: Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Tom IV, knjiga I, Borbe u BiH 1941, Beograd, 1951, str. 254.

civila prije svega žena, djece bio je odraz pravog odnosa prema njima. Zarobljeni su smatrani robljem i prema njima se moglo tako i odnositi. Upravo takav je bio i odnos prema nedužnim Bošnjacima Ljutočke doline. Ubijanje, silovanje, mučenje bilo je uobičajeno ponašanje kako ustaničkih jedinica tako i dijela stanovnika srpske nacionalnosti prema nevinim civilima. Najbolja potvrda ovakvog odnosa ustanika su svjedočenja preživjelih. "Prošavši Čovku napadi su učestali i ponovo sam počeo nailaziti na mrtve, najviše žene i djecu, koji su uvijek ležali na rubu ceste a poneki u jarku. Vjerojatno zbog prvoga šoka zbog Enesa, a i u stalnom strahu za vlastiti život, vidjevši dalje mrtve pokušao bih još brže bježati naprijed i usprkos svemu registrirajući ako je neki od poginulih iz Vakufa. Dvije stvari su mi odmah upale u oči, a to je: prvo, niti do tada, a niti poslije do zarobljavanja nisam video niti jednoga ranjenoga niti mrtvoga domobrana ili ustašu i drugo, svi poginuli bili su pogodjeni s leđa i uglavnom su bili žene i djeca."²⁶⁰ U *Izvješću o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941. godine*, stoji: "U povlačenju od mjesta Prkosa naše snage i evakuirano građanstvo bilo je stalno pod puščanom i mitraljeskom paljbom od strane četnika, narod je ginuo kao snoplje, pado po cesti a majke od umora bacale svoju djecu po kanalima kraj puteva. Na cijelom putu nailazili smo na razne zaprijeke koje su smetale prolaz kolima natovarenim sa djecom i ranjenicima, na taj način, što su putevi bili prokopani ili prezidani sa nekoliko metara visokim zidom i stubovima isprevezani žicom. Kada se pristupilo otklanjanju ovih zaprijeka na putevima, počela je sa svih strana sipati puščana i mitraljeska vatra jer su barikade na putevima pravili na takovim mjestima gdje bi mogli što veću štetu nanijeti vatrom iz pušaka."²⁶¹ Iz ovog izvještaja jasno se vidi da meta napada nisu bili samo vojnici nego i civili. Čitavim putem su postavljane razne prepreke koje su trebale usporiti kretanje izbjegličke kolone kako bi se napadu na kolonu priključile i ostale ustaničke jedinice, prvenstveno jedinice iz Like pod komandom Đoke Jovanića.

²⁶⁰ Abas Mušeta, nav. dj., str.41.

²⁶¹ *Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941.* (AOS, NDH-a, k. 61a, reg. br. 44/15), objavljeno u: V. Dedijer i A. Miletić, nav. dj., str.66.

Poslije napuštanja položaja u Ešanovića gaju ustaničke jedinice su se povukle na Dulibu i formirale novu zasjedu. Prethodno su prekopali cestu na vrhu Dulibe. Sa novih položaja i dalje su nastavili pucati po izbjegličkoj koloni koja je nastavila pokret prema Vrtoču. Poslije povlačenja ustanika, izbjeglička kolona je stala. Tu je narod čekao više sati. Zašto je i zbog kojih razloga stala kolona sa izbjeglim narodom, zašto nije odmah produžila dalje su pitanja na koja neće biti odgovora. Sigurno je da je kolona izbjeglica odmah nastavila sa kretanjem da bi narod manje stradao. Koristeći ovaj zastanak, ustaničke jedinice su se pregrupisale poslije poraza na Čovci i u novim zasadama nastavili napad na kolonu izbjeglica. Napad je nastavljen na Prkosima i Dulibi. U međuvremenu su pristigle i jedinice Stojana Matića sa ličkim odredima, te zajedno sa odredima Branka Rađenovića i Nikole Karanovića na Dulibi napale izbjegličku kolonu.

Napadi ustanika na kolonu na Prkosima i Dulibi bili su neprekidni. Kolona izbjeglica i domobrani su na Dulibi naišli na zasjedu Vrtočke čete.²⁶² "Za nekoliko časova vrlo žestoke borbe kolona se oslobođila pritiska ustanika na bokovima. Naoružani civili su ovu situaciju iskoristili, pa su gotovo u jednom dahu stigli do Vrtočke čete i napali je s boka. Pucali su iz stojećeg stava, krećući se u trku naprijed. Malo za tim i domobrani su krenuli u juriš. Pod takvim pritiskom i kombiniranim preciznim topovskim gađanjem, Vrtočani su poklekli i povukli se iz Ešanovića gaja.²⁶³ Navedeni opis događaja, u pogledu vremena borbi, nije tačan. Borba u Ešanovića gaju nije vodena nekoliko sati nego manje od sat vremena. Izbjeglička kolona naišla je na prekopani put na Dulibi. Naoružani civili su poslije teške borbe uspjeli da osvoje uzvišenje na Dulibi. Ovdje treba napomenuti da grupa ustaša koja se povlačila prema Bihaću nije uopšte učestvovala u proboru obruča.

U Izvještaju Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, poslatog Vrhovnoj komandi Žandarmerije NDH Zagreb 12. septembra 1941. godine navedeno je: "Kada je narod istog dana došao na

²⁶² Vrtočka četa u svom sastavu je imala 70 pušaka, 4 puškomitraljeza i 1 teški mitraljez.

²⁶³ N. Pilipović, nav.dj., str.869.

mjesto Prkose, bilo je određeno da se sav narod prikupi i sačeka vojska. Kada se narod prikupio i vojska stigla, jedna satnija domobranaca određena je za izvidnicu izmiješana sa naoružanim građanskim licima, a 12. satnija sa 2 časnika sa građanima, ostala je kao zaštitnica, dočim je potpisati sa jednim odredom bio određen za izviđanje i čišćenje terena Prkosa i prebacivanja preko Čave prema Vrtočima. Ovom prilikom četnici su sa svih strana izvršili juriš na građane kod kola i 12. satniju domobranaca i zarobili oko 90 kola natovarenih djecom i ranjenicima kao i cijelu 12. satniju. Vojnike su razoružali i pustili, dočim su časnike i građane ponekojega na licu mjesta zaklali, a neke otjerali u Kulen-Vakuf koje su tamo natjerali da sami sebi iskopaju raku i tu su ih poklali.²⁶⁴ Iz ovog Izvještaja posebno se vidi odnos prema domobranima i odnos prema civilima. Dok su sa jedne strane razoružavali naoružane i puštali ih, sa druge strane nenaoružane civile su zadržavali i ubijali. Šta je bio razlog za ovakvo ponašanje prema domobranima, odnosno prema civilima, teško je reći. Bez obzira što su domobrani bili naoružani i bili prijetnja ustaničkim jedinicama oni su pušteni, a nevini civili ubijani. Interesantno je napomenuti da je na ovom mjestu zarobljeno 90 kola sa djecom i ranjenim. Ako uzmem da je na svakim kolima bilo prosječno 10 osoba, onda je na ovom mjestu zarobljeno 900 djece i ranjenih.²⁶⁵ O ubijanju i načinu na koji su ubijeni Bošnjaci na putu spasa prema Bihaću, svjedočili su i Srbi koji su gledali te prizore. "Godine 1956. došao ja na Prkose kod prkoške kule veterinarskim poslom. Tu je kuća Mile Pilipovića, zvani Šljivar, sinovi su mu svi po službama u Bihaću. Milina žena voli popiti i napiti se. Malo popila pa će meni: 'E moj doktore, bila sam ja ovdje kad su ovi naši nesretnici ubijali vaš narod. Vriska se čuje iz Čubrilova gaja i zapomaganje žena i djece. Ja to ne mogu slušati nego se zatvorila u sobu da manje čujem.' Žena Kerkeza Laze dođe u taj razgovor pa kad shvati o čemu se priča kaže: 'E moj doktore, ja to nisam mogla slušati nego sam legla u sobu i sve jastuke na sebe svalila preko glave da ne čujem vrisku i

²⁶⁴ *Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941.* (AOS, a -NDH, k. 61a, reg. br. 44/15) objavljeno u: V. Dedijer i A. Miletić, nav. dj., str.67.

²⁶⁵ Prosjek od 10 osoba po zaprežnim kolima uzeli smo na osnovu izjava preživjelih koji su govorili o pretrpanosti zaprega s djecom, ženama, starijim osobama i ranjenim.

zapomaganje.' Zarobljeni Muslimani odmah su u jednoj uvali na Dulidbi poklani. Nisu ubijani puškama, štedjeli su municiju."²⁶⁶

Dio kolone krećući se prema Bihaću imao je poseban problem zbog prekopanog puta tako da mnoge zaprege nisu mogle preći preko prokopa. "Cesta je bila prekopana na vrh Dulbice. Tu sam video Dedu sa Ostrovice kako je zaglavio kola i konje. Pomagali su mu da izide. Tu sam video Dedu Zajkića sa konjem i kolima ali je on prošao dalje. Naišli smo na mog dida i ranjenu Hadžiru²⁶⁷ koju je strpao u kola zajedno sa 7-8 djece. Na Dulbici je ubijen Huse Dizdarević, Omanović Redžo i Bećo. Kad smo sišli sa Dulbice u ravan, video sam moga dajdžu Husu. Ležao je mrtav. Preko polja smo sišli na cestu i krenuli prema Lipi i Begovcu. Sa svih strana su pucali na nas. Kao da su trčali za kolonom sa željom da ubiju što više naroda. Oni koji su bili ranjeni, a nisu povezani zapregama, uglavnom su umirali. Niko nije imao da im pruži pomoć."²⁶⁸ Sa mjesta na kojem su ustanci postavili zasjedu jasno su mogli razlikovati civile, domobrane i ustaše. Uprkos tome ustanci su bez zadrške pucali po civilnom stanovništvu pri tome ih ubijajući i ranjavajući. "Pojedini ljudi, žene i djeca iza nas vidjevši da se kolima ne može dalje, napuštaju kola i pokušavaju bježati naprijed preko gore spomenutoga brežuljka. Kako su koji nalijetali, tako ih je četnička strojnica sa desne strane ispred Dedinih kola, tukla isprekidanim rafalima. Oni koji su krenuli da bježe, malo kasnije to su primjetili i počeli su odmah trčati sasvim ulijevo i na taj način brzo dolazili do suprotne strane padine, od brežuljka gdje ih više taj četnik sa strojnicom nije mogao pogoditi. Usprkos tomu, jedan dio i od tih bio je smrtno pogoden ili ranjen."²⁶⁹

Sjećajući se zločina na Dulbici i Prkosima, Beganović Zlatka kaže: "Mi smo nastavili prema Prkosima. Na Dulbici put prekopan. Djeca plaču, strašna galama, panika, ne zna se šta dalje. Jama na putu je duboka. Jedni su spuštali narod, a drugi izvlačili. Vidjela sam Hasana Saračevića kako drži ženu Kadu. Kada je bila ranjena u glavu. Tu su ostali i ubijeni, jer

²⁶⁶ Derviš Kurtagić, *Zapis o Kulen-Vakufu*, vlastito izdanje, Bihać, 2005, str.31.

²⁶⁷ Hadžire Vojić je došla u Bihać, a onda je prebačena u Zagreb na liječenje. Hadžire se poslije Drugog svjetskog rata udala za Ibrahima Begića, djeda autora ove knjige. Umrla je 1993. godine u Bihaću kao izbjeglica. U dva rata, dvaputa je preživjela *put smrti*. Ona je pričala autoru o strahotama *puta smrti*.

²⁶⁸ Izjava Vojić Muhameda data autoru 22. januara 2013. godine.

²⁶⁹ A. Mušeta, nav. dj., str.43.

nikad nisu više viđeni. Uz put sam vidjela mnoge strahote. Bili smo žedni, umorni, puni straha. Svakog trenutka neko je ubijen ili ranjen. Nikom nije pružana pomoć. Samo se išlo naprijed. Ja sam bila jako umorna. Nosila sam mlađu sestru. Jednog trenutka sam je ostavila na zemlji, onda je prišla moja sestra i ponijela je. Vidjela sam pored puta ranjene Mustafu Demirovića i Sulju Vajzovića. Suljo ječi, ranjen. Mustafa kaže mom ocu: 'Ponesi me Vehbiju!' Obadvojica su tu ostala i kasnije su ubijeni. Vidjela sam Muhu Džigumovića ranjenog u glavu. Posebno mi je ostalo u sjećanju kada sam vidjela starog hafiza sa Havale kako sjedi pored puta i uči Kur'an. Ne znam da je kasnije došao u Bihać.²⁷⁰

Nakon što su domobrani i naoružani civili ovladali Dulbicom i razbili ustaničke snaga, Weber sa vojskom je nastavio niz Dulibu prema Vrtoču. U Vrtoču je ponovo naišao na ustaničku zasjedu (Krnjeuška četa od oko 70 boraca),²⁷¹ ali vrlo brzo, naoružani civili i domobrani uspjeli su da prođu i ovu zasjedu. Weber je sa kolonom krenuo dalje prema Bihaću. "Na Dulbici smo naišli na prekopan put, tako da je zastala kolona zaprežnih kola. Tu sam video Dedu Zajkića-Fiškala sa zaprežnim kolima koja su vukli konji. Nije mogao dalje. Ljudi su prenijeli kola i Dedo je krenuo dalje. Isto je Murat Vojić sa volovskom zapregom prošao preko prokopa. Na kolima sam video djecu i ranjenu Hadžiru Vojić. Silazeći niz Dulbicu video sam Havu Hrnjicu-Ramić i Tatlu Dizdarević koje su bile ranjene u noge. Kada smo sišli niz Dulbicu u polje, jedan dio kolone krenuo je pravo prema Vrtoču, a jedna prema Radoševića kućama. Narod je bio strašno žedan, jer je bila velika vrućina. Oni koji su išli prema Vrtoču u jednom bunaru su pronašli ubijene domobrane tako da nisu mogli piti vodu. Čitavo vrijeme pucalo se po koloni. Ja sam i dalje bio na samom čelu kolone. Preko polja u Vrtoču stigla su nas četiri konja koja su vukla top."²⁷²

Dio izbjegličke kolone koja je uspjela da pređe preko Dulibe krenula je sa domobranima za Bihać. Na Dulibi su ostala skoro sva zaprežna kola. Narod je bacao ono malo zavežljaja kako bi mogao pratiti

²⁷⁰ Izjava Beganović Zlatke data autoru 20. januara 2013. godine.

²⁷¹ Milenko Stupar, *Krnjeuša i njena četa*, objavljeno u: Petrovac u NOB-Zbornik sjećanja, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974, Knjiga II, str.652.

²⁷² Izjava Vojić Šabana data autoru 20. januara 2013. godine.

čelo kolone. Domobrani i ustaše Mire Matijevića poslije Vrtoča su otišli daleko ispred izbjegličke kolone i ostavili nezaštićene žene, djecu, starce i iznemogle. Već na Prkosima i Dulibi počinje zarobljavanje naroda, (a kasnije u Vrtočima). "Začelje, tj. manji dio odsječene kolone, zarobljeno je od strane nekih ličkih jedinica, po svoj prilici od Doljanske čete. Shodno našem prijedlogu majoru Rašeti u Donjem Lapcu, ova jedinica je svo zarobljeno stanovništvo odmah sprovela u Bjelaj. U ovoj grupi nalazilo se i desetak odraslijih i starijih muškaraca, među kojima i dvojica domobrana rodom iz Kulen-Vakufa. Veći dio ove kolone pao je u ruke 4. odreda (Vrtočka četa, Medenopoljski vod i Bjelajčani) iz sastava 1. bataljona Sloboda, Cvjetničkog odreda (Cvjetničani, Boboljuščani, Osredčani, Očigrijani i Martinbrođani), Očijevljanskog voda, Odreda za Oraško Brdo i okolinu (Brđani, Lipljani i Teočani), Odreda "Čovka" (Čovljani, Prkošani, Rajnovčani i Stjenjančani) iz sastava drugog bataljona, Buševičkog odreda (Buševičani, borci iz Kestenovca i Gornjih Štrbac), voda Jovine Medića i nekih manjih jedinica sastava 3. bataljona gerilskih odreda za Liku Drvarske brigade."²⁷³

Prkosi i Duliba su mjesta na kojima je velik broj civila iz izbjegličke kolone ubijen. O broju ubijenih na *putu smrti* nema preciznih podataka. "Znam da su zarobljeni i ubijeni Aganović Suljo, Hasib i Smajo, Vojić (Osme) Jusuf, Vojić (Sulejmana) Smail, Osman Zulić, Mustafa Redžić, Mustafa Mušanović, Mustafa Šušnjar. Na putu su poginuli Hrnjica Smajo-Smajić, Grozdanić Ale, Jusuf Mešić. Na Prkosima pored puta na živici sam vidio mrtvog Ahmeta (Sulejmana) Zulića. Ubijeni su Melka Behrem i njen sin Bajro i Bajrina snaha. Uz put su još ubijeni Alivuk Redžo, Kasić Bego, Dizdarević Derviš, Hrnjica Mujo i Hanka, Ibrahim Hrnjica-Merdić, Muhamed Kolaković, Redžo Šehić, Osman Šušnjar-Akić, Maše Stupac, Salko Mešić, Ibrahim Šušnjar-Brkin. Ubijeni su još Šahinović Bećo i njegova dva sina, Stupac Derviša-Deka i kći Safija."²⁷⁴ "Teške borbe su vođene u selu Prkosima i na Dulibi sa jakim neprijateljskim snagama koje su se povlačile iz Kulen-Vakufa. Odred Čovka i Brđanski vod gonili su neprijatelja 6. i 7. septembra sve do Ripča i ostali na položajima prema Ripču i Bihaću sve do ponovnog prodora

²⁷³ E. Bibanović, nav. dj., str.97.

²⁷⁴ Izjava Vojić Muhameda data autoru 22. januara 2013. godine.

neprijatelja u Kulen-Vakuf.²⁷⁵ Jedan broj ranjenih koji je prešao preko Dulibe uspio je doći do Bihaća. Uglavnom su to bili lakši ranjenici koji su mogli hodati ili ih je neko nosio.²⁷⁶ Sjećajući se strahota Dulibe, Abas Mušeta je zabilježio: "Četnička strojnica sada skoro ne prestaje, i u tom momentu pored mene lijevo ko vihor projuri moj vršnjak Meho Lubanov trčeći svom snagom prema lijevoj padini brežuljka. Odjednom Meho pade, pogodio ga je metak u nogu, neposredno ispod koljena. Tako ranjen Meho se opet brzo podiže i šepajući nastavi bježati, uspio je pobjeći i stignuti živ u Bihać.²⁷⁷

Ubijanje bošnjačkog stanovništva Ljutočke doline počelo je u Ćukovima, a na Dulibi je doživjelo kulminaciju. "Oko mrtvih su se vrzmalia živa djeca, koju su majke ostavile pored ceste. Ta djeca su još uvijek plakala, a neka su plačući umukla. Ranjenici su tražili pomoć, ali je nisu mogli ni od koga dobiti. Prizor je bio više nego očajan. Taj prizor je dostigao vrhunac kada su seljaci, ustanici, na naše oči pod Dulidbom (pravilno Duliba, ispravka M.B) ubili jednog domobrana sikirama i koljem. Tome domobranu je bilo ime Mumin, a rodom je od Sanskog Mosta."²⁷⁸ Nakon što je narod iz zbjega ostao bez zaštite domobrana, ustanici su počeli da ubijaju i zarobljavaju narod. "Znam samo da sam, prema Prkosima, cijeli jedan kilometar gazio po cesti punoj mrtvijeh, da nisi imao kamo ugaziti! Starih ljudi, najviše. Pa djece baćene u kanal. Jedne se mrtve žene sjećam, dijete leži po njoj, doji je. I vidim, često mi si javi u snu, jednog mladića od svojih 15-16 godina, preklanog, a pod grlo mu stavili favor, i favor se napunio krvi pa se preljeva na cesti."²⁷⁹ Posmrtni ostaci ubijenih ležali su na mjestima ubijanja nekoliko dana. Poslije vraćanja kolone u Kulen-Vakuf, mrtve su sakupljali i bacali u prirodne jame, a jedan broj je ukopan. Podaci o broju ubijenih koji su pronađeni na putu smrti kreću se 300-500 ubijenih. "Gubici neprijatelja su bili veliki-preko 300 mrtvih i veći broj ranjenih."²⁸⁰ U svojoj izjavi Smajo Vojić navodi da je na Dulibi i na Prkosima vidoio oko 350-500 mrtvih i

²⁷⁵ B. Kerkez, nav. dj., str.631.

²⁷⁶ Ranjavanja su uglavnom bila teža iz razloga što su ustanici koristili rasprskavajuću (tzv. dum-dum) municiju.

²⁷⁷ A. Mušeta, nav. dj., str.43.

²⁷⁸ E. Bibanović, nav. dj., str.99.

²⁷⁹ I. Kajan, nav. dj., str.26.

²⁸⁰ P. Pilipović, nav. dj., str.601.

ranjenih.²⁸¹ Koliko je stanovnika Ljutočke doline ubijeno na putu smrti može se vidjeti iz Izvještaja Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije od 18. septembra 1941. godine u kome se kaže: "Na putu između Kulen-Vakufa i Bihaća napali žestokom vatrom kolonu evakuiranih građana, koja se kretala pod zaštitom vojske i oružnika, po pobunjenicima je bila razbijena i preko 2000 građana je što ubijeno što zarobljeno od strane pobunjenika."²⁸²

Posebno treba istaknuti zločine ustanika koji su poznavali pojedine porodice iz Ljutočke doline. U jednom broju slučajeva ustanici su spašavali pojedine poznanike, a u drugim slučajevima su ih ubijali. Jedan od motiva zločinaca bila je imovinska korist. "Krenuli smo iz Kulen-Vakufa prema Vrtočima. Mi smo išli sa volovskom zapregom dida Mehe Begovića. Na kolima nas je bilo puno. Na Dulbici smo naišli na prekopan put. Kola nisu mogla dalje. Sišli smo sa kola. Tu je ranjena moja majka Ajša i brat Ibro. Ibro je bio ranjen u noge. Ja sam uzela sestre Fatimu i Ajšu. Tu je ostala ranjena moja majka. Čula sam kasnije da je moju ranjenu majku zaklao Marko Kresoja. Marko Kresoja je poznavao našu cijelu porodicu. On je zaklao moju majku zbog njive zvane Omauša oko koje smo se sporili. Nas su zarobili. Uglavnom su to bili stariji, žene i djeca. Odveli su nas u žandarmerijsku stanicu u Begovcu i tu nas zatvorili. Tu je bilo puno naroda. Zatvoreni smo bili 3-4 dana. Ponekad bi nam ubacili malo kruha. Jedan dan su otvorili vrata i rekli da izlazimo i da idemo za Bjelaj. Pred zgradu je došlo nekoliko zaprega. Mi smo posjedali i krenuli prema Bjelaju. Ja sam vodila svoje dvije male sestre. Nisam imala nikog svoga da mi pomogne oko njih. Idući prema Bjelaju na putu od Vrtoča svojim sam očima vidjela zaklane nanu Sevdru i ujnu Džehvu. Vidjela sam da mrtvo djete sisa mrtvu ujnu. Pored njih je stajala mala djevojčica Mine, kćerka ujne Džehve. To je bilo strašno. Kad sam vidjela Minu koja je imala 2,5 godine, ja sam se prepala. Mine je bila sva krvava, na čelu su joj urezali krst. Htjeli su je zaklati ali je neki četnik rekao da je

²⁸¹ E. Bibanović, nav. dj., str.97.

²⁸² *Izvještaj Zapovjedništva Treće oružničke pukovnije od 18. septembra 1941. god. o akcijama ustanika na teritoriji pukovnije u vremenu od 4. do 18. septembra 1941. godine, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom IV, knjiga 1, Vojno istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951, str.737.*

ostave. Ja sam pokupila i malu Minu. Tako da sam sad imala sa sobom troje male djece."²⁸³

O odnosu prema nemoćnim civilima u *koloni smrti* i zločinima ustanika Nikica Pilipović kaže: "Kulenvakufska akcija, međutim, ostala je poznata i po svojoj drugoj vrlo negativnoj i nemiloj strani, po paljenju Kulen-Vakufa i pljački, kao i osveti koja je vršena nad nedužnim ženama, pa i decom koja su se našla u vrtlogu borbi zajedno sa vojskom koja se povlačila. Disciplina i svest ljudi u Vrtočkoj četi, a i u ostalima koje su se tu borile, nije bila tada na potrebnoj visini. To su bili prvi dani oružane borbe. Teški tragovi i uticaji prošlosti bili su dovoljni da posle nedela i pokolja ustaša pojedinci koriste priliku da se svete i nad onima koji to nisu zasluživali i na način koji je samo mogao štetiti daljem pravilnom razvoju ustanka. I pored toga što je bilo nemoguće izbeći da u toku probijanja takve kolone ginu i jedni i drugi nikako nije smelo doći do raznih nedela do kojih je dolazilo, manje-više od pojedinaca iz svih naših angažovanih jedinica, prema narodu, kada se po izvlačenju vojske, našao sam među nama. Manji broj je bio onih koji su bili skloni nedelima i zločinima i koji su ih činili. "²⁸⁴

Jedno od mesta masovnih zločina nad civilnim stanovništvom Ljutočke doline, put od Prkosa do Vrtoča, koje pamte preživjeli, je specifično zbog velikog broja ubijene djece i žena.

²⁸³ Izjava Lipovača Vahide data autoru 15. augusta 2013. godine.

²⁸⁴ N. Pilipović, nav. dj., str.877.

IV.4. Zločini ustanika u Kulen-Vakufu 6-7. septembra 1941. godine

Nakon što su ustanici opkolili kolonu na Dulibi i počeli sa zarobljavanjem, počinje tragedija Bošnjaka Ljutočke doline. Također, dio kolone koja je došla do Vrtoča je zarobljena i vraćena na Dulibu. Ustanici su na Dulibi sakupljali i zarobljavali onaj dio stanovnika koji nije uspio da se probije prema Bihaću. Odmah po zarobljavanju počeli su da ubijaju nedužne civile. Ubijanje su vršili ustanici koji su poznavali pojedine ljude iz Ljutočke doline. Ubijali su ih pod izgovorom da ubijaju ustaše. Međutim, među zarobljenim nije bilo ustaša.²⁸⁵ Osveta na ovom mjestu je bila posebno izražena. Ovo su neki ustanici koristili kako bi poravnali neke stare račune sa svojim dojučerašnjim komšijama. Svjedoci su mogli čuti kako su ustanici navodili banalne razloge iz prošlosti kao izgovor za ubijanje i maltretiranje nedužnih. Bilo je samo dovoljno reći da je neko ustaša i taj bi bio ubijen ili fizički zlostavljan. "Osvete je u ovim dramatičnim ratnim danima i na pretek bilo. Dosta je krvi palo dok je razum nadvladao tugu i bol."²⁸⁶ Poslije nekog vremena na Dulibu su došli komandanti određenih ustaničkih jedinica, zlostavljanje i ubijanje je tada prestalo. Tada je donesena odluka o povratku bošnjačkog stanovništva u Kulen-Vakuf. Na Dulibi je zarobljeno više od dvije hiljade izbjeglih iz kolone smrti. "Na vrhu Dulidbe (pravilno Duliba, ispravka M.B) neki ustanici su nam održali govor. Pozivali su nas da se mirno vratimo kućama i da nastavimo raditi svoje poslove. Na primjedbu nekih zarobljenika da se nemaju gdje vratiti, jer su im kuće već izgorjele, oni su im odgovarali da će im napraviti nove i bolje."²⁸⁷ Na Dulibi su ustanici počeli sa odvajanjem muškaraca od žena i djece. Jednu grupu muškaraca odvojili su i odveli prema Vrtoču.²⁸⁸

²⁸⁵ O hrabrosti ustaša i spremnosti da zaštite kolonu najbolje govori primjer ustaše Tome Ivaniša koji je bio zamjenik Mire Matijevića a koji je skinuo ustašku uniformu i kretao se u koloni sa ženama i djecom. Ustaša Tomo Ivaniš ubijen je na putu za Bihać.

²⁸⁶ Milan Štikavac, *Krvavo lapačko ljeto*, Ratna sećanja iz NOB-a II, Vojno Delo, Beograd, 1981, str.616.

²⁸⁷ E. Bibanović, nav. dj., str.99.

²⁸⁸ Ova grupa je odvedena na Dugopoljsku jamu i ubijena. Vidi dio: *Mjesta masovnog ubijanja*.

Odmah nakon što su napustili svoje domove u Ćukovima, Orašcu, Klisi i Kulen-Vakufu i krenuli prema Bihaću, dio ustanika i srpskih seljaka (muškarci, žene, djeca) počeli su nasilno ulaziti u zatvorene dućane i kuće. Pljačkali su sve. Iznosili su stvari iz dućana i kuća i zapregama odvozili. Tokom dana u Kulen-Vakuf su masovno dolazili srpski seljaci iz okolnih mjesta i neometano pljačkali. " Pričala mi je moja nena Mehaginec da je vidjela kako se pljačkaju trgovine, kuće. Pljačku su pored četnika posebno vršile žene i djeca srpske nacionalnosti. Posebno mi je nane pričala da je Jeka Ugarković pljačkala, vidjela je moja nene kako vozi stvari, među njima i naše demirlije. Kada je nene upitala što pljačka naše stvari, udarila ju je drvenim kocem po glavi. Isto je udarila i Kadu Altić i izbila joj zube. Nene mi je pričala da je po Kulen-Vakufu mrtvu djecu i žene kupila i tovarila na kola jedna žena iz familije Hrnjića koju su četnici natjerali."²⁸⁹ "Otvorili su kafane i počeli piti i proslavljati pobjedu nad Turcima. Među pljačkašima bilo je i ustanika. Usput su ubijali one koje su pronalazili kod svojih kuća."²⁹⁰ Tako pijani nastavili su već 6. septembra ubijanja koja su nastavljena i ujutro 7. septembra.

Poslije ulaska boraca Lapačkog bataljona i bataljona *Sloboda* u Kulen-Vakuf, komesar bataljona *Sloboda* Đoko Jovanić organizovao je komandu mjesta. Za održavanje reda i mira u varoši odredio je osam boraca Ličana i osam Krajišnika.²⁹¹ Uprkos uspostavi komande mjesta i postavljanju naoružanih ustanika u Kulen-Vakufu počinjeni su zločini nad nedužnim stanovništvom. U pojedinim publikacijama nakon Drugog svjetskog rata neki autori su pokušali umanjiti odgovornost za počinjene zločine pravdajući se malim brojem ustanika koji su trebali štititi nedužne civile i spriječiti pljačku i paljenje grada. Međutim, ako uzmemo da je to istina i da oni to nisu mogli spriječiti kako onda pravdaju činjenicu da su i ustanici učestvovali u ovim radnjama. Posebno je neshvatljivo da нико од ustanika ili seljaka nije procesuiran za počinjene zločine. Nakon Drugog svjetskog rata нико од ovih zločinaca nije kažnjen za počinjene zločine nad Bošnjacima.

²⁸⁹ Izjava Zlatke Beganović data autoru 20. januara 2013. godine.

²⁹⁰ Jedan broj Bošnjaka ostao je iza kolone kod svojih kuća, uglavnom se radilo o starijim osobama. Pljačkaši koji su pri pljačkama kuća nailazili na Bošnjake ubili bi ih. Najveći broj je zaklan ili ubijen hladnim oružjem.

²⁹¹ D. Damjanović-Danić, nav. dj., str.665.

Vraćajući se kao zarobljenici sa Dulibe u Kulen-Vakuf, svjedoci iz kolone smrti na putu prema vodi Miloti uz put su vidjeli nekoliko stotina mrtvih. Nisu vidjeli nijednog ranjenog. Ustanici i srpski seljaci ubili su sve ranjene koji su ostali uz put. "Na lijevoj strani ceste kao što sam i očekivao ležalo je više mrtvih, nego na desnoj. Interesantno je napomenuti da su sve žrtve koje su ležale na cesti bile mrtve. Mislim da su za to bila dva razloga: Prvo jer su ljudi bježeći prema Bihaću zaticali i uzimali u svoja kola svakoga ranjenika, a mrtve su ostavljali pored ceste, da ne smetaju dalju vožnju kola. Drugo, usprkos slomu otpora, četnici se još nisu usuđivali nasrtati na kola pored kojih su išli odrasli muškarci. U svom bijesu probadali bi i klali ranjenike koji su se našli izvan kola nezaštićeni na cesti. Na lijevoj strani ceste isto na ledini, ispred jednoga osamljenoga grma opazim moga dida Mustafu-agu Alagića. Sjedio je, uspravno, dostojanstveno i nepomično prekrštenih nogu, kao da meditira, bez ikakovih znakova života. Imao je svoju žutu ahmediju sa fesom na glavi, sa sjedom urednom bradom, obučen u njegov dugački lagahni sivi kaput sa tipičnim starinskim krojem ovratnika uz vrat. Iako na sebi nije imao nikakovih vidljivih ozljeda zaključili smo da je mrtav."²⁹² Jedan dio naroda iz kolone još 6. septembra je stigao u Kulen-Vakuf, a drugi dio je u večernjim satima stigao do Milote i tu su zanoćili. Noćili su pod vedrim nebom. Žene, djeca, stari, bolesni, gladni i u strahu su čekali jutro. "Civilno stanovništvo, koje je ostalo iza kolone, vraćeno je u Kulen-Vakuf. Kulen-Vakuf je oslobođen. Potrebno je napomenuti da su se i pored mera koje su poduzete desile neke greške i propusti koje gerilska komanda nije smela dozvoliti."²⁹³ "Pošto smo predviđali kao neizbjegjan tragičan epilog pokušaja domobransko-ustaškog garnizona iz K. Vakufa da se probije iz našeg obruča, odmah sam krenuo u K. Vakuf, prethodno naredivši četi iz Mazina da se vrati na položaj prema Gračacu. U K. Vakufu, koji je bio sasvim napušten, bilo je relativno mirno, jer se glavna borba vodila desetak kilometara od mjesta."²⁹⁴

²⁹² A. Mušeta, nav. dj., str.45.

²⁹³ M. N. Zorić, nav. dj., str.276.

²⁹⁴ G. Polovina, nav. dj., str.802.

Po dolasku u Kulen-Vakuf ustanici su počeli odvajati muškarce od žena i djece.²⁹⁵ "Kao da čemo na most, vakufska. Opet vidjeh neke se žene strmoglavljuju s mosta, a Srpski viču: 'Ne daj bulama da skoče, ne daj da se spasu!' A vidiš, bile su komšinke."²⁹⁶ Pijani ustanici su među zarobljenima tražili su ustaše. Prilikom izdvajanja ljudi glavni kriterij bio je da su stariji od 12 godina. Svi muškarci stariji od 12 godina, koji su odvojeni od žena i djece na Buku i kod velikog mosta, zatvarani su u Čaića-gostionu na kulenvakufskom trgu. Žene, djeca i starci odvedeni su na jednu livadu na udaljenosti oko kilometar i po od Kulen-Vakufa na putu za Martin Brod.²⁹⁷ Jedan dio žena i djece smješten je u Žandarmerijsku stanicu i stanično dvorište na Buku.²⁹⁸ Jedna grupa muškaraca je u toku noći odvojena, međusobno povezana žicom i tako dočekala zoru. "Počinje svičati, razabirem lijevo od nas, na rubu bare, prema cesti ispod živice i grmlja sjede muškarci svezanih ruku i međusobno povezani žicom u dugom nizu prema Martin-Brodu. Zadnji u nizu okrenut prema nama sjedi Osman (Osme) Kurtagić."²⁹⁹ Muškarci su smješteni u Čajića-gostionu, a zatim je počela pljačka. Ustanici su skidali sa zatočenika odjeću, uzimali novac, satove i prstenje. Tu su odmah izveli Smaju Kurtagića, zv. Ćundurov, Šefkiju Bojčića i Bajru Demirovića koji više nisu viđeni.

Preživjela Hodžić Fate o povratku u Kulen-Vakuf govori: „6. septembra 1941. godine oko 10 sati ranjena sam na Prkosima kod Ešanovića gaja. Sin Meho me ranjenu stavio na kola i tako sam krenula prema Dulidbi. Kako je ovdje cesta bila prekopana, sva zaprežna kola su zarobljena, pa i ja u jednim od njih. Ustanici su nas vratili u Vakuf. Pred Žandarmerijskom stanicom izdvojili su sve muškarce starije od 12 godina i odveli ih u grad. Žene i djeca su zanoćili pred staničnom zgradom.

²⁹⁵ Odvojen i odведен je i Mehmed Mušeta koji je nakon toga ubijen. "Tri dana iza toga moj otac je ubijen blizu naše kuće u Ogradi ispod mezarluka, sa još trojicom Vakufčana. Koji su to bili ta trojica nisam doznao. Puno kasnije uspio sam doznati ime ubice mog oca i ostalih trojice Vakufčana. Ubica se je zvao četnik- ustanik- partizan Sveti Vidarić! Vidarić je preživio rat i za ovo svoje zlodjelo nije ni od koga bio pozivan na odgovornost." (A. Mušeta, nav. dj., str. 47.).

²⁹⁶ I. Kajan, nav. dj., str.26.

²⁹⁷ Prema izjavama preživjelih na livadi uz Unu bilo je blizu 1.000 žena, djece i staraca. Tu su bile i zaprege sa preostalom stvarima koje nisu ustanici oteli usput.

²⁹⁸ Na ovom mjestu bilo je smješteno blizu 400 žena i djece.

²⁹⁹ A. Mušeta, nav. dj., str.47.

Sutradan, 7. septembra, oko 3 sata ujutro krenuli smo preko Kulen-Vakufa u pravcu Martin-Broda. Zadržani smo u Palućcima na jednoj bari. Tu sam vidjela oko 500 muškaraca postrojenih u dva po dva. Bili su vezani žicom. Njih su ustanici odveli prema Martin Brodu, a nas su oko 11 sati potjerali nazad za Vakuf. Istom što smo krenuli, na nas je naišla veća grupa ustanika i seljaka, koja nas je napala. Tukli su nas puškama, sikirama, vilama, koljem i drugim predmetima. Žene sa djecom su se razbježale na sve strane. Ja sam sa još pedesetak žena i djece nekako izbasala na Havalu iznad Kulen- Vakufa. Tu smo zanoćili u nekim špiljama.³⁰⁰

Istovremeno, već 6. septembra u Kulen-Vakufu počela su pojedinačna ubijanja. "Tako su neki samovoljnici od Stipana Kovačevića oduzeli srpsko dijete, koje je on nekako sačuvao od ustaša, a njega, njegovu ženu Zelju, kćerku Anušku i sina ubili, dok su Jakova Markovinovića, veterinara, zaklali i bacili sa Bučkog mosta u Unu. U prolazu, na putu od Vakufa prema Gečetu, zarobljenici su vidjeli ubijenog Beću Mehadžića, čiji se trup bez glave nalazio na rubu jarka, a glava u jarku pored ceste. Bježeći ispred ustaničke mase, dvije porodice su se sakrile u obližnju šumu kod Kulen-Vakufa. Neki seljaci su ih uhvatili i pobili pred tunelom na Kraplju. To su: Hasan i Muharem Trupić sa pet članova njihovih porodica, zatim Smajo Štrkljević, njegova supruga Zejna i njihovih dvoje djece."³⁰¹ Ovdje želimo navesti posebne slučajeve zvјerskog ubijanja žena. Najveći broj žena je zaklan ili ubijen tvrdim predmetima (sjekire, drvene toljage, metalne šipke). Galijašević Aliju zločinci su zaklali, iz nje izvadili dijete. Njen osamnaestomjesečni sin Ale je hodao oko zaklane majke. Nakon toga neko od ustanika odnio ga je među zatočene u žandarmerijskoj stanici na Buku. Tamo ga je prepoznala tetka sa kojom je kasnije otišao za Bihać. U pokušajima da se spasi od klanja, Bećo Duračković je skočio u Unu. Ustanici su pucali i ranili Beću, a zatim ga izvukli na obalu. Nakon toga su ga zvјerski ubili. Udarali su ga kundacima dok nije preminuo.

O tragediji Kulen-Vakufa 6/7. septembar 1941. godine u raznim publikacijama o NOP-u govori se kao o incidentu pojedinih neodgovornih ustanika pročetnički orijentiranih a nikako o daleko većem učešću

³⁰⁰ E. Bibanović, nav. dj., str.102.

³⁰¹ E. Bibanović, nav. dj., str.100.

ustaničkih jedinica. Ubijanje, paljevina, pljačka i silovanja bili su toliko izraženi da se ni u kom slučaju ne može govoriti o incidentu. Kao primjer može poslužiti i sljedeće: "Dok se toga dana vodila borba s neprijateljem oko Dulibe, uveče se vratio u Kulen-Vakuf Pero Đilas s grupom svojih boraca. I dok se na Dulibi još lila krv naših boraca, on je na silu otvorio neke kafane i dozvolio svojim borcima da piju. Komanda mjesta mu se nije mogla oduprijeti. I dok je Đilas tako sa svojom družinom pijančio, u varoš su nahrlili neki okolni seljaci i počeli pljačkati. Đilas je u toku noći počeo da masakrira stanovnike; naredio je da se znatan broj stanovnika strelja. Ujutro 7. septembra zapalio je Kulen-Vakuf. Preostalo stanovništvo iz Kulen-Vakufa prebačeno je u Donji Lapac i Bjelaj, gdje je zaštićeno, a Đilas je jednu grupu Muslimana poveo u Martin Brod radi fizičkog uništenja.³⁰² Gore navedeno, upravo, govori o paljenju i o masovnim zločinima u samom Kulen-Vakufu. O zločinima u Kulen-Vakufu i ulozi Pere Đilasa, Dušan Lukač piše: "To je još više raspalilo masu svijeta, koja je u onom bijesu napravila užasan haos u kojem je bilo i mnogo nevinih žrtava. Odrasli zarobljenici odvedeni su u Martin-Brod pod komandom Pere Đilasa. Pijani i razjareni ljudi postupali su s njima na divljački način. Neki od zarobljenika uspjeli su da pobjegnu, dok su ostali stradali. Na pitanje sekretara ovog štaba, ko je komandovao sa stražom koja je bila u Martin-Brodu, Pero Đilas je odgovorio da on to ne zna."³⁰³ Ovdje je interesantno pomenuti i sljedeće navode: "Ovaj odlazak naših jedinica iskoristili su četničke vođe Nikola Drča i Pero Đilas. Nesmetano su upali u Kulen-Vakuf, a zatim pristupili pljačkanju grada i ubijanju nevinog stanovništva."³⁰⁴ Prvi put u literaturi se pominje pored Pere Đilasa i Nikola Drča što svakako govori o sprezi četničkih i ustaničkih jedinica u izvršenju zločina. Odgovornost za zločine u Kulen-Vakufu pokušalo se pripisati Peri Đilasu, komandantu II bataljona. Međutim, ne može se samo odgovornost prebacivati na Peru Đilasa jer i svi ostali komandanti snose odgovornost. Kasnijim prebacivanjem odgovornosti na Đilasa nastojala se umanjiti odgovornost ostalih učesnika, jer je Đilas poginuo i *on je za sve kriv*. Međutim, indikativno je to što je i nakon izvršenih zločina Pero Đilas ostao na čelu II bataljona uprkos saznanjima o počinjenim zločinima. Da

³⁰² D. Lukač, nav. dj., str.666.

³⁰³ Isto, str.669.

³⁰⁴ D. Damjanović, *Krntijaši*, nav. dj., str.50.

je Pero Đilas i dalje obavljao komandnu dužnost vidi se iz partizanskih dokumenata. Tako se u naređenju od 20. septembra 1941. godine navodi da je Pero Đilas i dalje komandant II bataljona. U dokumnetu se navodi: "Naređuje se komandantu II bataljona Peri J. Đilasu da odmah po primitku ove neredbe podnese iscrpan izvještaj Štabu Brigade preko Štaba I bataljona o sproveđenju ove naredbe."³⁰⁵ Iz ovoga jasno proizilazi da nakon zločina u Kulen-Vakufu i pored saznanja o počinjenju, nije došlo do kažnjavanja odgovornih što se nije desilo ni nakon Drugog svjetskog rata.

Ujutro 7. septembra 1941. godine ustanici i srpski seljaci su poslije pljačke počeli paliti kuće, radnje i sve drugo što je moglo gorjeti. Kako je većina kuća i radnji bila izgrađena od drveta, brže su izgorjele. "Sutradan, 7. septembra stigao sam u K.Vakuf. Tu malu bosansku kasabu, gdje su kuće najvećim dijelom izgrađene od drveta, našao sam u plamenu. Na sve strane, sa vremena na vrijeme, odjekivala je paljba iz pušaka, kratki rafali puškomitrailjeza i poneka detonacija bombi. Nesreća je bila u tome što su se sada naše jedinice izmješale sa narodom iz pozadine. A to su bile porodice i rodbina upravo onog dijela srpskog naroda koji su ustaše pobile u K.Vakufu i okolnim selima. U tom kaosu činili smo jedino što je bilo moguće. Kasaba je brzo dogorjevala, nestajala u plamenu, a nama je bilo preostalo da iskupljamo preživjelu sirotinju, nesrećne žene, djecu i starce i da ih preko D. Lapca prebacimo za Bihać."³⁰⁶ Ubijanje žena, djece, staraca u Kulen-Vakufu poprimilo je strašne razmjere. Svuda uz cestu, u dvorištima vidjela su se tijela ubijenih.

Ubijanja nisu bila pošteđena ni djeca. U Kulen-Vakufu zločinci su zaklali dječake Fikreta (6) i Rifeta (9) Šabića koje je ukopao Hajro Demirović. Posebno želimo istaknuti odnos zločinaca prema zarobljenim muškarcima. Prema svedočenjima preživjelih, zločinci su u blizini željezničkog mosta u Kulen-Vakufu živog pekli Vojić (Murata) Muharema (18 godina). Ni žene nisu bile pošteđene zločina. Svjedoci tih događaj posebno naglašavaju da je većina ubijenih žena prethodno silovana. Silovane su i djevojčice. Sjećajući se tog septembarskog jutra,

³⁰⁵ Naredenje Štaba Drvarske brigade od 15. septembra 1941. godine Štabu II bataljona za raspored bataljona i način njegovog vođenja borbe, objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije-Borbe u Bosni i Hercegovini, tom IV, knjiga 1, Vojno istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951, str.326.

³⁰⁶ G. Polovina, nav. dj., str.802.

Abas Mušeta kaže: "Izišli smo sa bare na cestu, polagahno krenuli prema Vakufu i kratko iza toga smo već bili pred Zmićima (malim vodenim izvorima podno brda Havale). Neima nikakove pucnjave. Tišinu remeti jedino pucketanje vatre od gorećega Vakufa, čiji se intenzitet sa vremenom sve više pojačava. Odjednom, ne vjerujem svojim očima, vidim na strani prema Haveli pored ceste leži zaklana žena u svijetlosivom zaru. Donji dio tijela joj je bio napola gol i uz nju polusjedeći nagnuto malo dojenče, koje joj siše lijevu dojku. Prepoznao sam Minu Bojčić, ženu Omerovu. Skamenio sam se od straha! To je bila jedna od najstrašnijih scena, koje sam do sad vidoio u mom životu. To su opet dalje kulminacije strahota, koje ti se urežu u sjećanje i prate te cijeli život. Poslije ove grozote počinju se opet nastavlјati slične scene kao da gledam nekakav stravičan film. Lijevo i desno uz cestu leže zaklane i izmasakrirane žene i djeca. Pored nas u suprotnom smjeru promiču pripiti četnici-seljaci i srpske seljanke, također pripite, u pravcu Martin-Broda. U njihovim tradicionalnim seljačkim crnim nošnjama i rupcima na glavi, svaka od njih je u rukama nosila neko sredstvo za ubijanje, a najviše željezne maše, koje inače kod nas služe za poticanje vatre. Te su maše sigurno opljačkale u vakufskim kućama, dućanima i gostionama, gdje su protekli dan i noć pljačkali i pili, što se moglo vrlo jasno vidjeti po teturanju i divljaštvu, kojega su činili i paklu kojega su iza sebe ostavljali. Pošto smo Muše i ja bili okrenuti unazad, još sam šokiran gledao prema mrtvoj Mini i cesti prekrivenoj mrtvima, koja izmiče iza nas, ponovo mi upade u oči jako slična slika kao malo prije. Opet isto, desno neposredno uz cestu na blagoj travnatoj padini prema Haveli, na leđima leži jako mlada, vrlo lijepa ovalnoga lica, seljanka u crnoj ličkoj odjeći i bijeloj bluzi ispod crnoga jeleka sa crnom maramom na glavi. Donji prednji dio sukњe zabačen prema gornjem dijelu tijela, tako da je do pasa bila gola. Sa lijeve strane od te nesretnice sjedila je mala curica kovrčave smeđe kosice u bijeloj haljinici okrenuta prema majci, mašući i gestikulirajući ručicama. Dijete je bilo još tako malo da nije shvatilo da joj majka umire. Iz usta i nosa te žene, u ritmu rada srca, ključala je krv, jer je bila još živa. To je bila jedna od ličkih katoličkih izbjeglica, što su toga ljeta morale bježati pred četnicima i sklonuli se kod nas u Kulen-Vakuf. Očito je bila silovana i potom zaklana. U jednom momentu pogled mi pobježe uz Komac vidim ženu u plavo-bijelo šarenim dimijama i bluzi sa plavo-bijelom prošaranom

aladžom na glavi, bježi uz Komac. Na momentu se zaustavi pred jednim grmom, okrenu se prema nama mašući rukama davajući nam neke znakove, koje nisam mogao razumjeti. Prepoznao sam Ajišu, suprugu Omera Galijaševića. Ajiša je nastavila bježati dalje uz Komac prema Havalu, a mi smo produžili dalje u pravcu Zamošća. Također toga ili drugoga dana i Ajša je ubijena, sa grupom žena i djece, koji su se sklonuli u tvrđavu Havalu u nadi, da će se tako nekako spasiti. Sviju su četnici poklali.³⁰⁷

"Ujutro 7. septembra većina kuća na desnoj obali Une bila je spaljena ili je bila u plamenu. Pošto je napad na Drenovači odbijen, politički sekretar se ponovo uputio u K. Vakuf. Međutim, oko 8 sati ujutro, kada je tamo stigao, našao je varoš u plamenu. Svaka intervencija bila je uzaludna."³⁰⁸ Cijeli Kulen-Vakuf je bio zavijen u dim. Uz put, prema zgradi Žandarmerijske stanice, od vatre i dima skoro da se nije moglo proći. Pod pratnjom ustanika dio izbjeglica sa livade na kojoj je proveo noć poveden je prema Žandarmerijskoj stanici na Buku. Gorjelo je čitavo Zamošće, s lijeve strane Une, preko mosta gorjеле su sve kuće izuzev onih u samom centru.

U dokumentu Glavnog stožera Ministarstva domobranstva od 1. oktobra 1941. godine govori se o ponovnom zauzimanju Kulen-Vakufa i o spaljenom gradu, u njemu se navodi: "Nadiranje naših četa ka Kulen-Vakufu uspješno je i Kulen-Vakuf je jučer zauzet. Osim jedne zgrade i mlina grad je potpuno spaljen."³⁰⁹ "Kada je kolona prolazila kroz Zamošće plamen je skoro blokiraо prolaz cestom. Kada smo došli pred Općinu (bivši Hotel), zgrada je tako intenzivno gorila da su goreći drveni dijelovi krova i prozora počeli padati desno od nas, djelomično po nama i konjima. I ostale kuće iza općine su gorile i cesta je kako ispred, tako iza nas, bila puna dima."³¹⁰ Dim i paljevina dodatno su unosili strah kod izbjeglica. Uz put prema Buku mogli su se vidjeti prizori ubijenih, spaljenih tijela. Posebno su bili uočljivi prizori zaklanih ljudi, žena i djece. Tijela ubijenih od prethodne noći nisu bila ni sklonjena. "Neki neodgovorni elementi,

³⁰⁷ A. Mušeta, nav. dj., str.49.

³⁰⁸ D. Damjanović-Danić, nav. dj., str.668- 669.

³⁰⁹ Kopija dokumenta nalazi se kod autora.

³¹⁰ A. Mušeta, nav. dj., str.50.

uglavnom seljaci, došli su u grad i pijani počeli da pale kuće. Vatra je brzo zahvatila čitav grad i on je tada sav izgoreo. U takvoj sitauciji došlo je do razvlačenja stvari i do većeg broja žrtava kod civilnog stanovništva. U spaljenom gradu niko od stanovnika nije ostao da živi, sve je otišlo za Bihać. I okolna sela bila su napuštena. Pet stotina žena i dece, uglavnom muslimana, upućeno je iz K.Vakufa za Bjelaj."³¹¹

Posebno su interesantni napisi pojedinih partizanskih političkih i vojnih funkcionera koji govore o uništavanjima, pljački i spaljivanju Kulen-Vakufa. U tim napisima oni pokušavaju amnestirati takve postupke opisujući ih kao nesretne ili nespretnе slučajeve. Ovdje želimo izdvojiti jedan takav pokušaj amnestije tragedije Ljutočke doline. "Ono što je u paljenju Boričevca bilo opasno, a i u kasnjim, još strašnijim događajima u Kulen-Vakufu, bila je upravo činjenica da to uništavanje, pljačka i paljenje nije činio niko svjesno i zlonamjerno."³¹² Ako na ovakav način jedan visoki funkcijoner KPJ i politički komesar Gojko Polovina vidi tragediju Kulen-Vakufa, onda nije ni čudno da se sve ovo desilo. Kako se može govoriti o slučajnim paljevinama, pljački, uništavanju velikog broja sela i naselja. Kako je slučajno spaljena Krnjeuša, Vrtoče, Boričevac, Ćukovi, Duljci, Orašac, Klisa, Brdo Demirovića? Kako se ovo odigralo nesvjesno i nezlonamjerno? Istovremeno, Gojko Polovina ove događaje naziva strašnim, a govorи o nesvjesnom i slučajnom ubijanju, paljenju i uništavanju. Kako se može slučajno spaliti i uništiti nekoliko stotina stambenih i pomoćnih gospodarskih objekata i slučajno ubiti preko 2.000 stanovnika Ljutočke doline. Ovakva viđenja ustaničkih rukovodioca su laž. Sa sigurnošću možemo tvrditi da je postojala namjera da se ovi prostori potpuno etnički očiste. Ovaj događaj je samo nastavak velikosrpske politike.

Već 6. septembra uveče, jedan dio vraćenog stanovništva sa Dulibe smješten je u zgradu žandarmerijske stanice na Buku i u stanično dvorište. Među njima je bilo najviše žena i djece. Tu su u jednu prostoriju smješteni i svi lakše i teže ranjeni. Tu je bilo puno ranjenih žena i djece kojima nije pružena nikakva pomoć. Među ranjenim bilo je puno teških ranjenika. Tokom 7. septembra još jedan broj žena i djece smješten je u zgradu na

³¹¹ M. N. Zorić, nav. dj., str.276.

³¹² G. Polovina, nav. dj., str.788.

Buku. Objezbjeđenje žandarmerijske zgrade na Buku vršila su dvojica ustanika iz susjednih sela.³¹³ Prije smještanja u zgradu na Buku jedan broj žena je pokušao da se ubije skačući u Unu. Ovdje želimo navesti slučaj Hanke Štrkljević³¹⁴ koja izabrala da se radije uguši skačući u Unu, nego da je siluju a djecu zakolju.³¹⁵ "Nakon što je spašena iz Une odvedena je sa kćerkom u Martin Brod. U Martin-Brodu u nekoliko navrata Rade Medić zvani Pitar pokušao je zaklati, ali ju je zaštitio jedan Srbin i odveo je u Bjelaj. Mnoge žene su silovane."³¹⁶

Silovanje žena koje su bile u zgradi žandarmerije na Buku vršena su u obližnjim kukuruzištima. Zločinci bi dolazili i odvodili žene i djevojčice i silovali ih. "Oteli su nam sve u žandarmerijskoj stanici, a onda su mlade žene, djevojke i djevojčice izvodili iz stanice i vodili prema Uni u kukuruzište. Stalno smo slušali plač i zapomaganje iz kukuruzišta a najgore je bilo slušati plač djevojčica. Onda su dolazili i drugi, i oni izvode ove nesretnice. Mislila sam da je ovo došao kijametski dan. Ovo je trajalo 3 dana, i danju i noću. Jednog dana dovedoše ženu X (sinovi su joj živi a ona je davno umrla), ne mogu po imenu reći. Odmah sam je poznala, a osim toga i ona je iz Vakufa, pa se dobro poznamo. Prije 3-4 dana nas dvije se sakrile na našoj zemlji u kuruze na Gečatu. Ona je nosila dvoje blizančadi. Odjedamput se kroz kuruze pojavise tri četnika. Jedan je od njih Rade Pitar koga sam sajmenim danom gledala kroz prozor, bio je za glavu veći od drugih i tako sam ga zapamtila...Tada je Rade prvi silovao, a onda druga dvojica. Dvojica je drže dok treći siluje. Jedan od njih kaže: 'Ja nju vodim na Očijevo. 'Nju odvedoše, a ja nekako dođem do ceste pa prema Vakufu okrenem Kod Zmićka vidim Minu Bojičić zaklanu kraj puta a dijete malo je mrtvu sisa. Kod kuće Beganovića u Dočiću

³¹³ Čuvari zatočenih žena i djece bili su Ljiljak Uroš i Majstorović Ilija. Prema svjedočenjima preživjelih, ova dvojica ustanika imala su korektan odnos prema zatočenom narodu.

³¹⁴ Husein Alić, *Bivši Kulen-Vakuf*, Književni zbornik za god. 1943, Narodna uzdanica, Sarajevo, 1942, str.18.

³¹⁵ Hanka Štrkljević je bježeći pred ustanicima bacila u Unu dva sinčića-blizanca a za njima i ona htjela da skoči sa namjerom da se uguši. Ustanici su Hanki sprječili da skoči u vodu. Hanka je preživjela i čitav život je nosila duboke traume.

³¹⁶ D. Kurtagić, nav. dj., str.33.

vidim Adžiju sa Stjenjana kako siluje Sarajku. Od Zmićka do Vakufa sa obje strane puta leže mrtvaci, žene, djeca, starice. To je strašna slika."³¹⁷

Fata Šehović je zajedno sa jednim djetetom skočila u Unu na Buku i ugušila se kako ne bi dospjela živa u ruke zločincima. Isto je uradila i Fate Dervišević skačući u Unu sa dvojicom sinova, Dedom (3) i Sulejmanom (4). Jedan broj žena i djece koji je poveden prema Buku skriva se po napuštenim kućama, kukuruzištima, voćnjacima. Kako bi ih ustanici i srpski seljaci pronalazili, tako su ih ubijali. Najveći broj pronađenih je ubijen. Bilo je slučajeva da su neki ustanici i spašavali nedužni narod. Jedna grupa koja se krila po kukuruzištu neposredno uz BUK spašena je zahvaljujući upravo jednom takvom čovjeku. Bilo je još primjera kada su pojedini ustanici spasavali nevine. "Iz ruku družine Pere Đilasa spašeni su i komunisti Bibanović, Kulenović i još jedan drug koji su kasnije kao partizanski radnici radili u zapadnoj Lici."³¹⁸ Ovakvi slučajevi su bili rijetki.

Zločini koji su počinjeni nad nedužnim stanovništvom uglavnom su počinjeni hladnim oružjem. Preživjeli, koji su imali priliku iznijeti svoja sjećanja, uglavnom su potvrdili da je najveći broj žrtva ubijen hladnim oružjem. Ubijene žene, djevojke i djevojčice su u najvećem broju slučajeva prethodno silovane. "Kad smo sa ceste skrenuli na lijevo prema Beginom vignju, odn. kući, nailazimo na dvije plavokose, polugole zaklani djevojčice, koje su ležale jedna blizu druge na leđima. Strane tijela koje su im bile okrenute malo poprečno prema vignju bile su im poluizgorene. Žute opekatine su bile dobro vidljive po cijeloj lijevoj strani tijela. Lica su im bila bez ozlijeda, tako da sam odmah mogao sigurno prepoznati da su te dvije curice stare oko sedam i devet godina čeri Mustafe Pandura. Starija od njih dvije zvala se je Ehlimana, a drugoj nisam još znao ime."³¹⁹ Pored ustanika i srpskih seljaka ubijanja su činile i Srpskinje. Na Buku su Srpskinje uhvatile Ajšu Omanović i roguljama je bole a nakon toga gurnule je u Unu gdje se ugušila. Ustanici su na BUK doveli teško ranjenog Begu Kosovića, tu su ga zaklali, a odsječenu glavu odnijeli njegovo tetki i bacili u krilo.

³¹⁷ Isto, str.32.

³¹⁸ D. Damjanović-Danić. nav. dj., str.666.

³¹⁹ A. Mušeta, nav. dj. str.51.

Posebno su djeca bila izložena traumama, jer su mnoga svojim očima vidjela ubijanje roditelja. Takav je slučaj i sa tada šestogodišnjom djevojčicom Eminom (Minom) Štrkljević.³²⁰ Po povratku u Kulen-Vakuf, 7. septembra, (ujutro), kod tunela ustanici su naišli na Minine roditelje oca Smaila i majku Zejnu. Tu su odmah zaklali Zejnu i Smaila, a Emina se uspjela sakriti iza jednog grma i sve je to posmatrala. Bježeći sa mjesta zločina, opet je morala gledati ubijanja nedužnih. "Stigavši do Ispostave na prozoru od zatvora vidjela je moga oca i prišla mu blizu. On joj je dao taj srebreni novčić od pet dinara i rekao neka odmah bježi dalje. Mina je pošla dalje, na moment se je ustavila, sjela da se odmori opet u zaklonu jednoga grma. Nakon kratkoga vremena četnici su izveli moga oca sa još trojicom Vakufčana i iz pušaka ih ubili. Mina je opet morala iz neposredne blizine gledati još jednu ljudsku tragediju, tim gore što joj je moj otac bio dajidža."³²¹

Žene i djeca ovog kraja posebno su bila izložena zločinima počinjenim od strane ustanika. Velik broj žena silovan je naočigled svoje djece. Zločinci su se natjecali u broju silovanih žena. Djeca koja su bila sa svojim majkama svjedočila su tim strahotama i na njih je to ostavilo strašne psihofizičke posljedice. Za zločine silovanja нико од silovatelja nikad nije odgovarao. Pojedini ustanici su se hvalili ovim neljudskim postupcima. Nakon Drugog svjetskog rata mnogi zločinci su se hvalili "**ko je od njih brže drišio učkure bulama.**" Brojne silovane i traumatizirane žene nakon Drugog svjetskog rata nisu doživjele satisfakciju da je neki zločinac osuđen. Bilo je slučajeva da su preživjele žrtve pokušavale da prijave zločine, ali nikada zločinci nisu procesuirani i kažnjeni.

Zatočene žene, djeca i ranjeni u zgradama Žandarmerijske stanice nisu imali nikakve uvjete za boravak. U jednoj prostoriji ležali su teže i lakše ranjeni na golom podu. Nikome od ranjenih nije pružena pomoć. Među njima je bilo i ranjene djece. "Posebno mi je upao u oči mali šestogodišnji Huse Bojčić. Puščani *dum-dum* metak pogodio ga je iza uha, kugla je izišla na drugu stranu glave i izbila mu oko. Jadno to dijete stajalo je u sobi samo bez ikoga svoga sa tom otvorenom velikom ranom iz koje je

³²⁰ Emina Štrkljević je kao ratno siroče zajedno sa sestrom i bratom boravila u domovima za ratnu siročad u Skradinu, Zagrebu i Banjoj Luci.

³²¹ Isto, str.58.

neprestano curila sukrvica. Kako je to malo stvorenje ostalo živo to nisam nikada shvatio."³²² Huse Bojčić je ostao siroče. Majka je ubijena u Kulen-Vakufu a otac Omer ubijen je na jami Golubnjači. U prolazu, na putu od Vakufa prema Gečetu, zarobljenici su vidjeli ubijenog Beću Mehadžića, čiji se trup bez glave nalazio na rubu jarka, a glava u jarku pored ceste.

Pokušavajući objasniti razloge zbog kojih su počinjeni ovi strašni zločini nad Bošnjacima Ljutočke doline, Dušan Lukač kaže: "Ovo je prouzrokovalo mržnju i neprijateljski stav prema muslimanima čak i kod znatnog dela gerilskih odreda Drvarske brigade, a naročito u njenom 2. bataljonu. Poslije oslobođenja Kulen-Vakufa 6. septembra, stihija, nepovezanost odreda, nedisciplina i mržnja prema muslimanima došle su do punog izražaja u ovom bataljonu Drvarske brigade. Komandant bataljona, Petar Đilas iz Begluka, koga su posle pogibije Marka Pilipovića na taj položaj istakli šovinistički nastrojeni elementi, prepustio je čitavu situaciju stihiji i oko hiljadu muslimana iz Kulen-Vakufa koji su u oko 90 izbegličkih kolona pohvatani na putu od Kulen-Vakufa prema Bihaću predao u ruke razjarene ustaničke mase. Dok su zarobljeni domobrani iz 12. satnije (Hrvati) uglavnom pušteni, ustanci, neprijateljski raspoloženi prema muslimanima, već na putu od Čovke, gdje je kolona naroda i domobrana zarobljena, prema Kulen-Vakufu počeli su ubijati odrasle muslimane iz Kulen Vakufa, bez ikakvog isljeđivanja i utvrđivanja krivice tih ljudi."³²³

Ovo Lukačevu objašnjenje, a naročito isticanje mržnje prema Bošnjacima svakako je jedan od razloga za činjenje masovnih zločina. Stepen i količina mržnje koja je ovom prilikom ispoljena ne može se posmatrati kao uobičajena, trenutna mržnja. Ova ispoljena mržnja, svakako, svoju osnovu ima u dubljem historijskom kontinuitetu u odnosu na Bošnjake. Koliki je stepen ova mržnja dostigla najbolje oslikavaju brojna ubistva počinjena na zvjerski i brutalan način. Korijene ove mržnje prema Bošnjacima, svakako treba tražiti u projektima i planovima velikosrpskih ideologa 19. i 20. stoljeća. Posebno treba istaknuti odnos prema bošnjačkom civilnom stanovništvu. Kako Dušan Lukač navodi da

³²² Isto, str. 54.

³²³ D. Lukač, nav. dj., str.191-192.

su Hrvati (domobrani), naoružani vojnici, pušteni a da su nenaoružani i nedužni *muslimani* ubijani. I ovo govori o mržnji i planu da nestanu Bošnjaci sa ovog područja. Svjesno i namjerno propuštajući da zaštite nedužne žene i djecu, ustaničke jedinice snose punu odgovornost za zločine. Istovremeno, Dušan Lukač nastoji prebaciti odgovornost na *razjarenu ustaničku masu*, što je nakon Drugog svjetskog rata postao obrazac. Posebno su interesantna viđenja ustanika iz Kulen Vakufa koji su o ovim zločinima pisali. Ovdje treba izdvojiti detalj iz knjige P. Pilipovića, koji kaže: "Pošto je oslobođen Kulen-Vakuf odjednom se sakupila ogromna masa naroda iz Like i Krajine tako da se red nije mogao uspostaviti. Pretresane su kuće, mislilo se da su ustaše sklonili svoje ranjenike, ili se negdje bazirali po manjim grupama. Bilo je samovolje, pa su se neki civili, u potrazi za svojom stokom koju su ranije ustaše opljačkale, neodgovorno odnosili i prema mirnom stanovništvu. Među civilnim stanovništvom, koje se povratilo u Kulen-Vakuf, bilo je najviše žena i djece. Muškarci su odvajani radi preispitivanja, dok su žene i djeca upućivani preko Gorjevca za Bihać."³²⁴ Iz navedenog je vidljivo da se pokušavaju prikriti zločini. Pominjanje pretresanja kuća radi pronalaska prikrivenih i ranjenih ustaša je najveća laž. Kuće su pretresane radi pljačke, a Kulen-Vakuf je bio već napušten tako da u njemu nije bilo ustaša. Odvajanje muškaraca radi preispitivanja, kako navodi autor, također nije istina. Muškarci su odvajani isključivo radi ubijanja. Također, nije bilo nikakvog upućivanja žena i djece preko Gorjevca u Bihać. Iako je rođen u ovom kraju i dobro poznavao prilike autor pokušava prikriti zločine nad nedužnim stanovništvom. "Tragedija nije bila samo u tomu što nam je učinjeno, nego i što je tako mnogo ljudi, čak i žena uzelo učešća u ovom užasnom pokolju i pljački nedužnih, nejakih i nezaštićenih, a bilo je još puno više onih koji su mogli, ali nam nisu htjeli pomoći! Odjednom mi je postalo vrlo jasno kako su mi loši izgledi za budućnost. Preko noći postao sam niko i ništa, maloljetno muhadžerče i to još bez oca!"³²⁵

³²⁴ P. Pilipović, nav. dj., str.604-605.

³²⁵ A. Mušeta, nav. dj., str.77.

IV.5. Zločini ustanika na putu za Ripač

Dio kolone koja je uspjela da se probije iz zasjeda na Dulibi i Vrtočima krenula je prema Bihaću. Na čelu kolone bili su domobrani koji su već bili odmakli daleko ispred kolone izbjeglica. Kolona izbjeglih išla je cestom Bihać–Bosanski Petrovac. Prema sjećanju preživjelih svjedoka, u koloni je bilo više od 2.500 izbjeglica. Narod je žurio da što prije stigne do Ripča. Iako je Weber prije polaska iz Kulen-Vakufa narodu rekao da ih u Vrtoču čekaju domobrani sa hranom i vodom, tamo nisu zatekli ništa. Većina bunara sa vodom nije bila za piće. U pojedinim bunarima izbjeglice su pronalazile tijela ubijenih domobrana iz prethodnog napada ustanika na Vrtoče 2. augusta 1941. godine. Glad i žeđ kod izbjeglog stanovništva je bila nesnošljiva. Kako su ti septembarski dani bili izuzetno topli, to je još više povećalo žeđ. Izbjeglice iz Ćukova nisu ništa jeli ni pili danima. Duga kolona iz Vrtoča kretala se prema Lipi. "Poslije rata pričao mi je Mahmut Alagić da je kao domobran puškomitrailjezac išao sa svojom starom majkom, a kad ona više nije mogla ići, ukrkio ju je i na leđima nosio, a puškomitrailjez je uzeo Mahmut Kurtagić i tako su zajedno išli. Mahmut priča: 'Prošli mi Vrtoče i idemo prema Lipi (Begovac) a ja osjetim da me nešto žulja na leđima.' Spusti on mater na zemlju pa joj kaže da ga nešto žulja a ona će njemu: 'Ja strpala santur (sat njihalica sa topuzima) u njedra i ključ od kuće, veliki.' 'Bacaj, majko, ako Boga znaš i santur i ključ od kuće koja gori' reče."³²⁶ Usput su opet ustanici neprekidno pucali u kolonu i ubijali žene, djecu i starije. "Prilikom ovog povlačenja, najžešći napad od strane četnika izvršen je kod mjesta zv. Rašlja između sela Lipa i Ripač, gdje su sa obe strane puta napadali iz mitraljeza do samog mjesta Ripač gdje se nalazila naša vojska na osiguranju mjesta od četničkog napada."³²⁷ Ovaj napad su izveli odred Čovka i Brđanski vod koji su prethodno vršili napad na izbjegličku kolonu na Prkosima.

³²⁶ D. Kurtagić, nav. dj., str.30.

³²⁷ *Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941.*(AOS, NDH-a, k. 61a, reg. br. 44/15) objavljeno u: V. Dedijer, A. Miletić, nav. dj., str.66.

Prilikom prikupljanja podataka od preživjelih svjedoka ovih događaja može se zaključiti da je većina ubijenih bila pogođena sa leđa. Iz ovog se može izvesti zaključak da su zločinci kukavički ubijali iz zasjeda bez hrabrosti da se suoče sa žrtvama. Ubijanje izbjeglica u koloni predstavlja čin koji je za najvišu osudu. Ustanici su pucali svjesno i sa namjerom da ubiju što više civila. Ovo se može zaključiti iz razloga što je mali broj pогinulih domobrana i ustaša na putu smrti. Zapravo, ustanici se nisu značajnije upuštali u borbu sa čelom kolone gdje su bili domobrani i naoružani civili. Oni su iz zasjeda kukavički ubijali nezaštićene žene, djecu i starce. "Kolona je išla prema Dubovskom. Na Lipi kod crkve sreo sam svoju sestru Hatu. Nije mogla vjerovati da sam živ, pita: 'Jesi li ti to Muhamede.' Ja sam bio u koloni uz vojsku, bio sam blizu topa kojeg su domobrani vukli. Na Dubovskom smo stali. Već je bila noć. Kolona je odmarala. Odjednom viču pokret. Nismo išli ni 200 metara opet pucnjava. Na Gorjevcu su zaspali Rifet i Adem. U ovoj pucnjavi ubijeni su Huzeir Vojić i Ibrahim (Meho) Dizdarević star oko 18 godina."³²⁸ Sjećanje Šabana Vojića na put do Ripča: "Kada smo sišli niz Dulbicu u polje, jedan dio kolone krenuo je pravo prema Vrtoču, a jedan prema Radoševića kućama. Narod je bio strašno žedan jer je bila velika vrućina. Oni koji su išli prema Vrtoču u jednom bunaru su pronašli ubijene domobrane tako da nisu mogli piti vodu. Čitavo vrijeme pucalo se po koloni. Ja sam i dalje bio na samom čelu kolone. Preko polja u Vrtoču stigla su nas četiri konja koja su vukla top. Negdje pred noć stigli smo do Begovca. Narod je počeo da pije vodu sa izvora, sa potoka, ne gledajući da li je mutna. Žene su davale vodu djeci, starijim i iznemoglim. Znam da je na Begovcu ostao Dizdarević (Mehe) Ibrahim koji je vodio dida Huzeira koji nije mogao ići. Poslije sam saznao da su obadvojicu ubili četnici. Kada smo stigli do crkve u Tarkovcu, već je bila noć. Pred kolonu je došao jedan srpski vojnik na konju Redžana Dizdarevića. Tog Srbina narod je zarobio i tražio da kaže gdje su zasjede. On je krenuo sa nama naprijed prema Gorjevcu. Na Gorjevcu iz jedne šume opet je počela pucnjava na kolonu, mnogi su tu ranjeni i pогinuli."³²⁹ I Smajo Hodžić svjedoči o putu smrti: "Sjećam se da smo bježeći došli do nekih kukuruza koji su bili sa lijeve i desne strane puta. Čuo sam četnike kako viču: 'Nećete uteći, predajte se.' Mi smo trčali

³²⁸ Izjava Vojić Muhameda data autoru 22. januara 2013. godine.

³²⁹ Izjava Vojić Šabana data autoru 20. januara 2013. godine.

kroz kukuruze a oko nas su padali kukuruzi koji su bili presječeni paljbom. Nastavili smo put sve do Lipe. Između Vrtoča i Brusovca video sam Islama Hodžića mrtvog preko plota. Kolona je bila duga, dio kolone je presječen i mnogi su zarobljeni. Mislim da je nas spasilo to što smo bili blizu topa. A domobrani su branili da ne izgube top. Znam da je u Lipi jedan dio naroda zarobljen i vraćen u Kulen-Vakuf. Negde pred veče bili smo na Gorjevcu. Tu sam video strašan prizor koji će pamtitи dok sam živ. Video sam mrtvu ženu koja je bila gola. Malo djete joj je sjedilo na prsima. Ta žena je bila starija. Video sam po grabama mrtve ljudi.^{"³³⁰} Zlatka Beganović sjećajući se puta smrti od Vrtoča do Ripča kaže: "Na Gorjevac smo stigli uveče. Opkoljeni smo sa svih strana, muškarce su zarobili. Među nama je najstariji Alija Burzić. Četnici su Aliju Burzića izveli i na štap stavili bijelu ahmediju i naredili da krenemo u Ripač."^{³³¹}

U zasjedi na Gorjevcu ustanici su ubili i ranili još jedan broj civila, a jedan broj muškaraca su zarobili. Zarobljene muškarce su odveli u Doljane i zatvorili u školu. Nakon toga su ih ubili. Posmrtnе ostatke su vjerovatno bacili u jednu od brojnih jama na Doljanima. Nikada nisu pronađeni posmrtni ostaci, nije utvrđen broj niti identitet ubijenih. Kolona izbjeglica je stigla u Ripač. Jedan dio naroda je prenociо u Ripču, a drugi dio produžio u Bihać.

³³⁰ Izjava Smaje Hodžića data autoru 20. januara 2013. godine.

³³¹ Izjava Zlatke Beganović data autoru 20. januara 2013. godine.

IV.6. Jama Golubnjača-Martin-Brod

Nakon odvajanja (muškaraca od žena i djece u Kulen-Vakufu) grupa od 420 Bošnjaka je 7. septembra 1941. godine povedena prema Martin Brodu. Odvedeni su pred kuću Marka Vladetića, a onda preko Une u nedovršenu zgradu željezničke stanice. "Povedu u Martin-Brod. Kad tamo, moja majka. Objesila se jednom majoru o rame, moli i kumi: 'Ne daj mi sina, on mi je jedini!' On je udari, pa mi majka pade...Potom nas povedoše do Marka Vladetića kuće. Kad tamo, da Bog sačuva, sve prevaljano preko ceste, sve mrtvo. Stari ljudi, najviše."³³² Među nedužnim mještanima Ljutočke doline, koji su zatočeni u željezničkoj stanici, bilo je i dječaka od 15 godina i staraca. Bilo je muškaraca iz jedne porodice koji su svi ubijeni na jami Golubnjači. Odvođenje i ubijanje na jami Golubnjači bilo je 7. i 8. septembra 1941. godine. Jama Golubnjača nalazila se na udaljenosti oko 1 km od zgrade željezničke stanice u Martin-Brodu. Zašto je Martin-Brod izabran za odvođenje ovih nevini ljudi? Upravo zato što je bilo planirano ubijanje ovih ljudi i što je ova jama bila poznata planerima i izvršiocima ovog strašnog zločina. Ovaj zločin na jami Golubnjači preživio je samo Mujo Dervišević. Sjećanje na ovaj događaj prenosimo od Muje Derviševića. "Oko 4 sata ujutro, 7. septembra stražarima smo sprovedeni u Palučke i zadržani na jednoj bari. Tu smo vidjeli žene i djecu, ali s njima nismo smjeli razgovarati. Odatle smo krenuli u koloni, dva po dva, prema Martin Brodu. Pred kućom Marka Vladetića ostali smo sve do mraka. Ništa nismo ni jeli ni pili. Tu je došao neki ustanik na bijelom konju i naredio straži da nas goni u zgradu Željezničke stanice. Taj čovjek je otvoreno rekao da nas treba sviju strijeljati. Sutradan, 8. septembra počeli su nas izvoditi u grupama, 16-20 ljudi u svakoj grupi. Prije mene otislo je 7-8 takvih grupa. Niko od nas ništa nije znao kuda ljudi idu."³³³ "(...) I tako izbismo gore. Udalina, šljivik. Odvajali su grupu po grupu pa je vodili... Njih troje- četvero četnika. Dodji-odvedi, dodji-odvedi. Majko moja, kako li su bili krvavi! Na mjesecini je izgledalo kao da su i ruke i lica i odjeća u katran umakali. Šta su imali u rukama, ne znam ti kazati ko dugačke sikire, ili kose, bogami ti

³³² I. Kajan, nav. dj., str.26.

³³³ E. Bibanović, nav. dj., str.104.

ne znam kazati. Dovedu do rupe, tuču, na naglavu dole..."³³⁴ "Kad smo došli kod jame, odmah udaraju sjekirama, sakaturama ispred mene. Vidim ja mog pobratima Milanka Pilipovića, sav u krvi, među ostalim i on ubija. Ja ga pogledam i kažem: 'Milanko pobratime, zar ćeš i pobratima ubiti'? On mi ovako krvav kaže: 'Sad ćemo potvrditi pobratimstvo'!"³³⁵ "Kada je došao red da i ja budem ubijen, izvukao sam ruke iz žice i svom snagom se dao u bjekstvo. Straža je stala za mnom pucati, ali me ni jedno zrno nije pogodilo. Bježeći tako kroz gusti šumarak, čuo sam kada je jedan od mojih gonitelja rekao: 'Nemojmo ga više goniti! Sigurno je ranjen! I onako će umrijeti negdje u šumi!' Pošto sam se uvjerio da se straža stvarno vratila, sjeo sam da se malo odmorim i sačekam eventualno bjekstvo još nekog iz moje grupe. Tu sam se odmarao oko jedan i po sat. Sa ovog mjesta, koje je udaljeno oko 100 metara od Golubnjače, gledao sam kako se ljudi i dalje dovode, ubijaju i bacaju u jamu. Zapomaganje ljudi se jasno i dobro čulo. To je trajalo oko jedan i po sat iza mog bjekstva. Po likvidaciji zadnje grupe čuo sam da su ubice dosta glasno rekle: 'Idemo! Završili smo posao!' Pjevajući, otišli su u Martin-Brod. Uvjerivši se da se od zarobljenika niko nije više spasio bjekstvom, sa mjesta gdje sam se odmarao, krenuo sam nizvodno prema zapadu u nepoznate krajeve. Izbasao sam u selo Grahovac. Tu me je uhvatila ustanička patrola i sprovela u Donji Lapac."³³⁶ Užase jame Golubnjače niko osim Muje Derviševića nije preživio ali su neki Srbi nakon Drugog svjetskog rata pojedincima pričali o zločinu na Golubnjači. Isto su neki Srbi iz Martin-Broda pokušali spasiti nekog svoga poznanika, ali bez uspjeha. "Kada je maloljetni Maše Ajdinović, sin Bećin, došao na red da bude ubijen, iz sveg glasa je zapomagao. Otac ga je pokušao utješiti riječima 'Sine, oči moje, ne placi! Gledaj krvnicima pravo u oči!' Seljaci pričaju da je jedan dželat, pošto je ubio stotog zarobljenika, pao u nesvijest."³³⁷ U pokušajima umanjivanja veličine zločina ustanici su u nekim svojim napisima drastično umanjivali broj žrtava. Jedan od napisa pod nazivom *Istina o jednom zločinu* govori o 33 ubijena muškarca. "Ovog puta je odvojeno od 30 do 33 muškarca. Sprovedeni su za Martin-Brod, s namjerom da se sprovedu u Drvar, u Glavni štab odreda, jer smo imali naređenje da sve

³³⁴ I. Kajan, nav. dj., str.27.

³³⁵ D. Kurtagić, nav. dj., str.34.

³³⁶ E. Bibanović, nav. dj., str.104.

³³⁷ Isto, str.104.

zarobljene muškarce sprovedemo za Drvar. To smo radili i sa ostalim zarobljenicima, koje smo prethodnih dana zarobili u Pištavačkoj Dragi, u Vrtoču i ostalim mjestima. Zarobljenici su uglavnom sprovedeni za Drvar, a odatle su nakon ispitivanja pušteni svojim kućama. Međutim, ovog puta sa ovim ljudima se nije tako postupilo. Desio se zločin koji nam je najteže pao. Pero Đilas, sa svoja dva rođaka, neodgovorno i ne poštujući naređenje komande iz Drvara, na sopstvenu inicijativu 6. novembra pokupio je ljude koji su bili smješteni u kući Marka Vladetića na odmoru i spavanju, i umjesto da krenu za Drvar, ovaj zločinac je te noći iskoristio odsutnost koji su trebali da sprovedu ovih tridesetak ljudi, Muslimana, odveo ih je umjesto u Drvar na krš Oreljo i 33 čovjeka strijeljao i bacio u jamu.³³⁸ Iznoseći neistinu u pogledu žrtava, P. Pilipović je netačno naveo datum izvršenog zločina. Kako navodi, zločin se desio 6. novembra 1941. godine, što je netačno. Zločin se desio 8. septembra, što je skoro dva mjeseca ranije. Navodi da su u ubijanju učestvovali, pored Pere Đilasa, i njegova dva rođaka. I ova tvrdnja je netačna, jer trojica ljudi niti su mogli ubiti, niti obezbjeđivati ovako velik broj ljudi. I u ovim napisima pominju se imena zločinaca koji su poginuli tokom Drugog svjetskog rata. Bilo je slučajeva da su ustanički komandiri a nakon rata visoki oficiri Jugoslovenske narodne armije, javno govorili kako su lično učestvovali u ovim zločinima. Uprkos javnim priznanjima nikad nisu procesuirani. Jedan od njih, kasnije pukovnik JNA, Mihajlo Pilipović se hvali kako je maljem ubijao dvojicu Kosovića, Husu i Pašu.

³³⁸ P. Pilipović, nav. dj., str.604-605.

IV.7. Dugopoljska jama

Mjesto masovnog ubijanja odvojenih iz izbjegličke kolone u Vrtočima bila je i Dugopoljska jama. Ova prirodna kraška jama, dubine desetak metar, nalazila se u mjestu Teočak na putu Vrtoče–Bihać. Ubijanje odvojenih muškaraca od strane ustanika vršeno je vatrenim i hladnim oružjem. Najveći broj je ubijen sjekirama ili je zaklan. Iz ove jame preživio je Bećo Šiljdedić–Bećata koji je bio ranjen i bačen zajedno sa ubijenim. Poslije dva dana iz jame je uspio izići Bećo i stići u Ripač, a kasnije u Bihać. "Priča *Bećo Šiljdedić (Bećata)* iz sela Ostrovica da je tada zarobljen na Dugopolju i da su ubijali i bacali u jamu. Kako on kaže bilo ih je preko stotinu zarobljenih. On je u jami ostao ali ranjen, živ i kad se je spustila noć onako ranjen došao je do Ripča. Pričao mi je da je sa njim u jamu bačen i Huse Galijašević ali nije mogao hodati i tu je ostao umirati u jami."³³⁹

Šiljdedić Bećo–Bećeta, preživjeli svjedok, je izašao iz Dugopoljske jame poslije dva dana. "Četnici su ga bacili u nju i misleći da je mrtav kao i ostali, znao je u posebnim momentima, svake godine, na taj dan da se budi sav mokar, grozničav, a jednom je u takvoj noći potpuno posijedio."³⁴⁰ Prenosimo sjećanje preživjelog *Beće Šiljdedića* o Dugopoljskoj jami: "Moja grupa je zarobljena na samoj Dulibi. Ustanici su odmah odvojili muškarce na jednu, a žene sa djecom na drugu stranu. Svezali su nas po dva velikim užetom i poveli prema Vrtoču. Usput nisam mogao ni sanjati što nas čeka. Molio sam se bogu za naš spas. Čuvši tu moju molitvu, jedan ustanik me je udario kundakom u glavu, tako da me i danas boli glava. Doveli su nas do neke jame u Dugopolju. Tu su nas svukli. Tek tada sam shvatio šta kane s nama. Počelo je strijeljanje i bacanje ljudi u zajedničku grobnicu. Došao je red i na mene. Prije zrna okušao sam i nož. Jedan ustanik mi je rasparao ruku i trbuš, što mogu i danas pokazati. Zrno koje je ispaljeno u mene prošlo je kroz rame i jedan dio glave, ali sam osjetio da nije bilo smrtonosno. Samo sam se survao u jamu. Kada sam pao na dno jame čuo sam zapomaganje. Glas mi se učinio poznatim. To je bio Huse Galijašević iz Kulen-Vakufa. Molio me da

³³⁹ D. Kurtagić, nav. dj., str.31.

³⁴⁰ M. Demirović, nav. dj., str.273.

uzmem nož i da ga zakoljem, jer nije više mogao trpjeti bolove. Osim rane od zrna imao je slomljene i obje noge. Dok smo o tome razgovarali po nama su padali mrtvi ljudi, koje sam u svojoj velikoj muci, ipak prepoznao. To su: Dedo Šiljdedić, Mahmut Kulenović-Bajbutović (Hafizbegov), Adam-beg Kulenović-Harašlić, Mujo Kulenović-Bajbutović, Jusuf Kulenović-Smailbegović, neki hadžija Kulenović, Mahmut Burzić, Alija i Aga Handžić, Alija, Muharem i Hamdija Džigumović (otac i dva sina), Muho Bećiragić, Derviš Nukić, Meho Kasić, 2 Hrvata iz Poljica, Suljo Vaizović, Muše, Meho i Mustafa Demirović (otac i dva sina), Muho i Alija Hrnjić, Ale, Huse i Ibrahim Bašić, Salih Lepirica, Huse i Derviš Ćehić. Ostale nisam mogao prepoznati. U mojoj grupi, koja je strijeljana i bačena u Dugopoljsku jamu, bilo je više od 70 ljudi. U jami sam proveo dva dana i dvije noći. Padala je kiša, a ja sam bio samo u gaćama i košulji. Prikupio sam nešto snage i uz velike napore se izvukao iz jame. Krenuo sam prema Bihaću. Malo dalje od jame naišao sam na nekog seljaka sa roguljama. Za slučaj odbrane uzeo sam dva oveća kamena. Prošao je pored mene. Nije mi ništa rekao. Produžio sam. Istog dana sam stigao u Ripač, gdje su me prihvatili domobrani."³⁴¹

³⁴¹E. Bibanović, nav. dj., str.98.

IV.8. Mjesto masovnog zločina-Handžića grahoriste

Handžića grahoriste je najveće mjesto masovnog ubijanja na prostoru Ljutočke doline. Ovo mjesto masovnih zločina svakako je posebno iz razloga što su zločine pored ustanika činili i seljaci srpske nacionalnosti. Na ovom mjestu najviše je ubijeno žena, djece i staraca. Ubijanje ovih nevinih ljudi vršile su čak i žene srpske nacionalnosti. Handžića grahoriste je livada između Kulen-Vakufa i Martin-Broda na koju su dovedena zarobljena djeca i žene sa Prkosom, Dulibom i Vrtočom.

O zločinima na Handžića grahoristu postoje određeni zapisi koji uglavnom konstatiraju da je na ovom mjestu ubijeno oko 900 žena, djece i staraca bez značajnijeg upuštanja u analizu ovih strašnih zločina. Ovi zapisi ne navode detaljnije opise niti ko su počinjenici ovih masovnih zločina. Zapisi o ovom događaju uglavnom su identična ostalim zapisima partizanskih rukovodilaca koja su imala za cilj samo djelimično osvjetljavanje ovih događaja i prikrivanje stvarnih počinilaca. Nikada komunističke vlasti nisu provele opsežnu i objektivnu istragu o zločinima u Ljutočkoj dolini. Ovo mjesto masovnih ubijanja po svom obimu, načinu izvršenja zločina i učešću velikog broja muškaraca i žena srpske nacionalnosti predstavlja paradigmu stradanja Bošnjaka-muslimana Ljutočke doline. Pišući o ovom zločinu, Dušan Lukač navodi: "Razjarena masa noću između 6. i 7. septembra ubija oko 900 muslimana, uglavnom žena i dece, i u isto vreme pali i pljačka grad."³⁴² Početak ubijanja zarobljenih počinje na Handžića grahoristu, a opisuje se riječima: "7. septembra oko 10 sati grupa ustanika i seljaka iznenada je napala žene i djecu... Ubijali su ih uglavnom hladnim oruđem...oko pedestri žena i djece ipak je uspjelo da se iz tog užasa nekako izvuče, izbasa na Havalu i sakrije se među zidove starih zdanja. Međutim, već ujutro 8. septembra grupa koja je došla da se sveti pronađe ih i sabira na jedno mjesto. Umjesto u najavljenom selu Bjelaj, pratnja ih vodi drugim putem, zaustavlja kod neke jame na Prkosima i tu ih sjekirama ubija i baca u jame."³⁴³ Preživjeli sa Handžića grahorista sjećali su se posebno načina na koji su nedužni

³⁴² D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, nav. dj., str.191.

³⁴³ Esad Bibanović, *Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu*, objavljeno u: Bihać u novoj istoriji, Zbornik radova, Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987, str.451.

ubijani. Mati pukovnika Ugurkovića, Jeka čuskijom je na Vakufskim barama ubila deset žena trudnica. Dok su vodili odrasle muškarce, Unom je tekla krv, jer tada je nastalo pravo klanje. Majke su sa živom djecom skakale u vodu da bi izbjegle silovanje i klanje, a neke su djevojke i žene sa odsjećenim grudima bacane u vodu.³⁴⁴ Ubijanje su pored ustanika vršili i srpski seljaci i seljanke.

Svjedočeći o masovnim zločinima nad ženama i djecom u Kulen-Vakufu i Handžića grahoriju, preživjela **Hanka Štrkljević**, rođena Galijašević iz Kulen-Vakufa, sjeća se: "6. septembra 1941. godine zarobljena sam na Dulidbi (pravilno Duliba prim.M.B) sa još puno muškaraca, žena i djece. Moja grupa je istog dana vraćena u Kulen-Vakuf, odnosno u Palučke. Ustanici su u ovom selu odvojili sve muškarce starije od 12 godina, postrojili ih u kolonu dva po dva, svezali žicom, a zatim ih otjerali prema Martin-Brodu. Mi smo sa djecom zanoćili u selu, na jednoj livadi, koja se zove Handžića grohorište. Sutradan, 7. septembra oko 10 sati krenuli smo navodno za Bjelaj. Međutim, istom što smo pošli, naišlo je oko 200 ustanika i seljaka naoružanih raznim predmetima (puškama, sikirama, kosama, vilama, roguljama, koljem itd.), koji su uz vrisku i psovku navalili na nas. Nastala je gužva. Od pucnjave, vike, psovke, udaraca, plača djece i vriske žena ništa se više nije moglo ni raspoznati. U strahu od smrti bježalo se na sve strane. Ja sam sa jednom grupom žena i djece krenula prema Uni. Desetak ustanika i seljaka je trčalo za nama, psujući nam ustašku majku i vičući da nas treba sviju pobiti. Kada sam to čula, ja sam sa troje djece skočila u Unu, a za mnom je to isto učinila i Zlata Kosović-Demirović, sa svojih dvoje. Međutim, Zlata se ne znam ni sama kako, uspjela spasiti, pa je i mene uhvatila za ruku i izvukla na kopno, dok se jedna moja curica držala za vrbu u vodi. Pošto smo se opet našle na obali, tek tada smo vidjele da nam nema djece, tj. mojih dvoje i njenih dvoje. Primjetila sam na Zlati da je skoro poludjela. U takvoj duševnoj poremećenosti, ona se zaletila i ponovo bacila u vodu. Za nekoliko sekundi bila je na dnu rijeke. Ja sam, međutim, sa kćerkom i dalje ostala na svom mjestu, ne mičući se. Bila sam van sebe. Nisam znala šta da radim. Možda bih i ja pošla Zlatinim putem, da me ustanici i seljaci nisu ponovo počeli goniti. Bježeći drugi put pred njima, nekako sam

³⁴⁴ M. Demirović, nav. dj., str.273.

uspjela da kroz kukuruze izbasam na cestu, uputivši se uzvodno u pravcu Martin-Broda. Kod Šolića kuća srela sam se s jednim seljakom, koji me je stao tući kolcem po leđima. Da u tom momentu nije naišao Milan Karanović iz Očijeva, ovaj seljak bi me sigurno ubio. On me je uzeo u zaštitu i odveo u Martin Brod. Smjestio me u kuću Marka Vladetića. Premda su mu ustaše ubile dva sina, on i njegova kćerka Milica primili su i mene i moje dijete kao otac i sestra. U njegovoju kući sam zatekla Džafera Mušetu, Hamdiju Kulenovića-Bajbutovića i Hamdiju Kulenovića-Čovku. Njih trojicu ustanici su, kako mi je rekao Džafer, izdvojili od ostalih muškaraca sa zadatkom da kažu koga sve treba osuditi na smrt. Po njihovom mišljenju, od svih zarobljenika, koji su se tada nalazili u Martin Brodu, trebalo je strijeljati 12 ljudi, među kojima i Džaferovog oca. Na Markovo i Milanovo insistiranje, od Komande mjesta u Martin Brodu dobila sam propusnicu za Bjelaj. Milan Karanović me lično otpratio do Bjelaja i priključio ostalim ženama sa djecom. U putu me pitao za porodicu Ibre Muranovića da je spasi, jer da je i on spasio njih šestoricu. U Bjelaju sam doznala da se među ženama i djecom nalazi oko desetak muškaraca, koje su ustanici kasnije odveli, ubili i bacili u neku jamu između Bjelaja i Malih Stjenjana. U toj grupi, koliko ja znam, nalazili su se: Ibro Kulenović i njegov sin Ismet, sada general u JNA, Mujo Ibrahimpašić, Suljo Štrklević, moj djever Salko i Ale Hrnjić, Mujo Džambegović i kao domobrani u uniformi, Mahmut Ćehić i Mahmut Kurtagić. Ibro i Ismet su bili izdvojeni od ostalih muškaraca. Međutim, Mahmut Kurtagić je nekako pobjegao, a Mahmuta Ćehića su ustanici strijeljali zajedno sa ostalim muškarcima-civilima. Ismeta Kulenovića je spasio Rade Smiljanić, koji je sa bratom Stojanom prije rata držao gostonu u Kulen-Vakufu.³⁴⁵

Posmrtnе ostake žrtava nakon ovih masovnih zločina ukopavali su Srbi iz okolnih mjesta. Preživjeli svjedoci vidjeli su kada su zapregama posmrtni ostaci ubijenih žena i djece odvoženi i ukopavani ili bacani u prirodne jame, vrtače ili udoline. Nakon Drugog svjetskog rata nikad nisu pronađeni, ekshumirani niti po vjerskom obredu ukopani posmrtni ostaci. Mnogi su i ne znajući mjesta ubijanja svojih najbližih podizali nišane i tako odavali počast žrtvama.

³⁴⁵ E. Bibanović, nav. dj., str.102.

Ekshumirani posmrtni ostaci u Martin-Brodu

Na lokalitetu Martin Broda prilikom izgradnje potpornog zida za vikendicu građevinski radnici su pronašli masovnu grobnicu. Ekshumacija posmrtnih ostataka u Martin Brodu rađena je 5. septembra 2012. godine i pronađeni ostaci žrtava najvjerovatnije su sa Handžića grahorija. Prema mišljenjima stručnjaka-forenzičara starost navedenih posmrtnih ostataka odgovara događajima iz septembra 1941. godine. Prema mišljenju navedenih stručnjaka pronađeni posmrtni ostaci većinom pripadaju ženama i djeci. Upravo ova činjenica ukazuje da se najvjerovatnije radi o žrtvama sa Handžića grahorija. Pronađeni posmrtni ostaci na ovom lokalitetu su izmeštani iz primarne grobnice na što ukazuje materijal pronađen u ovoj grobnici a koji ne pripada mjestu pronalaska. Sve ovo ukazuje na činjenicu da su posmrtni ostaci nakon ili u toku Drugog svjetskog rata premješteni na lokaciju u Martin-Brodu.

IV.9. Jama na putu za Bjelaj

Jedno od mjesta masovnih ubijanja bila je jedna jama na putu za Bjelaj. Nalazila se između sela Prkosi i Bjelaj. Ta jama je bila u blizini puta, u šumi. U ovu jamu zločinci su bacili posmrtnе ostake više desetaka ubijenih Bošnjaka-muslimana. Ubijanja na ovoj jami vršena su hladnim oružjem, najčešće sjekirama. Ubijanje i bacanje u ovu jamu preživjele su Hodžić Fate-Bilajka iz Ćukova i jedna djevojka iz Kulen-Vakufa. Sjećajući se događaja sa ove jame **Hodžić Fate-Bilajka** je pričala: "Ujutro, 8. septembra, ustanici su nas pronašli i naredili nam da se svi saberemo na jedno mjesto radi odlaska u Bjelaj. Bilo nam je dragو što idemo baš u to selo. Prolazeći kroz Prkose vidjela sam dosta mrtvih ljudi, žena i djece, koje su seljaci kupili i odvozili, vjerovatno da ih negdje zkopaju. Kod Ešanovića gaja skrenuli smo sa ceste udesno. Idući odatle jedno dva kilometra kroz šumu, pratioci su nas zaustavili kod jedne jame i stali tući sikirama u glavu i bacati u tu jamu. Djeca su iz sveg glasa zapomagala, a žene završtale. Bilo je strašno! Ja i neka djevojka iz Kulen-Vakufa bile smo posljednje. Obje smo lakše udarene ušicama (tupom stranom sikire) u glavu, tako da smo relativno brzo došle svijesti. U jami sam provela tri dana, a onda sam se nekako izvukla i krenula prema svom rodnom selu, Bjelaju. Majčin tećić, bolničar, liječio me tri nedjelje."³⁴⁶ U ovoj jami ubijen je između ostalih i Crnkić Fejzo (16) i još jedan broj ranjenka koji su se nalazi u zapregama koje su ustanici zarobili na Dulbici. Posebno je bilo upečatljivo ubijanje ranjenog Fejze Crnkića. Fejzo Crnkić je ranjen u nogu prilikom bježanja iz Ćukova. Povezen je kolima koja su ustanici zarobili i odvezli prema Bjelaju. Kada su bili u blizini jame, ustanici su Fejzu noževima izboli do smrti. Fejzo je u trenutku smrti imao 16 godina.

Poslije Drugog svjetskog rata nisu ekshumirani posmrtni ostaci ubijenih iz ove jame. Ovo mjesto se nije obilježilo kao mjesto zločina nad nedužnim Bošnjacima niti je kada posjećeno. O ovome se nije smjelo pričati.

³⁴⁶ E. Bibanović, nav. dj., str.102.

V DIO

IZBJEGLIŠTVO-MUHADŽERLUK

V.1. Izbjeglištvo-muhadžerluk

Napuštajući svoje domove, Bošnjaci Ljutočke doline septembra 1941. godine ostavili su svu svoju imovinu. Rijetki su uspjeli u Bihać doći sa zapregama i donijeti nešto od imovine. Najveći dio zaprega sa odjećom i hranom ostao je na Dulibi i ustanici su to opljačkali. Nakon što je izbjeglička kolona razbijena i najveći dio zarobljen, jedan broj izbjeglica stigao je u Bjelaj. U Bjelaju su žene i djeca smješteni po kućama. Najveći broj je smješten kod rodbine, jer su mnogi iz Ljutočke doline bili u rodbinskim vezama sa Bjelajčanima. U Bjelaj je bila dovedna i grupa od 27 zarobljenih mladića. Ove muškarce su ustanici odveli i ubili negdje između Malih Stjenjana i Bjelaja. Od ove grupe samo su trojica spašena zahvaljujući prijašnjim poznanstvima ustanika sa roditeljima ovih dječaka. Iz ove grupe spašeni su petnaestogodišnjaci Ismet i Rifet Kulenović i Hajro Demirović. U grupi ubijenih bili su, između ostalih, Mujo Ibrahimpavić, Mujo Džambegović, Suljo Štrkljević, Salko i Ale Hrnjić, Mahmut Čehić, Mahmut Kurtagić. Mahmut Kurtagić je pobjegao sa mjesta klanja. Ubijeni su bačeni u jednu prirodnu jamu. U Bjelaj su svakodnevno dolazili ustanici i odvodili muškarce. Oni koji su odvedeni, nisu se nikad vratili. "Kada smo došli u Bjelaj smjestili su nas po kućama. Porodica kod koje su me smjestili pitala me odakle sam, imam li koga sa sobom. Ja sam rekla da sam Šušnjar i oni su rekli da je jedan Šušnjar ranjen u noge i da su ga odvezli u bolnicu. U Bjelaju smo ostali nekoliko dana. Opet su došle zaprege i povezli nas u Bihać."³⁴⁷

Druga grupa preživjelih koja je vraćena u Kulen-Vakuf, uglavnom žene i djeca, smješteni su u zgradu žandarmerije na Buku. Poslije nekoliko dana boravka u zgradi žandarmerije na Buku, 10. septembra 1941. godine naređeno je svima da izidu ispred zgrade i spreme se za polazak. Tu, ispred zgrade, jedan od čuvara im je rekao da idu za Donji Lapac. U koloni koja je krenula za Donji Lapac bili su i ranjeni. Duga kolona izmučenih, traumatiziranih žena i djece krenula je pješke na dug put. Rijetki su imali sreću da su se vozili zapregama. Neki Srbi iz Like, koji su znali za tragediju u Kulen-Vakufu, došli su po svoje poznanike kako bi ih

³⁴⁷ Izjava Lipovača Vahide data autoru 15. augusta 2013. godine.

odvezli iz Kulen-Vakufa. Ovi dobri ljudi su donijeli i nešto hrane gladnom i iscrpljenom narodu. Negdje predveče istog dana napačeni narod je stigao u Donji Lapac. Smješteni su u zgradu osnovne škole. Isto veče grupa žena Srpske iz Donjeg Lapca donijela je hrane za izgladnjeli i napačeni narod. To je, svakako, za istraumatizirani narod bila velika gesta. Prvi put, nakon nekoliko dana, majke su mogle dati malo mlijeka i kruha svojoj djeci. Smješteni po učionicama sa malom dozom vjere da će preživjeti ovaj narod je čekao šta će biti dalje. Zahvaljujući ličkim ustanicima, ova grupa žena i djece dobila je zaštitu.

Za vrijeme boravka u Donjem Lapcu teži ranjenici su prebačeni u bolnicu gdje im je ukazana pomoć i liječenje. U nekoliko navrata civilni Srbi dolazili su u zgradu škole, zastrašivali i psihički maltretirali izbjeglice. Nakon nekoliko dana boravka u Donjem Lapcu, Štab ustnika za Liku donio je odluku o evakuaciji stanovništva prema Bihaću. Prvobitna namjera je bila da izbjeglice idu pravcem Donji Lapac–Nebljusi–Ripač–Bihać ali zbog borbi koje su vođene u rejonu Nebljusa promijenjen je pravac kretanja. Odlučeno je da se izbjeglička kolona vrati u Kulen-Vakuf, a onda u Bjelaj i dalje za Ripač i Bihać. Ujutro, 13. septembra najveći broj izbjeglica krenuo je iz Donjeg Lapca za Bjelaj. Jedan dio izbjeglica ostao je u Donjem Lapcu i 15. septembra krenuo za Bjelaj. Tako da su sve izbjeglice osim teško ranjenih prebačene u Bjelaj. Žene i djeca koji su iz Donjeg Lapca isle za Bjelaj na putu od Buka do Čovke mogli su vidjeti velik broj svježih humki u kojima su bila tijela ubijenih. Tijela su većinom bila plitko ukopana ili samo na njih nabacano kamenja tako da se širio neugodan miris. Duž čitavog puta bile su ove svježe humke. "Nismo dugo isli uz *Bučku Stranu* kad nas zapahnu neugodan miris leševa u raspadanju, koji je vjerojatno bio još pojačan toplim jesenjim danom. Taj zadah nas je pratio sve do napuštanja glavne ceste Vakuf–Vrtoče, kada smo skrenuli za Bilaj. Prolazeći pored ceste mogli su se vidjeti mali humci od komada nabacanoga kamenja pod kojima su bile zatrpane žrtve, koje su stradale idući prema Čovci odn. Bišću 6. septembra 1941. godine."³⁴⁸

Preostale izbjeglice iz Ljutočke doline krenule su iz Bjelaja za Bihać 17. septembra 1941. godine. Ova kolona izbjeglica krenula je

³⁴⁸ A. Mušeta, nav. dj., str.72.

pravcem, Bjelaj–Vrtoče–Lipa–Ripač–Bihać. Kolona je opet imala priliku ići jednim dijelom ceste sa koje su vraćeni. I oni su mogli svjedočiti svježim humkama pod kojima su ležala tijela njihovih najmilijih. Kako su u koloni uglavnom bile žene i djeca, nailazeći na ta mesta opet su se javljali strahovi. Kolonu nije pratila naoružana ustanička patrola nego nekoliko seljaka. Kolona je u večernjim satima stigla na Begovac (Lipa) i zanoćila je u školskoj zgradi. Izbjegla djeca i žene jedva su stali u malu školsku zgradu. Poslije nekog vremena jedna grupa četnika došla je pred školu.³⁴⁹ Poslije brojnih vrijedeњa i ponižavanja četnici su tražili i otimali dragocjenosti. Tražili su zlato, novac. Tokom noći ulazili su u prostorije i izvodili djevojčice, djevojke i silovali ih u neposrednoj blizini škole."Sjedimo u prepunoj sobi, zgureni jedno uz drugo i ja u sebi kontam, pa već dvanaesti dan svi po redu nas pljačkaju, oteli su, silovali i ubili koga su htjeli. Bože svemogući, hoće li konačno tomu doći kraj, da živi stignemo u Bišće, ili nas ipak vode na neko gubilište? Ubrzo se smraćilo, a u tišini ove osame cijelu noć su se prolamali krikovi djevojaka i djevojčica, koje su izvođene izvan zgrade i u neposrednoj blizini silovane."³⁵⁰

Konačno, 18. septembra 1941. godine preostalo stanovništvo iz Bjelaja je krenulo za Bihać i isti dan stigli u grad. Po dolasku stanovništva u Bihać ustaške vlasti odredili su povjerenike koji su trebali sačiniti spiskove, odnosno popisati stanovnike Ljutočke doline koji su stigli u Bihać. "Prilikom dolaska u mjesto Bihać, 8 ov. mjeseca t.g. određeni su povjerenici za popis građana koji su evakuirani te se iz Kulen-Vakufa nije javilo 2.700, iz Orašca i Ćukova 600, iz Klise i Brda 195. Dali je ovo građanstvo prilikom povlačenja izginulo ili se nije prijavilo, do sada se nije moglo ustanoviti."³⁵¹ Izbjeglice-muhadžiri su u Bihać stizali 6-18. septembra 1941. godine. Zadnja grupa izbjeglica-muhadžira iz Ljutočke doline krenula je iz Bjelaja ujutro 18. septembra. Tokom popodneva stigli su u Ripač, a kasnije su kamionima prevezeni za Bihać. Dolaskom u Bihać

³⁴⁹ Prema sjećanjima preživjelih, pridošli vojnici na glavama su imali šubare na kojima su bile četničke kokarde.

³⁵⁰ A. Mušeta, nav.dj., str.75.

³⁵¹ *Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf Komande 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka J.S Broj 977, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu Zagreb od 12. rujna 1941.* (AOS, NDH-a, k. 61a, reg. br. 44/15) objavljeno u: V. Dedijer, A. Miletić, nav. dj., str.66.

nisu prestale muke ovih jadnih ljudi, nego je nastavljena dalja muhadžirska nesreća. O strahotama na putu za Bihać i odnosu prema nevinim žrtvama, najbolje govori sljedeće: "Jedan deo žena i dece koji se, posle probijanja kolone, našao na komunikaciji Prkosi–Vrtoče upućen je za Bjelaj, a drugi za Bihać. To je bio muslimanski živalj. Isto tako ono što je od kola, odnosno komore, koja se u koloni nalazila, i imovine koju je narod vukao, ostalo iza kolone razgrabljeno je od jedinica koje su učestvovale u ovoj akciji. Oni koji su uspeli da se iz ovog vrtloga živi izvuku i koji su bili svedoci ovih događaja i nemilih postupaka s naše strane, kasnije su postali nosioci propagande i širenja mržnje prema ustanku što je neprijatelj koristio i forsirao. Nije čudo što se u to vreme rodila kod muslimanskog življa, u Bosanskoj krajini, parola: »Pan'ti na um Vakuf«, koja je služila umesto pozdrava u svakodnevnom saobraćaju za duže vreme. Ovaj slučaj sa Kulen-Vakufom je bez sumnje mnogo otežao u ovom kraju uključivanje muslimana u ustanak."³⁵²

Kada je u Bihać 6/7. septembra stigao najveći broj preživjelih sa puta smrti, smještao se na više lokacija." U Bihaću se nalazi preko 3.000 izbjeglica, koje treba što prije smjestiti i osigurati od ponovne katastrofe.³⁵³ "Kada smo stigli u Ripač, po nas su došli kamioni. Kamionima smo prevezeni u Bihać na Brklju. Tu je narod dočekivao svoje. Tu sam našla svoje dvije tetke. To su bile majčine sestre, Umija i Selime. Pitaju ko je živ, znam li za koga. Ja im kažem da ne znam za Ibru i Smaila. Tu su nam donijeli kruha i počeli raspoređivati po kućama. Ja sam sa sestrama i Minom smještena u jednu kuću. Mi smo bile prljave, pocijepane, gladne, prestrašene, bez ikoga svog. Izšla sam iz te kućice i krenula preko mosta. Došla sam do Bilbine kuće. Tu sam stala, ne znam kud će, nikad nisam bila u Bihaću. Sjela sam pred dućan. Nakon nekog vremena izišao je jedan čovjek iz jedne trgovine. Pitao me je ko sam, odakle sam, gdje su mi roditelji. Rekla sam mu da mi je ubijena majka,

³⁵² N. Pilipović, nav. dj., str.870.

³⁵³ Podatke o broju izbjeglica u Bihaću iznio je Alija Šuljak, predsjednika odbora za smještaj žrtava četničkih zločina u Zagrebu. Izvještaj o osnivanju ovog Odbora i njegovim zadacima objavljen je u novinskom članku u *Novi list*, broj 138., Zagreb, 14. septembra 1941., str.1, objavljeno u Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1999, str.187.

otac na prisilnom radu, da je sa mnom troje djece i da ja imam 11 godina. Taj čovjek me je uveo u trgovinu. Otkinuo je komad platna, dao mi je konac, iglu, češalj, sapun, gaza (petroleja), jedan kruh u najlonu, čebepbiljac, 2 metra beza. Pitao je mogu li sama nositi. Pomogao je da sve to donesem do kućice u koju su nas smjestili. Kad su tetke, koje su bile zajedno sa nama u istoj kući vidjele šta sam donijela uzele su platno i sestrama i Mini sašile košuljice. Ja sam sestre i Minu odvela na Unu da ih operem i okupam. U međuvremenu djeca su se zaušljivila. Una je bila hladna ali morala sam ih okupati, oprati kosu, počešljati i namazati gazom.³⁵⁴

Ranjenici su voženi u bolnicu u Žegarsku aleju. Kako je bilo puno ranjenih oni nisu mogli biti smješteni u zgradu bolnice. Velik broj ranjenih je ležao na travi pred bolnicom. Nije bilo dovoljno zavoja, pa su ljekari tražili plahte kako bi previli ranjene. Poslije pružene prve pomoći, ranjenici su voženi na željezničku stanicu, a onda za Zagreb na liječenje. Među ranjenim bilo je puno žena i djece.³⁵⁵ U Bihaću je formirana javna kuhinja za muhadžire³⁵⁶ koji su svakodnevno dobivali hranu.

Izbjeglice-muhadžiri iz Ljutočke doline bili su smješteni na prostoru čitave Bosanske krajine. Bili su u Bihaću, Cazinu, Velikoj Kladuši, Banjoj Luci, Prijedoru, Kutini, Zagrebu, Vrnograču, Podvizdu, Čavkićima, Čekrlijama, Gati, Jasici, Todorovu i drugim mjestima. "Oni više nemaju svoja ognjišta, na kojima su gorjele vatre nekoliko stotina godina. Oni su se rasijali po svijetu kao muhadžiri. Ima ih najviše u Bihaću, pa u Bosanskom Novom, Prijedoru, Banja Luci, Derventi, Sarajevu, a bilo ih je sve do Đakova. To su sve žrtve katastrofe koja se zbila nad ovim mučenicima 6. rujna 1941. godine, kad izgibe i ode u

³⁵⁴ Izjava Lipovača Vahide data autoru 15. augusta 2013. godine.

³⁵⁵ Pričala mi je nene Hadžire da je kao ranjenik vozom prebačena u Zagreb u bolnicu na liječenje. Sa njom je bilo puno žena i djece. Kada je došla u bolnicu, prilikom upisa podataka u bolničke knjige, tražili su da se izjasni kao Hrvatica. Za vrijeme boravka u bolnici u Zagrebu davali su im svinjsko meso, što su mnogi odbijali jer su govorili da Muslimani ne jedu svinjetinu. Nakon liječenja vraćena je u Bihać.

³⁵⁶ Tokom čitavog rata svi nasilno protjerani stanovnici Ljutočke doline nazivani su **muhadžiri**, a poslije povratka kućama uvijek sam slušao kako su bili u **muhadžerluku**.

izbjeglice oko 5.000 muslimanskih duša iz grada Kulen-Vakufa i sela Ostrovice, Klise, Orašca, Basače i Ćukova."³⁵⁷

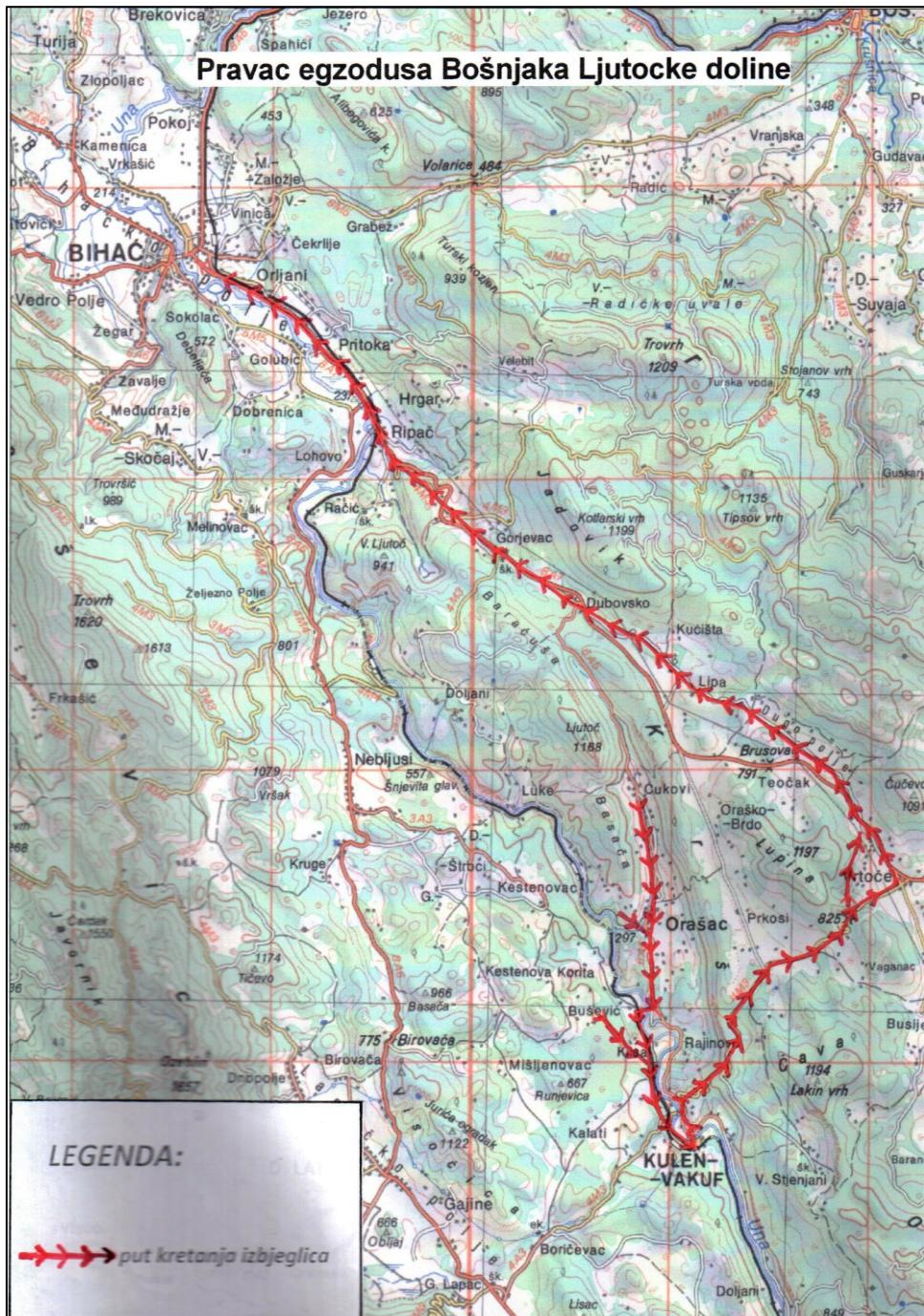
Prema sjećanjima preživjelih u Pozvizdu bio Vojić Ibrahim-Buzdum i Dervišević Jusuf sa porodicom. U Vrnograču je bio Mešić Meho i Vojić Huse -Durđin. U Velikoj Kladuši Vojić Murat, Šušnjar Mujaga i Eminović Huska. U Cazinu su bile smještene porodice Hrnjica Smaje i Beće, Jusufa Zulića, Muharema Šušnjara, Dede i Huseina Zajkića i Smaje Mešića. U Mutniku su bili Hamzić Hase i Hamza i Velaga Vojić. U Maloj Kladuši Husein Hamzić. Na Miostrahu Huska Šahbazović, Alija Dizdarević-Alijaga, Huska Dizdarević. U Stijeni Iza Omanović sa porodicom. Nakon nekoliko dana po dolasku u Bihać porodica sa prezimenom Vojić prevezena je u Jasiku u 50 zaprežnih kola i smješteni u napuštene srpske kuće. U samom gradu Bihaću bilo je smješteno puno mještana Kulen-Vakufa i Klise.

Muhadžerluk je narod Ljutočke doline vrlo teško podnosio, jer uvjeti u kojima su živjeli bili su ispod svakog nivoa. Sretni su bili oni koji su imali rodbinu kod koje bi se smjestili. Brojne porodice koje su imale i do petnaestak članova bile su smještene u jednu sobicu. Uprkos svim nedaćama, u razgovoru sa onim koji su se vratili na svoja ognjišta, mora se posebno napomenuti veliko gostoprimstvo po raznim mjestima širom Bosanske krajine. Skoro svi sa kojima smo radili intervjuje rekli su nam da su imali topli ljudski prijem i da su dijelili zadnje zalogaje kruha sa domaćinima kod kojih su smješteni. Posebno su bila dojmljiva rastajanja prilikom povratka Ljutočana iz muhadžerluka. Mnogi domaćini kod kojih su bili smješteni dali su im najneophodnije stvari za novi početak. Davali su stoku (krave, konje, ovce) kako bi se moglo početi nesmetano živjeti. Veze između ovih ljudi ostale su trajne. Godinama poslije su se posjećivali i pomagali. Ovim gestom krajiški čovjek je pokazao svoju veličinu.

Kada su se vratili iz muhadžerluka 1945. godine, sve je bilo popaljeno, džamije uništene. Čitav rat Srbi su obrađivali njive, sijali su i kosili. Jedan slučaj koji je poseban jeste kada se vratila porodica Avde Vojića-Mlinara na svoja zgariša i dalje je radio Avdin mlin. Avdo je u

³⁵⁷ H. Alić, *Bivši Kulen-Vakuf*, nav. dj., str.16.

svome mlinu zatekao Gojka Karakaša sa Oraškog brda i rekao mu: 'Kada samelješ svoje žito, napusti moj mlin.' Srbin koji je usurpirao Avdin mlin je rekao: 'Ja sam se za ovo borio, ovo je sada moje.' Nakon toga Avdu su prijavili da je bio ustaša. Avdo je osuđen i u zatvoru je proveo 15 godina. Osuđen je zbog toga što je htio vratiti svoj mlin. Ovaj slučaj najbolje pokazuje svu tragičnu sudbinu Bošnjaka Ljutočke doline. Pored toga što su ubijani, pljačkani, silovani, protjerani, suđeno im je i proglašavani su ustašama.

Pravac kretanja izbjeglih Bošnjaka Ljutocke doline

V.2. Ratna siročad iz Ljutočke doline u dječijim domovima

Tokom napada na Ljutočku dolinu velik broj djece ostali su ratna siročad. Mnogima su ubijeni oba roditelje. Velik broj djece po dolasku u Bihać nije znao da li su im preživjeli roditelji. Po pristizanju u Bihać, tadašnje vlasti izvršile su popis i smještaj djece na različitim mjestima u gradu. Zbog nemogućnosti smještaja, ishrane i trajne brige o nekoliko stotina ratne siročadi, tadašnje vlasti donijele su odluku o prebacivanju i smještaju ove djece u domove u Zagrebu. "U Bihaću se nalaze 1.200 majki sa sitnom djecom, koja su ostala bez ikakvih životnih sredstava."³⁵⁸ Najveći broj žena sa djecom je bio iz Ljutočke doline, ali bilo je žena i sa prostora Like koje je zadesila ista sudbina. Navedeni podatak upravo govori i o razmjerama stradanja i patnji kojoj su izbjeglice bile izložene.

"U Zagrebu je već krajem kolovoza 1941. boravilo dvjestotinjak muslimanske izbjegličke djece s područja Hercegovine i kotara Bihać koja su smještene u učeničkom domu na Josipovcu te u Domu za gluhonijemu djecu u Ilici 85. Među izbjeglicama nalazila su se i djeca nepoznatog identiteta kojima su odmetnici poubijali roditelje, a od kojih su neka umirala a da im se nije moglo ustanoviti ime i prezime."³⁵⁹ Prva grupa djece iz Ljutočke doline, kojima su ubijeni roditelji, vozom je prebačena u Zagreb 12. septembra 1941. godine. Grupa od 125 djece smještena je u dječiji dom na Josipovcu.³⁶⁰ Krajem septembra 1941. godine velik broj djece ratne siročadi iz Bihaća je pokupljen i prevezen u Zagreb. U Zagrebu je bilo preko 500 dječaka i djevojčica iz Ljutočke doline.³⁶¹ Djeci koja su smještana u domove ili bila usvojena duboko su se urezala sjećanja na zločine i ubijanje njihovih majki i očeva. "Blijedi mališan Ćamil

³⁵⁸ *Novi list*, broj 138, Zagreb, 14. septembra 1941., str.1, objavljeno u: Z. Dizzar, M. Sobolevski, nav. dj., str.187.

³⁵⁹ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945.-Doba utemeljenja*, Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2007, str.228.

³⁶⁰ Isto str.180.

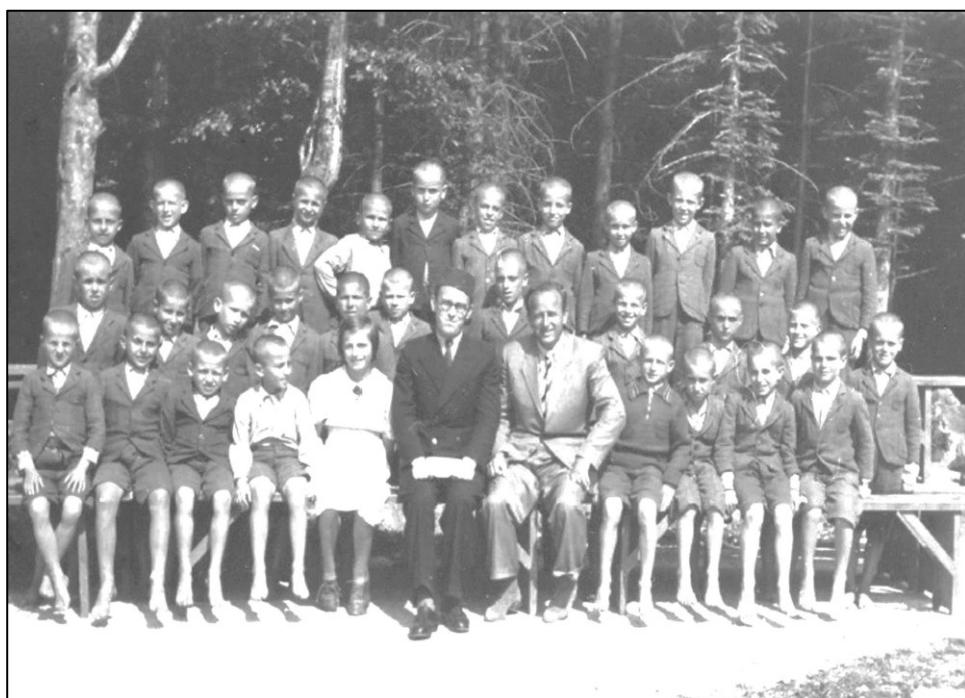
³⁶¹ U Zagrebu, 13. septembra formiran je Odbor za smještaj izbjeglica žrtava četničkih zločina. Za predsjednika odbora izabran je prof. Alija Šuljak. Ovaj odbor je osnovan zbog smještajata i brige o djeci-ratnoj siročadi iz Bosne i Hercegovine i Like. Povod za osnivanje ovog Odbora bio je dolazak 125 djece-ratne siročadi u Zagreb i potreba za njihovim smještajem i brige o njima.

Demanović (op.autora radi se o Ćamilu Demiroviću), tužnim glasom govorи: 'Majku su mi ubili iz puške, kada smo bježali iz sela. Četnici su se posakrivali iza okuka i po obroncima šuma i odатle podmuklo ubijali nezaštićenu djecu i žene. A to je dijete gledalo kako mu je majka umirući pala od zločinačke ruke, ono je gledalo kako se gasi posljednja iskrica u njenim očima, slušalo njen drhtavi glas: 'Sine moj!' Ovakvi se trenuci ne zaboravljuju! I ostala je ona mrtva na uskom puteljku, nesahranjena, napuštena, i od svog rođenog sina, koji je sam morao sačuvati goli život.'³⁶² Prema pouzdanim podacima tokom septembra 1941. godine u Zagreb je prebačeno oko 1.250 izbjeglica s područja Bihaća. Među tim izbeglicama bilo je i hrvatskih izbeglica. Jedan broj je kasnije prebačen u okolinu Bjelovara i Okučana.

Djeca su smještana u Zbor na Savskoj cesti. Odatle su raspoređivana u domove širom Hrvatske. Mnogi su bili smješteni u Zagrebu, Klinča Selu, Skradinu, Fužinama, Jastrebarskom, Cabuni kod Virovitice, Osijeku, Ambruševu, Lipiku i drugim mjestima. Djeca su smještana u domovima u Banjoj Luci i drugim domovima u Bosni i Hercegovini. U Skradinu su bili između ostalih Mahmut, Muho i Rasim Anadolac, Abas Mušeta, Huse Mešić, Mehmed Kozlica i drugi. U ovom domu bilo je smješteno preko 200 djece. U domu u Ambruševu bio je smješten Muhamed Altić i dosta djece iz Orašca i Ćukova. Sama djeca, ratna siročad iz Ljutočke doline, pokušala su doći do domova kako bi se spasili. Kako je velik broj djece ostao bez oba roditelja i bez najbližih srodnika o njima нико nije imao brinuti, pa su bili prisiljen spas tražiti sami. Neku djecu su u domove prijavljivali daljnji rođaci ili komšije kako bi bili zbrinuti. Velik je broj primjera da su djeca samostalno odlazila i prijavljivala se za domove. Odlazak u dom značio je sigurnost, krov nad glavom, redovna ishrana i briga. U domovima su djeca završavala osnovno obrazovanje ili su barem naučili čitati i pisati. Sjećajući se svog odlaska u dom, Vahida Lipovača navodi: "Poslije 7 dana čula sam da šalju ratnu siročad u domove. Ja sam se raspitala i saznala da mogu prijaviti nas za dječije domove. Otišla sam i upisala nas za dom. Rekli su mi da se sutra kreće sa stanice-vozom. Ja sam pokupila sestre i Minu i sutra na željezničku stanicu. Tu na stanicu je bilo još djece koja su išla u domove.

³⁶² Isto, str.182.

Vozom su nas dovezli u Zagreb. U Zagrebu su nas smjestili u dom za gluhonijeme. Tu smo se okupali, dobili novu odjeću i smjestili se u sobe. U domu sam ostala oko mjesec dana a onda smo prebačeni u dom u Cabuni. U Cabuni smo boravili određeno vrijeme i zbog sigurnosti vratili su nas u Zagreb, a onda u Prijedor. U Prijedoru, u domu smo ostali kratko a onda smo prebačeni u dom u Bosanskoj Gradišci. U međuvremenu Minu je u Zagrebu usvojila jedna hrvatska porodica. Tako da sam ostala sa svoje dvije male sestre. U domu Bosanskoj Gradišci boravila sam sve do oslobođenja."³⁶³

Djeca iz Ljutočke doline u domu u Skradinu 1942. godine

³⁶³ Izjava Lipovača Vahide data autoru 15. augusta 2013. godine.

Djeca iz Ljutočke doline u domu u Skradinu 1942. godine³⁶⁴

Djeca iz Ljutočke doline u domu u Banjoj Luci 1943. godine³⁶⁵

³⁶⁴ A. Mušeta, nav.dj.,str.317.

³⁶⁵ A.Mušeta, nav. dj., str.321.

Uvjeti u domovima u kojima su djeca smještena bili su različiti. U nekima su uz djecu bile i žene iz Ljutočke doline koje su radile u domovima kao kuharice, spremačice i drugo. "Čim smo unišli u dom, svi smo poskidani i goli vođeni u praone lijevo od glavog ulaza pod tople tuševe, da se operemo i u čistu odjeću presvučemo. Osoblje doma, domaće djevojke, su nas sa puno pažnje i predanosti vodile pod te tuševe, poslije toga sa velikim čaršafima (plahtama) sušile, a zatim smo se vraćali u prostor neposredno pored glavnoga ulaza, čekati da obučemo čistu odjeću. Odjednom je neko od djece širom otvorilo glavna ulazna vrata i mi smo svi, kao po komandi, počeli bježati van iz doma direktno u obližnju gustu borovu šumu. Zaletio sam i ja ali me nešto zadržalo pred rubom šume i ostao sam stajati. Pored mene je jurila rijeka malih golih dječijih tijela, koja su se odmah po ulasku u šumu počela rasipati na sve strane tražeći mjesta gdje se najbolje može sakriti. Posebno mi je upalo u oči jedno malo veće muško dijete koje je bježalo isto golo, noseći nakrke malu golu curicu i ubrzo nestalo duboko u šumi. Sve osoblje doma i još nas nekoliko, koji smo ipak ostali ispred doma pošto smo se obukli, počeli smo po šumi dozivati i sakupljati tu uplašenu dječicu vičući im da se vrate i da se ne boje, da im se ništa neće dogoditi i sl. Do pred mrak smo nekako sakupljali tu jadnu traumatiziranu siročad, vraćali u dom i smještali po jako urednim sobama, gdje je svako dijete dobilo svoju novu numeriranu odjeću tj. svoj registarski broj, duplo donje rublje, svoj ključić za ormarić, koji se je nalazio u pripadajućoj spavaćoj sobi. Ja sam bio numeriran pod brojem 125. Kada je već počeo padati mrak i ta gužva se malo smirila u dom unidoše tri naoružana talijanska vojnika. To je bila talijanska vojna patrola iz Skrada, koja je slučajno u šumi nabasala na ovoga dječaka, koji je na leđima nosio malu sestricu i sakrio se u jedan grm. Bio je to Huse Mešić iz sela Orašca sa svojom nejakom sestricom...ja priđem Husi i pitam ga: 'Pa bolan Huse kuda si se uputio tako go i to još na leđa uprtio svoju malu golu sestricu? 'Kući u Orašac!' odgovori Huse ko iz topa."³⁶⁶

Djeca su u domovima boravili više godina ovisno o uzrastu i da li je imao preživjelih članova porodice kod kojih bi se mogao vratiti. Sjećajući se boravka u domu u Skradinu, Abas Mušeta kaže: "Drugi dan u jutro odjednom počinje se provoditi selekcija, odn. odvajanje djevojčica i

³⁶⁶ A. Mušeta, nav. dj., str.79.

dječaka, da bi se navodno u daljim smještanjima rasporedili u odvojene domove. Djeca su na to počela jako negativno reagirati, pogotovo kada su počeli odvajati sestre od braće ili djecu u rodbinskoj vezi. To što se opet sada sa nama događa podsjetilo me je na selekciju Vakufčana na gečetskim barama, koju su proveli četnici, da bi te odvojene muškarce kratko poslije toga poklali. Spopao me je očaj i bezgraničan strah. Ja sam svoju mlađu sestricu Kadu uzeo čvrsto za ruku i odlučio da nikomu ne dozvolim da nas odvoje. Usprkos tomu dječijem negodovanju, ipak je jedan dio djece bio selektiran, a po tomu je ta dalja selekcija naglo prekinuta. Ponovo nas je svu djecu spopalo veliko nepovjerenje prema ovoj novoj, nama neizvjesnoj mjeri, i nismo dozvoljavali da nam itko prilazi blizu. Opet smo se počeli bojati čak i onih ljudi, koji su se za nas u Zboru zaista majčinski brinuli. Grupa od nas 182 djece koja je bila odvojena u okrugli izložbeni paviljon utovarena je u voz, da bi bila odvežena i smještena u bivši tzv. Dom Kralja Aleksandra u Skrad.³⁶⁷ Ista sudbina zadesila je djecu i u ostalim domovima širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Neku djecu uzele su hrvatske porodice, dali im nova imena i posvojili ih. Jedan broj djece poslije Drugog svjetskog rata nikad nije više pronađen. Mnoga djeca su pronađena nekoliko godina poslije rata.³⁶⁸

Nakon okončanja rata mnoga djeca su godinama tražena i vraćana u svoje porodice. Velik broj djece bez oba roditelja nikad se nije vratilo u Ljutočku dolinu. Neka djeca su sama ili uz pomoć ljudi iz domova vraćana preživjelim srodnicima. Mnoga sjećanja na te susrete su bolna i puna emocija. "Kada su partizani oslobođili Bosansku Gradišku, ja sam zajedno sa sestrama i upravnikom Šemsom, njegovom ženom i kćerkom i Timkom Dajić fijakerom došla do Banje Luke, a onda vozom za Bihać. Ja sam čula da mi je otac živ i da je u Bihaću. Kad smo stigli u Bihać, ja nisam znala kuda bih. Timka je imala sestru na Vinici pa nas je odvela njenoj kući. Tu su nas lijepo primili i noćili smo kod nje. Timkina sestra nam je rekla da najviše izbjeglica iz Orašca ima u Sokocu. Sutra smo se skelom prevezli preko Une da u Sokocu tražim svoga babu Muhu. Kad smo prešli Unu, na putu smo naišli na kukuruzište i tu smo sjele. Poslije nekog vremena iz kukuruza izišle su neke žene koje su brale grah. Pitale su nas ko smo i

³⁶⁷ Isto, str. 78.

³⁶⁸ Hasan Hrnjica, daidža autora ove knjige, pronađen je tek 1948. godine i vraćen roditeljima.

odakle smo. Ja sam im odgovorila i one su mi rekle da je moj babo u Sokocu, ali da je trenutno otišao u Orašac da odnese neke stvari, a moj brat Smail tu negdje čuva stoku. Te žene su bile Malka i Ajkuna, kćeri Mujage Dedića. Ove žene su nas dovele do kuće u kojoj je bio smješten babo i Smail. Tu su nas lijepo primili. Tu sam nakon 4 godine ponovo srela brata Smaila. Sutradan je došao i babo i konačno sam osjetila neku sigurnost. Tokom čitavog rata ja sam kao dijete brinula o svoje dvije mlađe sestre. Ja sam im bila i otac i majka."³⁶⁹

V.3. Pokrštavanje djece iz Ljutočke doline

Pokrštavanje-katoličenje Bošnjaka treba posebno naglasiti jer je bilo primjera da su katolički svećenici pokušavali ili pokrštavali Bošnjake. Ovim činom nastojala se promijeniti vjerska struktura unutar NDH-a. Zbog manjeg broja Hrvata-katolika u Bosni i Hercegovini u odnosu na Srbe-pravoslavce i Muslimane, ustaška vlast je sve muslimane proglašavala Hrvatima i tako su tvrdili da su najbrojnija nacionalna zajednica u Bosni i Hercegovini. Po uspostavi NDH-a Pavelićeva vlada je donijela Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu³⁷⁰ pod izgovorom da se zakonski uredi i omogući svima onima koji dobrovoljno žele preći na katoličku vjeru. U ovoj Zakonskoj odredbi o prelazu s jedne vjere na drugu u članu 1. stoji: "Do donošenja zakona o vjeroispovjednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu."³⁷¹ U nekoliko navrata dopunjavani su i donošeni novi propisi kojima su u potpunosti propisivane procedure i uvjeti prelaska s jedne vjere na drugu. Vjerozakonski prelazi kako su ih ustaške vlasti definirale trebao je omogućiti prije svega Srbima³⁷² ravnopravnost u

³⁶⁹ Izjava Lipovača Vahide data autoru 15. augusta 2013. godine.

³⁷⁰ Ova zakonska odredba broj LV/87-Z.p 1941 od 3. maja 1941. godine objavljena je u Narodnim novinama br.19 od 5. maja 1941. godine.

³⁷¹ Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Grafički zavod, Titograd, 1958, str. 20.

³⁷² U ministarskoj naredbi broj: 753-Z.P.1941. od 18. jula 1941. godine koju je potpisao ministar pravosuda i bogoštovlja dr. Mirko Puk, mijenja se naziv srpsko-pravoslavne vjere u grčko-istočna vjera čime se mijenja naziv Srpske pravoslavne crkve i pravoslavne vjere. Ova naredba je objavljena u: S.Simić, nav.dj., str.37.

odnosu na ostale građane NDH. "Povodom prelaza sa grčko-istočne vjere na katoličku, Stožerstvo za Bosansku Hrvatsku³⁷³ izdalo je jedno objašnjenje u tom pravcu. *Žitelji grčko-istočne vjere mogu slobodno prelaziti na katoličku vjeru i tim prelazom postaju ravnopravni građani Nezavisne Države Hrvatske.*"³⁷⁴ "U cilju hrvatiziranja Bosne i Hercegovine u Zagrebu je bilo riješeno da se, paralelno sa nasilnim katoličenjem pravoslavnih, stvaraju potrebni psihološki uvjeti i za katoličenje muslimana."³⁷⁵

Pokušaji i pokrštavanje Bošnjaka od strane pojedinih katoličkih svećenika vršeno je na prostoru čitave Bosne i Hercegovine. Pokrštavanje djece koja su stigla u Zagreb vršeno je u više slučajeva. Velik broj djece bez roditelja koja su prebačena u Zagreb trebala su biti pokrštena-pokatoličena. Većina djece je bila takve starosne dobi da uopće nije znala šta to znači. Međutim, među ovom djecom bilo je starijih dječaka koji su pohađali mekteb i znali da su muslimani i da su islamske vjeroispovijesti. Upravo zahvaljujući činjenici da su stariji dječaci znali šta to znači i kako se radi, ovaj čin spriječio je pokrštavanje većeg broja djece. Katolički svećenik je jednu grupu djece, koja je trebala da bude transportovana u jedan od dječijih domova, pokušao prekrstiti. O tome postoje svjedoci koji ovo potvrđuju. "Kada smo se vratili nazad u Zbor na željezničkom glajzu, na nas su čekala dva ili tri prazna putnička vagona. Ispred mene i moje sestrice uvodile su časne sestre pojedinačno nas muslimansku djecu na jednu stranu tih vagona, da bi nakon kratkoga vremena ta ista djeca izlazila na drugoj strani kao kršćani-katolici. Došao je red i na nas. Kada smo stigli negdje na pola zadnjega vagona, vidim ispred nas pred izlazom iz vagona jedan mali stol pokriven sa bijelim stolnjakom, na njemu posuda sa svetom vodicom i biblija, a iza stola stoji pop i kako jedno po jedno dijete prolazi pop ih zaustavlja i pokrštava. Te moje očajne misli odjednom prekinu neka lupa ispred mene, u isto vrijeme vidim kako Huršid (Huško) Kulinović (Čovka), dosta jak dečko, koji je tada imao tek oko petnaest godina, nogom opali ispod popovoga stola, ali tako proračunato asimetrično, da taj stol sa čitavim halatom za kršćenje odskoči

³⁷³ Ustaška vlast je preimenovala Bosansku kрајину u Hrvatsku kрајинu.

³⁷⁴ *Katolički Tjednik*, br. 26 od 29.VI.1941, str.4, objavljeno u S. Simić, nav.dj., str.79.

³⁷⁵ V. Dedijer, A. Miletić, nav.dj., str.38.

malо u koso na desno pa onda kroz otvorena vrata od vagona frci (izleti) napolje. U istom zaletu lijevom rukom Huško zgrabi popa za mantiju uz vrat, a desnom se uhvati za gelender od vrata vagona, da bi ga lakše mogao izvući van. U toj gužvi pade na pod popova kapa, Huško još stiže lijevom nogom i tu kapu čušnuti napolje iz vagona i u isto vrijeme, dalje vukući za sobom popa da ga iščupa izvan vagona, što mu je konačno i uspjelo. Mi smo kao ose pojurili van za popom i Huškom i za čas su ostali vagoni prazni. Vani ispred vagona nastao je pakao. Djeca su vrištala, skakala, pomagala. Odjednom se pored mene stvori Meho Lubanov, plaho ljut na sebe što neima uza se čakiju, da prikolje popa. Iako je šepao na jednu nogu, jer je pred Dulidbom bio ranjen, intenzivno je tražio i pitao ima li iko čakiju. Pop je međutim srećom brzo nestao. Da je među nama ostao ne bi sigurno izvukao živu glavu, jer je pored Huške među nama bilo još dosta pođraslih dječaka pogotovu Oraščana i opakih Ćukovljana isto tako jakih, odlučnih i vjerovatno ništa manje opasnijih od Huške.³⁷⁶ Iz ovog slučaja može se izvoditi zaključak koji ukazuje na namjeru pojedinih katoličkih svećenika da izvrše pokrštavanje Bošnjačke djece. Za slučaj pokrštavanja djece na ovom mjestu saznao je Ismet Muftić, zagrebački muftija. Muftija Ismet Muftić došao je odmah i ratnoj siročadi, djeci koja su bila daleko od svojih kuća i rodbine, obećao da više neće biti pokušaja pokrštavanja, te je intervenisao na Ministarstvo udružbe da se ovo prekine. Nije ovaj slučaj pokušaja pokrštavanja bio jedini, bilo je i na drugim mjestima istih pokušaja.

Nisu samo pokrštavanju od strane ustaških vlasti bili izloženi Bošnjaci nego i Srbi. Velik broj primjera je i da su nasilna pokrštavanja Srba od strane ustaša bila u Bihaću. Posebno su bili izraženi pokušaji ili pokrštavanje djece u dječijim domovima. Postoji velik broj slučajeva da su katolički svećenici bošnjačku djecu u domovima prisilno pokrštavali. U dječijim domovima u Zagrebu taj slučaj je bio posebno izražen. Tako su u dječijem domu u Zagrebu ustaške vlasti pokušale pokrstiti-pokatoličiti Huseina Crnkića iz Ćukova. Skoro sva djeca koja su bila po domovima bila su izložena pokrštavanju. Posebno je to bio slučaj sa djecom koji su ostali bez oba roditelja. Osim toga, djeca su bila prisiljavana da pohađaju vjeronauku na kojoj su podučavana katoličkoj vjeri. Iz razgovora sa preživjelima iz dječijih domova dobili smo potvrdu ovih radnji. Ovo je

³⁷⁶ A. Mušeta, nav. dj., str. 78.

teško padalo djeci koja su pohađala mektebsku nastavu u Ljutočkoj dolini. Djeci bez oba roditelja, a koju su posvojile katoličke porodice, promijenjena su imena, a zatim su krštena. O kojem broju ove djece se radi teško je reći, ali sigurno se radi o desetinama djece iz Ljutočke doline. Većina ove djece nikad nisu saznala svoj pravi identitet jer su bili mali, nisu se sjećali svojih pravih roditelja, niko od rodbine nikad ih nije ni tražio, a usvojitelji nikad nisu rekli pravu istinu o njihovom porijeklu. Međutim, bilo je slučajeva da su nakon Drugog svjetskog rata neki ipak uspjeli da saznaju svoje pravo porijeklo i da kontaktiraju sa preživjelim članovima svoje porodice. Dedo Dervišević i njegova sestra Šefika ostali su bez oba roditelja i 1975. godine, nakon 37 godina, ponovo su se sreli.

Djeca iz Ljutočke doline u domu u Skradinu 1942. godine³⁷⁷

³⁷⁷ A.Mušeta, nav. dj., str.316.

VI DIO

UMANJIVANJE I PREŠUĆIVANJE ZLOČINA

VI.1. Zločini u Ljutočkoj dolini u komunističkoj literaturi

O masovnim zločinima ustanika u toku augusta i septembra 1941. godine na prostorima Like i zapadne Bosne (nakon Drugog svjetskog rata) pojedini ustanici počeli su pisati 80-ih godina 20. vijeka. Ti zapisi u vidu sjećanja na prve dane ustanka u jednom dijelu dotiču se i zločina ustanika. U opisima ovih događaja najčešće se umanjuju, prešućuju ili se određeni događaji uopće ne spominju. Najveći broj publikacija odnosi se na ustanak na ovim prostorima i doprinos pojedinih ustaničkih rukovodilaca u istom. Ovi zapisi su memoarskog tipa i prilikom čitanja, svakako, treba imati određenu dozu pažnje i određene činjenice treba provjeravati. U ovim pisanjima većina ustaničkih rukovodilaca, bilo da su obavljali političke ili komandne funkcije, u prvi plan su stavljali svoju ulogu u ovim događajima. Posebno treba apostrofirati njihovo viđenje uloge Komunističke partije Jugoslavije (u daljem tekstu KPJ) u organizaciji ustanka. Zašto je ovo bitno naglasiti? Bitno je naglasiti iz razloga što se ne može govoriti o ključnoj ulozi KPJ, jer ona na ovim prostorima nije imala značajniji broj članova niti presudnu ulogu u organizaciji ustanka. Međutim, ovdje nećemo govoriti o ulozi KPJ u ustanku nego želimo naglasiti da pojedini članovi KPJ koji su preživjeli rat nisu pokretali pitanje odgovornosti za počinjene zločine nad Bošnjacima Ljutočke doline, ali jesu pitanje zločina nad Srbima. Dvostruki standardi u procesuiranju zločina nakon Drugog svjetskog rata bili su praksa. "U toku i poslije genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, počinjenih poslije holokausta, a čije su žrtve ogromnom većinom civilni, vrše se najrazličitije manipulacije u vezi sa karakterom sukoba i karakterom zločina, što pored ostalog, implicira problem statusa i ukupnog broja žrtava, pri čemu je prisutno i poricanje genocida, a što je, po većini istraživača, završna faza genocida. Stoga nas i ne čudi licemjernost određenih političkih subjekata koji poriču, ublažavaju, relativiziraju i minimiziraju genocid, nastojeći da, pored ostalog, onemoguće naučno zasnovan pristup istraživanju i stjecanju

naučno-istinitog saznanja o kvalitativno-kvantitativnim odredbama genocida."³⁷⁸

Pažljivom analizom napisa koji se odnose na zločine nad Bošnjacima i Hrvatima u Ljutočkoj dolini i širem okruženju može se doći do zaključaka koji upućuju da su sistematski prešućivani zločini ustanika. U poslijeratnim napisima o zločinima u Ljutočkoj dolini pisali su Đoko Jovanić, Gojko Polovina, Dušan Lukač i drugi komunisti koji su neposredno učestvovali u zločinima. Posebno vrijedna viđenja zločina ustanika u Ljutočkoj dolini su objavljeni i neobjavljeni napisi Esada Bibanovića, Abasa Mušete, Derviša Kurtagića, Muje Demirovića i Nijazije Maslaka koji su iz drugačije vizure pisali o ovim događajima.

U poratnim zapisima o događajima na ovom prostoru treba izdvojiti pisanja Gojka Polovine i Đoke Jovanića. Obadvojica pišući o ovim događajima iznose određene podatke o zločinima, priznaju počinjenje zločina ali istovremeno ih svode najviše na pljačku, paljenje, uništavanje imovine a djelimično na ubijanje nedužnih. U prilog ovim tvrdnjama idu i zapisi u knjizi Đoke Jovanića **Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945**, gdje o događajima u Kulen-Vakufu piše: "Ujutro, 6. septembra glavne snage 2. bataljona *Sloboda* ušle su u Kulen-Vakuf i nastavile gonjenje neprijatelja prema Prkosima. Sa dijelom vojske i ustaša i manjim dijelom stanovništva, ali sa znatnim gubicima, neprijatelj se uspio probiti za Bihać. Većina stanovništva zadržana je od ustanika i vraćena u Kulen-Vakuf. Padom noći počele su se vraćati s položaja grupe boraca sa zarobljenim narodom. Iako je bilo naređeno da se u toku noći nitko ne pušta u grad, to se nije uspjelo obezbijediti. Umorni i gladni borci su silom prodrli u grad i navalili na piće i na trgovinske radnje. Došlo je do nereda. Ujutro, 7. septembra pijani borci zapalili su Kulen-Vakuf. Stanovništvo Kulen-Vakufa je u toku noći 6/7. septembra prebačeno za Martin-Brod. Sutradan i idućih dana ovo stanovništvo je prebačeno za Bjelaj ili Bihać, ali je jedan dio izginuo od pročetničkih elemenata. Više je

³⁷⁸ Smail Čekić, *Istraživanje žrtava genocida, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu: naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, KULT B, Sarajevo, 2007, str.9.

razloga za masakr nad nedužnim stanovništvom. Prvi je postojanje pročetničkih elemenata i njihove pozicije u tadašnjoj vojnoj organizaciji. Neki od komandira vodova i četa, kao što su bili Pero Đilas, Đuro Štikovac i dr. bili su pročetnički orijentisani. Kod većine ustanika nisu bili jasni ciljevi narodnooslobodilačke borbe i značaj bratstva i jedinstva za tu borbu. Politički rad s ustanicima bio je vrlo slab. Jedino su se širile i čitale *Vijesti*, ali i to u uskom krugu i neorganizovano. U nižim jedinicama ispod bataljona nisu postojali politički komesari, nije postojala partijska ni skojevska organizacija. Odgovornost za likvidaciju nedužnog stanovništva ne bi se mogla prebacivati samo na ličke ili samo na krajiške borce. I među jednima i drugima bilo je pojedinaca pročetnički orijentiranih koji su težili osveti i tražili priliku da se izmaknu kontroli štabova.³⁷⁹ Iz ovoga je vidljivo da je velik broj civilnog stanovništva vraćen u Kulen-Vakuf. Prema dostupnim podacima u Kulen-Vakuf je vraćeno najmanje 2.000 civila iz Ljutočke doline da bi nakon prebacivanja za Donji Lapac i Bjelaj u Bihać došlo oko 500 civila. Najveći broj je ubijen u Kulen-Vakufu, Martin-Brodu i drugim mjestima. Đoko Jovanić uopće ne pominje broj zarobljenih civila niti broj ubijenih. On pominje da je *izginuo* jedan broj civila od pročetničkih elemenata. Posebno je upadljivo Jovanićevo pominjanje da su nevine žrtve izginule, što predstavlja veliku laž. Tvrđiti da je jedan broj izginuo ima za cilj prikazati zločine u drugom kontekstu. Korištenjem pojma *izginuti* zapravo je pokušaj prikrivanja i ublažavanja strašnih zločina. Izginuti se može u toku borbi, nesreća, a nikako namjernim i sistematskim ubijanjem od strane ustanika i srpskih civila što je bio slučaj sa Bošnjacima Ljutočke doline.

Đoko Jovanić pokušava tražiti razloge i opravdanja za ove strašne zločine a nikada nije kao general JNA i Titov bliski saradnik tražio da se istraže i procesuiraju ovi zločini. On ove zločine pripisuje pojedincima koji su bili pročetnički orijentirani što nije tačno. Pojedinci nisu mogli počinjiti ove strašne zločine i ubiti ovoliki broj nedužnih, nego je u tome moralno učestvovati znatno veći broj ustanika i srpskih civila. Đoko Jovanić kao i većina ustaničkih funkcionera, koji su pisali o ovim događajima, piše po ustaljenom obrascu. Iako je znao ko su bili

³⁷⁹ Đ. Jovanić, *Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945*, nav. dj., str.137-138.

najodgovorniji za ove zločine, kao general JNA nikad nije pokrenuo pitanje odgovornosti za zločine nad Bošnjacima Ljutočke doline.

Odnos prema nevinim žrtvama, ustanički zločini i pitanje odgovornosti za iste Đoko Jovanić stavlja u kontekst političkog, a ne pravnog pitanja. U tom kontekstu on piše: "Glavne žrtve su pale, ipak, kasnije u toku prebacivanja za Kulen-Vakuf i naročito za Martin Brod. Sve u svemu, Kulen-Vakuf spada u najnegativnije događaje prvih mjeseci ustanka, a negativnosti su posljedica niske svijesti i neorganizovanosti ustaničkih masa. Tek blagodareći upornom radu Komunističke partije u kasnijim mjesecima, ovakvi događaji su prestali i predstavljali su samo mračne stranice prošlosti."³⁸⁰ Iako je svjestan veličine zločina, nikada nije ništa učinio po pitanju procesuiranja odgovornih za ove zločine.

Po istom obrascu, opisujući zločine ustanika u Ljutočkoj dolini, Milan Zorić³⁸¹, jedan od organizatora ustanka u Drvaru, kaže: "Vrlo uspješno je izведен, zajedno sa Ličanima, napad na domobrane na Vrtočkoj gradini. Znatno veće razmjere, međutim, imala je zajednička borba ličkih boraca i boraca iz naših sela sa ustašama i domobranima kada su evakuisali K. Vakuf i nastupali preko Prkosa i Vrtoča prema Bihaću, sa ciljem da se spoje sa bihaćkim garnizonom. Poznato je da je zajedno sa neprijateljskom vojskom koja je napuštala K. Vakuf krenulo i cijelokupno stanovništvo sa namjerom da se prebaci u Bihać, jer im je život u opsjednutom Vakufu bio nesnosan. Sve je ovo nanjelo ogromnu štetu i teškoće daljem pravilnom usmjeravanju borbe i sprečavanju bratoubilačkog rata, a posebno opredjeljivanju Muslimana, ne samo u našem užem području, za borbu protiv ustaške vlasti. Ako sada nastojimo sagledati uzroke ovim postupcima, mislim da se na prvo mjesto može istaći prisustvo osvetničkog raspoloženja kod onih kojima su ustaše pobili nedužnu rodbinu i prijatelje, a koji su bili u okolnostima da isto to dožive da se nisu na vrijeme sklonili, zatim odsustvo pravilne političke orijentacije, kao i djelovanja vojne organizacije i discipline. Tome su doprinijele i niske ljudske strasti kod nekih učesnika akcije. Ustaše su već

³⁸⁰ Isto, str.139.

³⁸¹ Milan Zorić je bio komandant 13. krajiške brigade a kasnije i komandant divizije.

tim samim što su u istoj koloni pomiješali vojsku i narod, i jedne i druge izložili vatri ustanika, koja se nije mogla izbjegći."³⁸²

Ovakvo viđenje zločina ustanika i navođenje razloga prisutno je kod svih ustaničkih rukovodilaca. Ovdje treba posebno izdvojiti prebacivanje dijela odgovornosti za ustaničke zločine na narod koji je krenuo za Bihać zajedno sa domobranima i ustašama. Kako smo u prethodnim dijelovima pisali da je najveći broj civila ubijen nakon što je kolona izbjeglih ostala iza domobrana i ustaša i kako je najveći broj Bošnjaka ubijen nakon što su zarobljeni i vraćeni u Kulen-Vakuf, onda su ovakve tvrdnje absolutno neprihvatljive. Tačna je konstatacija koju iznosi Milan Zorić da je život u Kulen-Vakufu, koji je bio u opsadi i u kojem je boravilo nekoliko hiljada muhadžira, nesnosan, što je svakako bio jedan od razloga što je Weber donio odluku o evakuaciji stanovništva Ljutočke doline u Bihać. Izostanak vojne organizacije i discipline kod ustanika ni u kom slučaju ne može služiti kao alibi za počinjene zločine nad nedužnim civilima Ljutočke doline.

Prilikom istraživanja napisa koji se tiču zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline, došli smo i do napisa Save Popovića koji spominje ovaj događaj bez preciznijeg navođenja žrtava. Interesantno je njegovo veličanje ove *akcije* koju su zajedno izveli ustanički odredi iz Bosne i Like. "Odredi iz okoline Bos. Petrovca, iz Lipe, Teočaka i Doljana, u saradnji sa ustaničkim odredima iz Like, napali su početkom septembra, na Kulen-Vakuf i sela Ćukove, Orašac i Klisu. To je bila, za one prilike, zamašnija akcija u kojoj je, pored izvjesnog broja mjesnih zlikovaca, nastradao i znatan broj nevinih seljaka, muslimana iz tih mjesta. Ali to se tada nije moglo spriječiti, s obzirom na razjarenu masu seljaka. No, bez obzira na negativne strane i štetne političke posljedice nekih postupaka, kojih je u toj akciji bilo, ona je ipak u vojničkom pogledu bila uspješna."³⁸³ Navodeći žrtve u navedenom se pominje stradanje zlikovaca i znatnog broja nevinih seljaka. Svakako, posebno uočljivo je pisanje Save Popovića koji navodi da je ova akcija ustanika u vojničkom smislu bila uspješna. Kako govoriti o vojničkim uspjescima kada su zarobljeni žene, djece, starci. Kakav je vojnički uspjeh ubijati djecu i žene, silovati

³⁸² M. N. Zorić, nav. dj., str.271.

³⁸³ Savo Popović, *Sjećanje na događaje iz ustanka u Bihaćkom srezu*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga treća, Vojno Delo, Beograd, 1964, str.246.

djevojčice? Da li su vojnički uspjesi pljačka, paljenje i uništavanje imovine, džamija? Pripisujući vojnički uspjeh zločinima nad Bošnjacima Ljutočke doline, pokušava se provući poznata ustanička parola "*svi su oni ustaše i to su ustaška mjesto.*" Upravo na ovim parolama počivala je cjelokupna poslijeratna politika nekažnjanja zločinaca. Zapravo, po stajalištima komunističkih vlasti zločini nisu mogli biti počinjeni nad ustašama i u ustaškim mjestima pa prema tome nema ni odgovornosti. Ustanici po toj logici nisu mogli počiniti zločine.

Analizom dokumenata koji su nastali u vrijeme počinjenih zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline jasno je da nakon Drugog svjetskog rata nije bilo procesuiranja odgovornih iz razloga što u ustaničkim izvještajima nema pominjanja počinjenih zločina. Već pri samim pisanjima Izvještaja ustanički komandanti davali su lažne i netačne informacije i time izbjegavali odgovornost za počinjene zločine. U izvještaju štaba partizanskih odreda na Oraškom brdu štabu Drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa kaže se: "Naši odredi oslobodili su i zauzeli Kulen-Vakuf, Orašac, Klisu i Ćukove. Našim izvještajem od 4. ov. m. javili smo o padu neprijateljskog sela Ćukovi. Naši odredi 5.ov.m. nastavili su gonjenje neprijatelja koji se delimično uspio povući iz Ćukova za Orašac. U samome Orašcu vodile su se ogorčene borbe kada je neprijatelj bio primoran da napusti mesto i da se povuče u sami Kulen-Vakuf. Naši odredi nisu pustili na miru neprijatelja ni u samom Kulen-Vakufu, već su iz neposredne blizine napadali i to sa ličke strane tako da je neprijatelju ostao jedini izlaz bekstvo za Bihać i napuštanje mesta Kulen-Vakufa. 6. septembra t.g. rano u zoru, neprijatelj se iselio iz Kulen-Vakufa i sa celom svojom jačinom kao i sa svim familijama i sa prtljagom krenuo preko Čovke, Prkosa, Vrtoča, Lipe za Ripač i Bihać."³⁸⁴ Ovaj dokument je *potpisao Milan Puhaća* i poslao ga štabu Drvarske brigade u čijem je sastavu bio ovaj odred. U izvještaju je napisano nekoliko neistina. Prvo, nisu vođene ogorčene borbe u Orašcu nego u Ćukovima, drugo 5. septembra nije bilo nikakvih borbi u Orašcu, jer se narod već povukao za Kulen-Vakuf. U izvještaju uopće nisu pomenuta ubijanja, pljačka, silovanja i paljenje imovine. U ovom

³⁸⁴ *Borbe u BiH 1941*, Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Tom IV, knjiga I, Beograd 1951, str.254.

izvještaju se naglašava **neprijatelj** pri tome ne navodeći o kom neprijatelju je riječ, koje snage i drugo. Iz ovoga se jasno zaključuje da je neprijatelj bio cjelokupan narod Ljutočke doline. Na ovoj matrici ustanici su cjelokupan narod izjednačavali sa ustašama i time su pravili sebi alibi za ubijanja nedužnih.

Uloga bataljona *Sloboda* u zločinima u Ljutočkoj dolini najbolje se vidi iz Naređenja štaba prvog bataljona *Sloboda* od 8. septembra 1941. godine, komandama Četvrtog odreda u Boboljušcima, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga. U naređenju između ostalog stoji: "Dobili smo iscrpan izvještaj o borbama oko Kulen-Vakufa i Dulibe i o rezultatima tih borbi. Ponovila se istorija Boričevca. Naši odredi koji su sa voljom i oduševljenjem pošli u borbu za slobodu svojih krajeva, svojih gradova i sela pale te iste gradove i sela. Ti isti odredi, koji su se borili protiv krvavog terora Pavelićevih bandi, protiv sluga Hitlera i Musolinija, pokazali su se slabi da spriječe neodgovorne elemente u pljački i paljenju Kulen-Vakufa. Taj grad je bio pun namirnica i korisnih stvari za našu vojsku, a sve je to izgorjelo u pijanom bijesu neodgovorne mase."³⁸⁵ Ovo naređenje su potpisali **komandant Mića, operativni oficir štaba kap. II kl. Jovo Jovanović i politički sekretar Milan Trninić**. I ovaj izvještaj opisuje događaje u potpuno drugačijem svjetlu. Nema pominjanja ubijanja žena, djece, staraca, nisu pomenuta protjerivanja. Opet po istoj matrici zločin se pripisuje neodgovornim elementima i masama koje su ove zločine počinile u bijesu. Zašto nema u ustaničkim izvještajima pominjanja počinilaca zločina? Odgovor je jasan, da ima pominjanja zločina i zločinaca onda bi se oni morali osuditi.

O ulozi ličkih ustanika u zločinima u Ljutočkoj dolini najbolje se vidi iz sljedećeg pisanja: "Zatim su, 4. septembra jedinice bataljona *Sloboda* i dijelovi Lapačkog bataljona (oko 40 boraca-dobrovoljaca sa Drenovače), pod komandom Stojana Matića napali Ćukove i Orašac. Nakon žestokih borbi zauzeti su Ćukovi, a zatim i Orašac. Poslije pada Orašca naše snage su se orijentisale ka Kulen-Vakufu, čiji je komandant, major Veber, odlučio da noću 5/6. septembra evakuiše vojsku i narod iz

³⁸⁵ Isto, str.237.

mjesta. Borci 2. bataljona *Sloboda* i *Lapačkog bataljona* razbili su neprijateljske snage koje su se povlačile. Ujutru 7. septembra pročetnički elementi zapalili su Kulen-Vakuf.³⁸⁶ Kolika je stvarna uloga Stojana Matića u zločinima nad Bošnjacima-muslimanima Ljutočke doline najbolje ilustrira njegov angažman na Dulbici i ubijanje žena, djece i staraca na putu smrti od Čovke do Vrtoča. Jedinica pod komandom Stojana Matića učestvovala je u zarobljavanju, ubijanju i vraćanju naroda u Kulen-Vakuf. U biografiji narodnog heroja Stojana Matića navedena je njegova uloga u septembarskim događajima u Ljutočkoj dolini.³⁸⁷ Ovdje se pitamo da li je herojstvo komandovanje zločincima, silovateljima i onim koji su palili i pljačkali?

Svakako treba istaknuti pisanja dr. Dušana Lukača o dešavanjima u Ljutočkoj dolini septembra 1941. godine. "Poslije žestokih borbi gerilski odredi su zauzeli i potpuno uništili Kulen-Vakuf sa najbližim okolnim selima... Muslimansko stanovništvo (hrvatskog stanovništva je bilo malo) dijelom se probilo s ustaško-domobranskim snagama prema Ripču i Bihaću, a dio su gerilski odredi zarobili i sproveli prema Bos. Petrovcu i Bihaću. U toku borbi za Kulen-Vakuf i okolna sela, gerilski odredi su nanijeli velike gubitke neprijatelju i zaplijenili veće količine oružja i municije. Međutim, uz nesumnjiv vojnički uspjeh, ovu zamašnu akciju gerilskih odreda popratilo je i teško nasilje nad nevinim muslimanskim stanovništvom, što je imalo teške političke posljedice. U Kulen-Vakufu i u toku povlačenja prema Bihaću i Bos. Petrovcu ubijeno je 1.365 ljudi, žena i djece... Zasljepljenost šovinističkim shvatanjem osvete, naročito zbog ubistva muške djece i staraca koje su ustaše izvršile samo nekoliko dana prije u Kulen-Vakufu, bila je toliko jaka da sva nastojanja malobrojnih komunista i razboritih komandira i boraca da spriječe nasilje nisu mogla biti efikasna. Mada se ne može isključiti podstrelkački uticaj svjesno opredjeljenih četničkih elemenata na masakr stanovništva u Kulen-Vakufu, osnovni razlog za to ležao je u stihiji neorganizovane ustaničke

³⁸⁶ Đ. Jovanić *Ustanak u južnoj Lici*, objavljeno u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941.-Zbornik*, nav.dj., str. 119.

³⁸⁷ Biografija narodnog heroja Stojana Matića, objavljena u: *Narodni heroji druge ličke brigade*, nav. dj., str.524.

mase opijene šovinističkim shvatanjem osvete."³⁸⁸ Ova Lukačeva viđenja događaja od septembra 1941. godine na tragu su poratnih pisanja ostalih poratnih zapisa o tragediji Ljutočke doline. Iznoseći činjenice i svoja stajališta Lukač se nastoji približiti tadašnjim mišljenjima o ovim zločinima. Prvo što Lukač iznosi je da su poslije žestokih borbi, gerilci zauzeli Kulen-Vakuf, što nije tačno. U Kulen-Vakufu uopće nisu vođene borbe, jer 6. septembra 1941. godine stanovništvo i domobransko-ustaške snage su napustile Kulen-Vakuf. Tačno je što Lukač navodi da je potpuno uništen Kulen-Vakuf i okolna naselja u kojima su živjeli Bošnjaci i Hrvati.

Govoreći o borbama u toku zauzimanja Kulen-Vakufa, Lukač navodi da su neprijatelju naneseni veliki gubici i zaplijenjeno dosta oružja i municije. I ovdje su iznesene neistine. U toku proboja prema Bihaću ustaše i domobrani skoro da nisu imali gubitke, izuzev poginulih nekoliko domobrana. Jedino možda Lukač pod **neprijateljem** smatra ubijene civile prije svega djecu, žene, starce. Ovakav stav ne čudi iz razloga što su ustanici tokom samog napada na ovaj prostor govorili da napadaju na ustaški kraj i da su svi ustaše i iz tog razloga svi su neprijatelji. Najbolnija činjenica ipak jeste da i nakon Drugog svjetskog rata čitav ovaj kraj proglašavan je ustaškim i kao takav bio je pod posebnim režimom komunističke vlasti. U nemogućnosti da prešuti zločine koje su počinili ustanici, u znatnoj mjeri umanjuje broj žrtava i pripisuje ih osveti šovinistički nastrojenoj masi. Pripisivanje počinjenih zločina nad Bošnjacima šovinistički nastrojenoj masi i četničkim elementima, Lukač, kao i ostali koji su pisali o ovom zločinu, vješto izbjegava da imenuje naredbodavce i izvršioce ovih zločina. Ovakvim pristupom trebalo je zločine pripisati nekim, a ne konkretnim izvršiocima.

Kada u viđenjima događaja u septembru 1941. godine ustanici priznaju da su počinjeni zločini nad nedužnim civilima, onda se oni pokušavaju pokazati kao greške, incidenti, neodgovornost i drugo. Imenovanjem ovih događaja pravim imenom ustanici su nastojali umanjiti i prešutjeti zločine. Zapravo, laž i falsifikovanje su imanentni u poratnim komunističkim pisanjima historije. Jednostrano i navijački pišući o ovim

³⁸⁸ Dušan Lukač, *Bihaćki komunisti u ustanku 1941. godine*, objavljeno u: Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)-Zbornik radova, tom I, Institut za istoriju Banjoj Luci, Banja Luka, 1987, str.303.

događajima trebali su se zaštiti ne smo oni koji su učestvovali, nego i oni koji su imali komandnu odgovornost za počinjene zločine. Ovim napisima trebali su stvoriti lik i djelo bezgrešnosti partizanskih heroja. Svodeći sve zločine ustanika na ***neodgovorne elemente***, borba ustanika je bila na neki način pročišćena. Tako i Milan Zorić u knjizi *Drvar u ustanku četrdeset prve* navodi: "Potrebno je napomenuti da su se i pored mera koje su poduzete desile neke greške i propusti koje gerilska komanda nije smela dozvoliti. Neki neodgovorni elementi, uglavnom seljaci došli su u grad i pijani počeli da pale kuće. Vatra je ubrzo zahvatila čitav grad i on je tada sav izgoreo. U takvoj situaciji došlo je do razvlačenja stvari i do većeg broja žrtava kod civilnog stanovništva. U spaljenom gradu niko od stanovnika nije ostao da živi, sve je otišlo za Bihać. I okolna sela bila su napuštena."³⁸⁹

Gojko Polovina posebno naglašava da nikad nije niti hoće pomenuti imena zločinaca i pljačkaroša. Ovim svojim stavovima direktno je štitio i prikrivao zločince. Opisujući pljačku, paljenje i uništavanje Boričevca, Gojko Polovina kaže: "Užasan je doživljaj biti komandant onima koji pale, razvlače, traže svoje i pljačkaju tuđe, komandant pobunjenih, ustaničkih srpskih masa...Eto, sada kada smo počeli oružanu borbu za oslobođenje od okupatora, za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, te srpske mase, kojima smo mi komunisti u ime Partije stali na čelo kao njihovi neosporni komandanti, komandiri, vodnici pod našom komandom pale to opustjelo hrvatsko selo koje je stanovništvo napustilo na naš izričit zahtjev."³⁹⁰ Ovakav stav najvišeg vojnog i političkog rukovodioca ustanika na području Like³⁹¹ u kojem iskazuje svoje neslaganje sa učinjenim u Boričevcu ne može ga amnestirati odgovornosti, jer on priznaje da je bio na čelu onih koji su ubijali, pljačkali i palili. Ali, istovremeno, Gojko Polovina iako je znao ko su počiniovi ovih nedjela, jer je i sam bio direktni svjedok, nikad nije tražio kažnjavanje odgovornih.

Pero Pilipović zločine nad svojim komšijama Bošnjacima vidi kao **grešku** kada kaže: "Paljenje, pljačka i ubijanje nedužnog stanovništva u

³⁸⁹ M. N. Zorić, nav. dj., str.276.

³⁹⁰ G. Polovina, nav. dj., str.787.

³⁹¹ Gojko Polovina bio je jedno vrijeme komandant Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu.

Kulen-Vakufu jedna je od najvećih grešaka ustanika na tom području.³⁹² Greške koje su počinile komšije Srbi nad Bošnjacima septembra 1941. godine ponavljali su i 1992. godine opet napadajući, ubijajući i nasilno progoneći nezaštićene žene, djecu, starce. Nazivajući zločine nad Bošnjacima **greškama** stvaran je ambijent za ponavljanje.

Posebno želimo istaknuti jedno pismo Štaba gerilskih odreda za Bosnu i Liku upućenog Štabu ličkog bataljona³⁹³ od 18. septembra 1941. godine gdje piše: "Primili smo Vaš izvještaj od 15. ov. mj. o događaju u Kulen-Vakufu koji nas ne zadovoljava. U izvještaju se nastoji prikriti pravo stanje stvari. Već ne znamo ni po koji put čujemo istu stvar. Bosanci okrivljuju Ličane, a Ličani Bosance, a u stvari radi se o pljački i nasilju koje su vršili i jedni i drugi.³⁹⁴ Podnoseći lažne Izvještaje ustanici su nastojali prikriti zločine. Iako je Štab gerilskih odreda za Bosnu i Liku znao za zločine i za lažno izvještavanje, nije poduzeo nikakve mjere. Ovo ne treba čuditi iz razloga što komandni kadar iz ovog Štaba nije želio da otkriva ko su počiniovi ovih zločina. U prvom redu mislimo na Gojka Polovinu, Đoku Jovanića, Nikolu Karanovića poslijeratne visoke vojne komandante u JNA. Njima su ovi Izvještaji, zapravo, odgovarali jer su njima amnestirani odgovornosti.

Interesantnim se čini pisanje grupe partizanskih i partijskih rukovodilaca³⁹⁵ koji u stenogramskim bilješkama od 9. maja 1951. godine, pišući o periodu od okupacije do kraja 1941. godine o događajima u Ljutočkoj dolini, iznose velik broj neistinitih podataka i laži. Prije svega, iznose neistine u pogledu datuma napada na Ljutočku dolinu jer kažu: "Oko 15. septembra je počela akcija na Čukove-Orašac i Kulen-Vakuf. Tu su učestvovale sve naše snage, a na osiguranju prema Drenovači od Bihaća...Jačina ustaničkih snaga je bila oko 400 naoružanih boraca. Napad je počeo u 2 sata poslije podne, gdje je neprijatelj dao jak otpor, a oko 20 časova Čukovi su zauzeti."³⁹⁶ Ovdje su izneseni netačni podaci o datumu i

³⁹² P. Pilipović, nav. dj., str.669.

³⁹³ Pismo u cijelosti navodi D.Damjanović-Danić u: Petrovac u NOB, nav. dj., str.670.

³⁹⁴ Isto, str.670.

³⁹⁵ Komisiju za srez Bihać koja je pisala o periodu od okupacije do kraja 1941. godine činili su: Enver Redžić, Stevan Balanuša, Mirko Stanarević, Gojko Beslać i Grbić Pero.

³⁹⁶ Muzej Unsko-sanskog kantona , Fond radnički pokret u BiH, Stenogramske bilješke str.11.

vremenu napada na Ljutočku dolinu, napad je, kako je već naglašeno, otpočeo 4. septembra oko 10 sati prije podne, a ne kako navode pomenuti članovi komisije. Zašto se navodi ovaj datum početka napada na Ljutočku dolinu svakako pobuđuje interesovanje. Koji su bili razlozi da ovi visoki funkcioneri i učesnici u ovim događajima prikazuju netačne podatke. Ovo se ne može pripisati njihovom neznanju ili neinformiranosti nego samo drugim razlozima koji su samo njima znani. Posebno je uočljivo prikazivanje brojnog stanja domobranksih i ustaških snaga gdje navode da je "jačina neprijatelja bila oko 2.800 naoružanih domobrana i ustaša."³⁹⁷ Ovaj podatak je netačan, proizvoljan i pogrešan. U prethodnim dijelovima naveli smo podatke o brojnom stanju domobrana i ustaša koji nisu ni približni ovom broju. Zašto je naveden ovaj broj domobrana i ustaša? Jedan od odgovora mogao bi biti da se ovim nastojalo sve civilne žrtve prikazati kao neprijateljske snage (domobrani i ustaše) i time amnestirati zločince. Zapravo, ukupan broj nevino ubijenih približan je broju navedenih *neprijateljskih snaga*. Svakako treba naglasiti i sljedeće: "U ovoj akciji prilikom zauzimanja Kulen-Vakufa nastupalo se frontalno i nije se pravila diferencijacija među muslimanskim stanovništvom-bilo je dosta pljačkanja, paljenja, ubijanja nevinog stanovništva od strane četničkih elemenata, bilo je silovanja itd... To se dešavalo kao rezultat težnje za osvetom za paljenje i nasilja koja su ustaše izvršile nad srpskim selima. No, kasnije su ovi pljačkaški elementi otpali iz naših redova kao četnici i sa njima se vodila borba kao i sa ustašama."³⁹⁸ Priznajući zločine, navode da nije bilo razlika niti odvajanja prilikom ubijanja Bošnjaka Ljutočke doline. Ali prilikom imenovanja počinilaca zločina prema nevinim žrtvama, kao po ustaljenom obrascu, krivicu prebacuju na četničke elemente. Ovim žele da *očiste* ustanike od zločina i kažu da ustanici-partizani nisu mogli počiniti zločine.

Kako su u poslijeratnim napisima tendenciozno i namjerno iznošene neistinite činjenice, najbolje govori opis napada ustanika na kolonu zbjeglica na Dulibi. "Na ulazu u Dulidbu (pravilan naziv je Duliba, prim. M.B), položaje je držao Vrtočki odred koji je raspolagao sa oko 70 pušaka, 4 puškomitraljeza i jednim mitraljezom. On se postavio na

³⁹⁷ Isto, str.11.

³⁹⁸ Isto, str.12.

komunikaciji za Vrtoče, kuda je morala proći ustaška kolona i na nju je bio usmeren direktan udar. Pošto su ih Prkoščani, Stjenjančani, a takođe i vod iz Medenog polja sa Dragijom Milašinovićem, napali sa bokova, a Ličani ih tukli s leđa, ustašama nije preostalo ništa već da se probijaju uz Dulidbu. Oni su potpomognuti naoružanim civilima i artiljerijom, ipak nastupali i pored gubitaka. Vrtočani su na kraju morali popustiti na ulazu u Dulidbu, tako da su ustaše sada jače nastupale prema Vrtoču. Neprijateljska kolona se, međutim, uvlačila u prostor koji joj nije bio podesan za dalje napredovanje i držala se komunikacije koja se spuštala prema Vrtoču usećena među brdima i visovima koje su Vrtočani i dalje koristili da ustašama spreče prodor i nanesu što veće gubitke. Borba je bila sve upornija i dramatičnija. Svi pokušaji ustaša da se dokopaju visova iznad puta i da se uspešnije probiju su propali, te su se dalje probijali trpeći teške gubitke. Nakon sedmočasovne borbe domobrani i ustaše delom su uspeli da se probiju u Vrtočko polje i da dalje produže za Bihać, a neki su se i pojedinačno probijali kuda im je bilo moguće.³⁹⁹ Ovdje je jasno da je meta napada bila izbjeglička kolona sastavljena uglavnom od civila. Ne može se govoriti ni o kakvoj ustaškoj koloni. Ovakvim pisanjima poslije Drugog svjetskog rata nastojao se dati legalitet i izbjeglička kolona prikazati kao legitiman vojni cilj. Ovim se nastojao amnestirati zločin ustanika. Preživjeli iz kolone vrlo dobro znaju da je najveći broj civila, uglavnom žena i djece ubijen.

Kao glavni udžbenik na studijama historije o temi NOR-a bila je *Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.*, u kojoj o zločinu u Ljutočkoj dolini stoele apsolutne laži. "6. septembar. Delovi Drvarske brigade zauzeli Kulen-Vakuf, iz kojeg se poslije duže opsade i dvodnevnih borbi na spoljnim uporištima, evakuisala neprijateljska posada (2 čete domobrana, vod žandara i nešto ustaša) i pod pretnjom smrtnе kazne povukla sve muslimansko i hrvatsko stanovništvo (delom naoružano) iz grada i okoline. U toku probijanja posade prema Bihaću, delovi Drvarske brigade su zarobili jednu četu domobrana."⁴⁰⁰

³⁹⁹ N. Pilipović, nav. dj., str.869.

⁴⁰⁰ *Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str.80.

Možemo zaključiti da svi napisи koje susrećemo poslije Drugog svjetskог rata, koji su pisali ustanički rukovodioci o zločinima nad Bošnjacima Ljutočke doline nastoje u znatnoj mjeri umanjiti ili prešutjeti iste. Ovi zločini nastoje se pripisati pročetničkim elementima i nastoje ih prikazati kao greske. Interesantno je također, da ove zločine pripisuju neodgovornim elementima bez imenovanja pravih počinilaca zločina. Iako su komunističke vlasti znale da su ove zločine počinili ustanici, koji su nakon Drugog svjetskог rata obavljali značajne funkcije u političkim, vojnim i policijskim strukturama, nikad nisu pokrenuli pitanje njihove odgovornosti.

VI.2. Utvrđivanje odgovornosti za zločine nakon Drugog svjetskog rata

Pitanje ograničenja u pogledu vođenja rata kodificirano je Haškim konvencijama, odnosno njime su propisana ograničenja upotrebe određenih sredstava i metoda ratovanja, a ženevsko pravo uspostavlja zaštitu određenih kategorija osoba, u prvom redu civilnog stanovništva ne isključujući ni vojнике. Od početka Drugog svjetskog rata počinjeni su brojni zločini. Pitanje odgovornosti za zločine počinjene tokom Drugog svjetskog rata pokrenule su savezničke snage još početkom rata, a konferencije u Moskvi i Teheranu 1943. godine dale su punu podršku osnivanju Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine (Unite Nations War Crimes Commission).⁴⁰¹ Nakon toga, u Londonu 20. oktobra 1943. godine formirana je ova komisija. Komisija UN-a za ratne zločine tražila je da se osnuju **Državne komisije za istraživanje ratnih zločina** čiji bi glavni zadaci u tim državama bili istraživanje i traganje za izvršiocima ratnih zločina. Saveznici su se obavezali da će goniti zločince i predati ih zemljama gdje su zločini počinjeni. Istraživanje zločina počinjenih na prostoru tadašnje Federative narodne republike Jugoslavije (FNRJ) bilo je povjereno Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljem tekstu: Državna komisija za ratne zločine).⁴⁰² Državna komisija za ratne zločine bila je pod neposrednim rukovođenjem Predsjedništva Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (u daljem tekstu NKOJ-e).⁴⁰³ Ova komisija je formirana "u cilju utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja kazni svih lica odgovornih za

⁴⁰¹ Na konferenciji ministara vanjskih poslova Velike Britanije, Sovjetskog saveza i SAD-a održanoj u Moskvi 19-30. oktobra 1943. godine donesena je Deklaracija o odgovornosti sila fašističke koalicije za počinjene ratne zločine u svim zemljama koje su bile okupirane. Ova Deklaracija je potvrđena na Teheranskoj konferenciji čime je postala osnov za procesuiranje ratnih zločina nakon rata.

⁴⁰² Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača osnovana je 30. novembra 1943. godine Odlukom na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a).

⁴⁰³ Predsjednik državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača bio je dr. Dušan Nedeljković.

zločine koje su u Jugoslaviji počinili i čine u toku rata okupatori i njihovi pomagači...⁴⁰⁴

Državna komisija za ratne zločina na osnovu Pravilnika o radu⁴⁰⁵ koji je donio NKOJ na sjednici od 6. maja 1944. godine, imala je dužnost da prikupi sve materijalne dokaze o vrsti zločina, načinu njihovog izvršenja i počinitelje radi procesuiranja i izricanja kazne pred nadležnim sudovima. Pravilnikom je bilo propisano prikupljanje podataka o ubistvima, tjelesnim povredama, zlostavljanjima, interniranju, osudama, hapšenjima, silovanjima, paljevini, pljački, bombardovanju civilnog stanovništva u cilju istrebljenja, nabavki sredstava za izvršenje zločina, iseljavanju i preseljavanju mirnog stanovništva, oduzimanju ili oštećenju privatne imovine, narodne ili državne imovine, ili ostalih dobara kulturnih ili umjetničkih djela, historijskih spomenika, kao i o svim drugim djelima kojima su zlostavljeni pojedinci ili mase, uništavana stečena imovina ili druga dobra, ili kojim se pomoglo izvršenje ma koje od takvih ili sličnih djela (član 2.). Pravilnik u pogledu odgovornosti za izvršenje krivičnog djela ratni zločin propisuje da se izvrši prikupljanje podataka o izvršiocima, organizatorima, naredbodavcima, podstrekacima, duhovnim začetnicima i pomagačima koji su na bilo koji način pomogli u izvršenju ili skrivanju zločina (član 3). Komisije su imale zadatak da prikupe iskaze počinilaca ili njihovih saučesnika; iskaze svjedoka i svih osoba, bez obzira na doba starosti, koja mogu pružiti ma kakve dokaze i podatke o zločinu, zločincu ili načinu izvršenja djela; isprave i dokumenti kakve god vrste (službeni akti, pisma, leci, plakati, novine itd.), izdani od bilo koga (da li od okupatora ili njihovih slugu, organa narodne vlasti ili koje treće osobe) i bez obzira na to u kojoj su formi izdati; fotografski snimci predmeta zločina, bez obzira na to ko je fotografisanje izvršio; pregledi i uviđaji na objektima zločina ili sredstvima njihovog izvršenja; stručna mišljenja o načinu izvršenja zločina, kao i sva ostala sredstva i predmeti, koji mogu poslužiti utvrđenju zločina, mjestu i vremenu njegovog izvršenja,

⁴⁰⁴ *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, godina I, broj 1, Beograd, 1. februar 1945.

⁴⁰⁵ Arhiv USK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Pravilnik o radu Državne komisije o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača

utvrđenju ličnosti zločinca i njegovog posljednjeg prebivanja, kao i načinu i sredstvima izvršenja zločina.⁴⁰⁶

Državna komisija je Pravilnikom predviđjela da se ratni zločini istražuju i dokumentuju po mjestima izvršenja odnosno po srezovima. Državna komisija je imala zadatak da objedinjava, koordinira i kontrolira rad Zemaljskih komisija. Prema Pravilniku predviđeno je da Zemaljska komisija sav prikupljeni dokazni materijal dostavi Državnoj komisiji. Zapravo, ovim je Državna komisija imala ključnu ulogu u dalnjim postupcima. Pravilnik koji je propisivao rad Komisija u najvećoj mjeri je uredio način prikupljanja i evidentiranja kako žrtava tako i počinilaca ratnih zločina na prostoru FNRJ. Iz pravilnika se može vidjeti da se Komisije upućuju na prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u skladu sa pravnim postupcima. Osnivanje komisija za utvrđivanje ratnih zločina još za vrijeme rata trebalo je da pošalje i političku poruku da će novoformirana vlast i država kažnjavati odgovorne za zločine i biti država pravde. Izražavajući spremnost za kažnjavanje odgovornih za počinjene ratne zločine i brzo poduzimanje mjera na utvrđivanju počinilaca ratnih zločina, trebalo je pred narodima Jugoslavije i savezničkim snagama iskazati opredjeljenje za poštivanje međunarodnih pravnih normi. Istovremeno, Državna i Zemaljska komisija su u svom radu nastupale i propagandistički tako što su jednostrano prikazivali ratne zločine. Kako je osnivanje Komisija imalo podršku najviših organa (AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a) time su sve potrebe ovih komisija u kadrovskom i materijalnom bili brzo rješavane. Kontrola rada ovih komisija bila je sa najvišeg nivoa vlasti što ukazuje i na njihovu važnost za državnu i republičke vlasti. Na nižim nivoima (Republikama) formirane su Zemaljske komisije čiji su osnivači bili Zemaljska anifašistička vijeća. Osnovano je 6. zemaljskih republičkih komisija, jedna pokrajinska i dvije oblasne, a sredinom 1946. godine radilo je 65 okružnih, 299 sreskih i

⁴⁰⁶ Komisije su utvrdile imena oko 65.000 ratnih zločinaca, izdajnika i narodnih neprijatelja. Državna i Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih izdajnika unijele su u Registar: 17.715 ratnih zločinaca iz redova okupatora i to: 6.631 Nijemaca i folksdojčera, 3.618 Italijana, 3.325 Mađara, 1.568 Bugara, 1.223 Austrijanaca, 388 Rusa-emigranata. U Registru su unijeta imena i 49.245 ratnih zločinaca iz redova domaćih izdajnika. Komisije su prikupile više od 900.000 prijava o raznim zločinima i zločincima. Saslušano je 550.000 svjedoka. Pronađeno je oko 20.000 originalnih dokumenata iz neprijateljskih izvora.

1.210 opštinskih komisija. Posebno je bilo formirano 28 komisija sa zadatkom da istražuju i utvrđuju zločine većeg obima i specijalnog karaktera. U Državnoj komisiji je radilo je 439 službenika. Pored toga, pri komisiji UN-a za ratne zločine u Londonu imenovana je delegacija, ali i posebna delegacije pri američkoj, britanskoj i francuskoj zoni u Njemačkoj i Austriji. Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljem tekstu ZEMKOM-a) obrazovana je po Odluci Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu ZAVNOBiH-a) od 1. jula 1944. godine.⁴⁰⁷ Zadatak ove komisije bio je utvrđivanje odgovornosti svih osoba, koje su u svojstvu okupatora ili njihovih pomagača odgovorni za zločine počinjene u BiH. Na nivoima Okruga formirane su Okružne a na nivou Sreza, sreske komisije ili gradske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. ZEMKOM-a je vršila utvrđivanje zločina samostalno ili preko sreskih Narodnih odbora ili gradskih komisija za utvrđivanje zločina. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a imenovalo je članove ZEMKOM-a. ZEMKOM-a je svim Oblasnim⁴⁰⁸, Okružnim, Sreskim Narodnooslobodilačkim odborima i gradskim komisijama dostavila uputstva za rada na utvrđivanju zločina koji su počinili okupatori i njihovi pomagači. Ova komisija trebala je istražiti i ispitati ratne zločine, pri tome prikupiti sve dokaze kao što su iskazi oštećenih, iskazi svjedoka i preživjelih žrtava, neprijateljska arhiva, fotografije, leci, pisma i svi drugi dokazi o počinjenim zločinima.⁴⁰⁹ Prikupljanje dokaza i utvrđivanje činjenica o najtežim oblicima zločina, u slučajevima masovnih zločina većih razmjera bilo je u nadležnosti ZEMKOM-a, dok su ostali zločini bili u nadležnosti sreskih, opštinskih i gradskih komisija. Odlukom Vlade BiH broj 456 od 12. jula 1945. godine, prikupljanje podataka i vođenje istraga o ratnim zločinima preneseno je u nadležnost Sreskih narodnih odbora ili gradskih komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Ovom odlukom Sreski

⁴⁰⁷ Predsjednik ZEMKOM-a bio je Miloš Škorić.

⁴⁰⁸ Na prostoru Bosanske krajine bio je formiran Oblasni organ ZEMKOM-a za Bosansku krajину koji je ukinut naređenjem ZEMKOM-a BiH od 26. februara 1945. godine. Obavijest Oblasnog organa ZEMKOM-a za Bosansku krajину broj:55/45 od 5. marta 1945. godine, Arhiv USK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 1.

⁴⁰⁹ AUSK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, akt Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača br: 2546/45 od 14. decembra 1945. godine.

narodni odbori trebali su stvoriti uvjete za rad i imenovati osobe koje će vršiti navedene zadatake."Sreski N.O. poverit će ove poslove drugu, koji je zadužen po upravi, a mogu taj posao poveriti i kojem drugom članu Odbora, ukoliko bi prvi bio preopterećen svojim poslom ili bi postojala koja zapreka, koja bi omogućavala pravilno odvijanje rada."⁴¹⁰ Zadatak Sreskog narodnog odbora bio je istražiti *sve ratne zločine i utvrditi počinioce i saučesnike u izvršenju zločina*. Istraživanje je trebalo provesti u cijelosti pri tome utvrditi sve činjenice o vrsti zločina, vremenu izvršenja, počiniocima zločina, broju žrtava, broju spaljenih objekata, pod čijom komandom su počinjeni zločini i drugo. Komisije koje su utvrđivale ratne zločine u pravilu su brojale više članova. Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Okrug Bihać aktom broj 138/45 od 12. juna 1945. godine⁴¹¹ izvještava Zemaljsku komisiju za ratne zločine u Sarajevu o formiranju sreskih Komisija za srezove Cazin i Velika Kladuša, a istim aktom navodi da nisu formirane sreske Komisije za srezove Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo i Drvar. Ove Komisije nisu formirane iz razloga što još nisu bili formirani sreski Narodni odbori odnosno sreski Narodni sudovi. Istim aktom upoznaje se ZEMKOM-a da su u srezu Bihać formirane opštinske komisije iako nisu formirani opštinski narodni odbori. Formirana je gradska komisija za Bihać a opštinske komisije formirane su za Pokoj, Zavalje, Vrstu, Doljane, Lohovo i Ripač. Novoformirane sreske i opštinske komisije susretale su se sa brojnim problemima, kako u kadrovskim tako i u materijalnim. Posebno treba istaknuti činjenicu da je u sastavu ovih Komisije bilo malo stručnih kadrova. Članovi Komisija na svim nivoima postavljeni su po političkoj liniji. U Komisijama na nižim nivoima (sreske i opštinske) najveći broj su činili nestručni članovi-kadrovi. Rijetki su bili pravnici što govori da su postavljeni politički podobni kadrovi odnosno članovi KPJ. Komisije za istraživanje ratnih zločina prikupljale su podatke i od vojnih jedinica na način da su preuzimali podatke o ratnim zločinima od partizanskih jedinica. Putem vojnih komandi prikupljani su podaci o izvršiocima zločina i žrtvama

⁴¹⁰ Isto, str.1.

⁴¹¹ AUSK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, akt Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača br: 138/45 od 12. juna 1945. godine.

zločina koje su se nalazile u partizanskim jedinicama.⁴¹² Okružni organ ZEMKOM-a uputio je akt broj 135/45 od 9. juna 1945. godine Sreskom Narodnom odboru Kulen-Vakuf za formiranje Komisije za Srez Kulen-Vakuf.⁴¹³ Ovim aktom data su uputstva o načinu izbora komisija, značaju utvrđivanja odgovornosti za počinjene zločine i o izvještavanju nadređenih komisija o počinjenim zločinima. U popisima Komisije koje su prikupljale podatke o žrtvama fašističkog terora nema upisanim Bošnjaka i Hrvatima sa prostoru Ljutočke doline i neposrednog okruženje.⁴¹⁴

⁴¹² AUSK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, akt Okružnog N.O.O Bihać broj 14/44 od 11.novembra 1944. godine upućen komandi Unske operativne grupe.

⁴¹³ AUSK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, akt Okružnog organa ZEMKOM-a broj 135/45 od 9. juna 1945.

⁴¹⁴ Muzej Unsko-sanskog kantona, Bihać, Fond doprinos Pounja u NOR-u, Tabela sa pregledom žrtava fašističkog terora na području opštine Bihać.

Oblasni organ B.i H.ZEMKOM-e

za Bos.Krajinu

Br: 15/45

Dne, 19.I.1945.

Predmet: Primjedbe o radu
komisija na okrugu Bihać.

OKRUŽNOM ORGANU ZEMKOM-e B.i H.
B I H A Član svakodne

Prilikom pregleda i prepisivanja zapisnika koje ste
nam već ranije poslali za neke Vaše opštine, primjećeni su slijedeći nedostatci:

a) Prilikom ispitivanja oštećenog (generalije nepotpune) o izvršenju zločina, nije se o tome detaljno ispitivalo na koji je način i oč koga je izvršen, nego se je ostalo na tome, da se jedino konstatiše šteta, bez upuštanja, da se ustanovi krivac što je u ostalom glavna dužnost komisija, da utvrdjuju zločine okupatora i njegove izvršioce, a materijalna šteta kol' ovog rada je subsidiarne važnosti. Primarno je ustanoviti krivca-izvršioca zločinstva. Navodi se kao primjer opština Vrnograč, gde se pominje skoro kroz sve zapisnike kao izvršioc zločina Sreten Krnjaić iz Dvora, a samo u nekim Miodrag Gorkan oba četničke volje. Stvar čudnovatom izgleda, da su samo njih dva izvršili onoliki broj zločina, a bez sumnje je, da su oni u tim djelima imali svoje sudionike. No, oni se nigdje ne navode, jer komisija se kako izgleda nije o tome ni interesovala niti stvari produbljivala. Po tom sam način izvršenja djela nije opširno opisivan, iz koga bi se mogla imati jasna prestava o izvršenju, nego se je zadovoljilo sa kratkim izjavama "došli, odveli, nabrojivši šta" i stinske izjave oštećenog završava, ne navodeći eventualne svedoke-očevidec kojih je bez sumnje bilo (žene, đeca i stariji ljudi)

b) Ni u jednom zapisniku nije preskušan svjedok-očevidec o izvršenju zličina. Njih je svakako moralo biti kao što je ranije navedeno (žene, đeca i t.). Zadovoljilo se sa svjedocima vještacim i to sa svega dva ili tri, koji se stalno jedni te isti navode, a koji se u svim zapisnicima saglašavaju sa oštetnim zahtjevom privatnog učesnika. Poznata je činjenica da oštećeni u većini slučajeva stavlja svoj oštetni zahtjev viši nego što je u stvari, pa je radi toga i dato upustvo, da se pri stavljanju oštetnog zahtjeva izjasne i svjedoci (vještaci) kao poznavaoci mjesnih i vremenskih prilika i da zahtjev privatnog učesnika usklade u tom pogledu. Osim toga svjedočke generalije su nepotpune, naime svjedoci nisu ispitivani dali su možda u srodstvu sa oštećenim, kao i drugi potrebni podatci

za svjedočke generalije.

Iz cijelog rada u poslatim zapisnicima, može se ustanoviti da je donekle ali ne u potpunosti udovoljena formalno pravna strana istih, no radi toga je izostala materijalno pravna sadržina samih zapisnika, a koja je u ovom radu baš od prvostepene važnosti. Zapisnici kako su do sada rađeni, teško bi mogli biti dovoljan dokazni materijal za presudjenje izvršiocima zločina od strane vojnog ili narodnog suda. To, tim više što u zapisnicima u većini slučajeva nema zapisnika o preslušanju svjedoka očevidaca čiji su iskazi u dokaznom postupku najvažnije dokazno sredstvo.

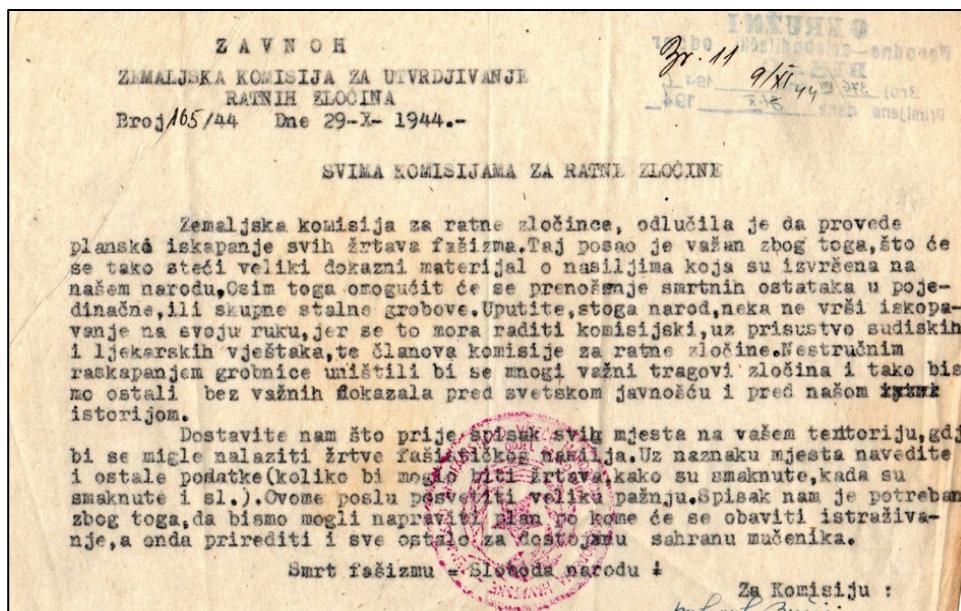
Takođe zapisnicima nisu priložena ostala dokazna sredstva, kao razne potvrde, plakati, objave, fotografije o izvršenim zločinima po okupatoru, na osnovu kojih bi se lakše i sigurnije mogla donositi odluka o zaslужenoj kazni, koja će se izricati izvršiocima zločina.

Radi toga potrebo je, da upoznate Vaše komisije sa navedenim nedostatcima, da im dajete ogširna uputstva, a po-gotovo onim komisijama koje još posla nisu dovršile. Vi pak, prilikom obilaska komisija na terenu sami obradite nekoliko slučajeva, tako da bi one bolje shvatile ~~zašto~~ sam rad. Uložite što više truda da se te nepravilnosti na vrijeme odklone. Preko okružnog N.O.O. zatražite, da Vam odredi jedno lice sposobno u poslu-ako ga već do sada nemate- koje će Vas zamjenjivati u dužnosti za vrijeme dok Vi budete u obilasku. Nastojte da što više vremena provedete u obilasku komisije jer ćete na taj način s istima biti u boljem kontaktu pa ćete sami odmah moći otklanjati nepravilnosti koje bi se eventualno pri radu pojavljivale. Kada radi neka komisija dovrši teško se onda mogu greške ispravljati i o tome treba da vodite računa. Imajte na umu, da je rad Zemaljske komisije za B.i H. na utvrđivanju zločina i izvršioca tih zločina, a ne na ~~utvrđivanju~~ štete počinjene od strane okupatora.

Smrt bfašizmu - Sloboda narodu! (čestitljivoj i sretnoj

Dokument oblasnog organa ZEMKOM-a za Bosansku krajinu

Još za vrijeme rata Zemaljska komisija je donijela odluku o planskom iskopavanju žrtava.⁴¹⁵ Zemaljska komisija je pored utvrđivanja počinilaca zločina tražila da se lociraju sva mesta masovnih i pojedinačnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci.⁴¹⁶ Komisija za utvrđivanje zločina od Okružnih Narodnih odbora tražila je podatke o mjestima masovnih grobnica, kada je zločin izvršen i koliko je žrtava u tim masovnim grobnicama. Ove podatke Zemaljska komisija je tražila radi organizacije i iskopavanja posmrtnih ostataka žrtva. Okružni Narodni Odbor Bihać je od Sreske komisije za utvrđivanje ratnih zločina aktom broj: 10982/45 od 21. oktobra 1945. godine tražio podatke o žrtvama i to: naziv mesta gdje se zajednička grobница (jama) nalazi, kada je zločin izvršen nad žrtvama u toj jami, ako ne potpuno tačan, a ono bar približan broj žrtava u toj jami.

Dokument Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina

Ovim aktom traženo je da se dostave podaci za svaku jamu koja se nalazi na području svih srezova kako bi se izradio plan za iskopavanje žrtava. Komisije za ratne zločine na nivou okruga, sreza i opština ukinute

⁴¹⁵ AUSK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, akt Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina broj: 165/44 od 29. oktobra 1944. godine.

⁴¹⁶ AUSK, Fond Okružna komisija, akt Predsjedništva narodne vlade BiH-opšte odjeljenje broj: 2397/45 od 14. novembra 1945. godine.

su krajem 1946. godine. Godinu dana kasnije, krajem 1947. godine, ukidaju se Zemaljske komisije a 12. marta 1948. godine ukinuta je i Državna komisija.

VI.3. Suđenja za zločine i diskriminatorski odnos prema žrtvama

Odgovornosti za ratne zločine, odnosno za zločine koji su u suprotnosti univerzalnim civilizacijskim vrijednostima a kojima se ugrožavaju život, dostojanstvo i materijalna dobra temeljna su odrednica na očuvanju univerzalnih civilizacijskih vrijednosti. Pitanje odgovornosti za ratne zločine kroz historiju uvijek je bilo u fokusu interesovanja međunarodnih i domaćih institucija i najšire javnosti. Prvi i Drugi svjetski rat, ali i ratovi prije i poslije njih za posljedicu su imali stradanje civilnog stanovništva, ratnih zarobljenika, ranjenika i bolesnika, ali i uništavanje imovine i kulturno-historijskih i vjerskih objekata.

Pravna pravila o ratovanju i zaštiti osoba u ratnim dešavanjima razvijala su se stoljećima kao pravila nepisanog običajnog prava. To su prije svega bila pravila viteškog ratovanja (riterska pravila) "koja se nisu poštovala u ratovima protiv nevjernika, a ni pri gušenju seljačkih i drugih buna."⁴¹⁷ Nastojanja za sprečavanjem najgorih postupanja i barbarstava u ratu imamo već početkom 11. stoljeća⁴¹⁸ i ona su kontinuirano razvijana sve do danas. Međutim, koliko su poštovana i primjenjivana to je potpuno druga stvar. U savremenim ratovima nimalo značajnim se nisu smatrali niti ljudski životi, niti materijalna dobra. Kako bi se promijenilo takvo haotično stanje na terenu, a i u oblasti ratnog prava, pojavila se potreba za njegovom kodifikacijom.

⁴¹⁷ Vladimir Đ. Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet u Rijeci, Rijeka, 2000, str.825.

⁴¹⁸ Postoje određeni crkveni propisi koji ograničavaju privatne ratove među feudalcima, zatim postojali su dani u kojima je bilo zabranjeno ratovanje, kao npr. primirje od zalaska sunca srijedom do izlaska sunca ponedjeljkom.

Pod pritiskom javnosti⁴¹⁹ polovinom devetnaestog vijeka počelo se sa kodifikacijom međunarodnog ratnog prava putem pisanih ugovora, i ovaj proces se razvijao od ratnog ka humanitarnom pravu. Savremenim razvojem tehnike i tehnologije koja je najčešće razvijana za vojne potrebe javila se potreba za kodifikacijom međunarodnog humanitarnog prava u novim okolnostima,⁴²⁰ jer u tim uvjetima i okolnostima ratovanja, i ratovi postaju sve više necivilizovani, nehumanici. Kada je riječ o kodifikaciji ratnog prava ono je "imalo za prвobитни cilj da po mogućnosti sve države svijeta postanu strankama tih konvencija u pisanom obliku i da one po ugovornoj osnovi obavezuju sve zaraćene strane u svim budućim ratovima. Dalje je cilj bio da se preciziraju prava i dužnosti strana u oružanim sukobima, da bi se spriječilo da svako za sebe i za suprotnu stranu proizvoljno tumači pravila ratnog prava ovisno o svojim trenutnim interesima."⁴²¹ Prvi značajni izvor međunarodnog ratnog prava je Deklaracija o pomorskom pravu iz 1856. godine poznatija kao Pariška deklaracija. Prvi važniji i opširniji međunarodni dokument iz ratnog prava smatra se Konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u ratu donesena u Ženevi 1864. godine inspirirana bitkom kod Solferina. Zatim slijedi donošenje nekoliko međunarodnih akata od kojih je značajna Petrogradska deklaracija iz 1868. godine, a s njom se države potpisnice odriču upotrebe određenih eksplozivnih sredstava. Prva kodifikacija pravila ratnog prava izvršena je na Haškim konvencijama 1899. i 1907. godine. Kada govorimo o kodifikaciji ratnog prava, možemo reći da je u periodu 1856-1907, sklopljeno i stupilo na snagu 14 međunarodnih sporazuma kojima se regulišu pravila ratovanja i četiri sporazuma koja se tiču neposredne zaštite pojedinca u ratu. Sve ove Konvencije i Deklaracije u prvi plan su stavljale izvođenje vojnih operacija, dok je zaštita pojedinca bila u drugom planu. Najveći broj sporazuma sklopljenih u ovom periodu

⁴¹⁹ Henri Dunant je potaknuo javnost jer je bio svjedok bitke kod Solferina 1859. godine između francuske i austrijske vojske kada je poginulo preko 30.000 ljudi, većina njih je iskrvarila, a dio ranjenika je pokopan živ. Zahvaljujući njemu i njegovoj brošuri «Un souvenir de Solferino» iz 1862. godine, došlo je do organiziranja nacionalnih društava Crvenog križa, i usvajanje prve konvencije o poboljšanju sudbine ranjenika u vojskama na kopnu, potpisane u Ženevi 22. augusta 1864. godine.

⁴²⁰ Razvoj savremenog nuklearnog naoružanja i strahote njihove upotrebe na Hirošimi i Nagasaki su ukazale su na potrebu usvajanja određenih Konvencija o zabranama i ograničenjima upotrebe nuklearnog naoružanja.

⁴²¹ V. D. Degan, nav. dj., str.828.

usvojen je na dvjema Haškim konferencijama 1899. i 1907. godine. Prva haška konferencija održana 1899. godine u Hagu i imala je za rezultat donošenja tri konvencije i tri deklaracije. U Hagu je od 15. juna do 18. oktobra 1907. godine održana i Druga haška konferencija gdje je doneseno i usvojeno trinaest konvencija i jedna deklaracija koje će predstavljati veoma značajne izvore međunarodnog ratnog prava. U svom finalnom aktu, Druga haška konferencija preporučuje da se u istom razdoblju održi i Treća haška konferencija čije će održavanje ipak sačekati zbog izbijanja Prvog svjetskog rata. Na tim konferencijama je za relativno kratko vrijeme, praktično nekoliko mjeseci, donesena nekolicina veoma važnih konvencija i deklaracija koje su tretirale pitanja iz oblasti ratnog prava. Period između Prvog i Drugog svjetskog rata nije bilo razdoblje u kojem je mnogo učinjeno na planu kodifikacije ratnog prava. Nakon završetka Prvog svjetskog rata, osnivanjem Društva naroda pokušava se zabraniti rat kao sredstvo za rješavanje sporova. Ugovor o odricanju rata, Pariški pakt poznatiji kao Brian-Kegelov potpisalo je 15 država u Parizu 27. augusta 1928. godine. Međutim, ubrzo se pokazalo da ovaj dokument nije imao trajniju važnost. U ovom periodu donesen je Ženevski protokol od 17. juna 1925. godine o zabrani upotrebe zagušljivih, otrovnih ili sličnih plinova i bakterioloških sredstava u ratu.

Koliko god da je Prvi svjetski rat prouzročio žrtava i materijalnih razaranja, Drugi svjetski rat ga je daleko nadmašio kako po stepenu razaranja tako i po broju ljudskih žrtava. Drugi svjetski rat poznat je po svojoj brutalnosti kako prema vojnicima tako i prema civilima⁴²² ali i po upotrebi novih vrsta oružja. Potaknuti teškim položajem ranjenika, zarobljenika i civilnog stanovništva nakon Drugog svjetskog rata uslijedilo je usvajanje četiri ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata, a usvajanjem Povelje UN-a napadački rat je proglašen zabranjenim. Međutim, i pored toga svjedoci smo mnogih oružanih sukoba, što nije u skladu sa progresivnim humanitarnim težnjama čovječanstva. Nakon Drugog svjetskog rata Ujedinjene nacije donijele su više međunarodnih akata čiji je cilj kažnjavanje odgovornih lica za ratne zločine, zločine protiv mira i protiv čovječnosti, prije svega donesena je Konvencija o sprečavanju i

⁴²² U ovom ratu milioni civila završili su u logorima smrti kao što su Aušvic, Daha, Treblinka, Jasenovac i drugi logori i mjesta smrti. Zapravo, civili su bili cilj fašističke ideologije.

kažnjavanju zločina genocida (9. decembra 1948. godine) i Konvencija o nezastarjevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti (26. novembra 1968. godine). Posebno treba istaknuti donošenje Ženevskih konvencija koje su zaključene 12. augusta 1949. godine kojima su na sveobuhvatan način regulirana pravila postupanja sa građanskim licima, ranjenicima, bolesnicima i brodolomnicima i sa ratnim zarobljenicima u ratu.

Tokom Drugog svjetskog rata unutar NOVJ formirani su vojni sudovi koji su imali nadležnost za najteža krivična djela bilo da su počinitelji vojne ili civilne osobe.⁴²³ Vojni sudovi su posebnu ulogu imali za procesuiranje djela ratnih zločina, djela narodnih neprijatelja i krivična djela vojnih lica i ratnih zarobljenika. Uredbom o vojnim sudovima u članu 12 regulisano je da Vojni sudovi sude za: *a) ratne zločine, b) djela narodih neprijatelja, c) krivična djela vojnih lica i ratnih zarobljenika.* Član 13. Uredbe definirao je ko su ratni zločinci. Prema ovom članu ratni zločinci su oni građani Jugoslavije, okupatorских ili drugih zemalja koji su: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine; svi pojedini posjednici imanja i preuzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji su nečovječno

⁴²³ Vojni sudovi uspostavljaju se po formiranju proleterskih brigada 1941. godine. Statutom Proleterskih narodnooslobodilačkih brigada donesenim u decembru 1941. godine određeno je da se pri štabovima brigada formiraju vojni sudovi. Taj sud su činili zamjenik političkog komesara, zamjenik komandanta brigade i jedan borac. Imali su zadatku suditi civilnim i vojnim osobama koje su počinila krivična djela špijunaže, izdaje narodnooslobodilačke borbe, ubistva, pljačke, deserterstva, ometanje vojnih jedinica za izvršenje zadatka. Kroz *Fočanske i Krajiške propise* donesene 1942. godine vojni sudovi dobivaju ove nadležnosti i nova kvalifikacija zločinaca (narodni neprijatelji). Prema ovim propisima narodni neprijatelji su: a) sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači; b) svi oni koji su služili okupatorima ma u kojem vidu–kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori, koji su natjerali narod da predoružje okupatoru, svi koji su izdali narodnu borbu i bili u doslugu s okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje i oni koji na teritoriji gdje je vlast u rukama naroda vrše ubistva i pljačku. Naredbom Vrhovnog štaba NOVJ od 29. decembra 1942. godine formiraju se stalni vojni sudovi partizanskih brigada. Vojni sud po ovoj naredbi činili su komandant brigade, politički komesar i jedan borac-član KPJ. Konačno u maju 1944. Vrhovni štab NOVJ donosi *Uredbu o vojnim sudovima*, kojom se ukidaju vojni sudovi na nivou brigada, komandi područja i prelazi u nadležnost vojnih sudova korpusa, vojne oblasti i Viši vojni sud pri VŠ NOVJ. Vidi vise u: Dženana Čaušević, *Partizansko prvosuđe u BiH 1941-1945.*, Glas, Banja Luka, 1988.

eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku. U članu 14 ove uredbe pod narodnim neprijateljima smatrani su: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu-kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su natjeravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluku sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatoru; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke, i slično.⁴²⁴

Kod suđenja pred vojnim sudovima, istragu za optužbu i odbranu provodila je jedna osoba, isljednik. Odluka o presudi se donosila nakon savjetovanja članova suda bez prisutnosti javnosti, najčešće su presude donošene prema slobodnoj procjeni bez uzimanja u obzir dokaznih sredstava. U slučajevima kada su uzimani određeni dokazi, oni su uvijek bili u korist optužbe, a nikako u korist okrivljenika. Kada su izricane najteže kazne-smrtna kazna, tu presudu je trebao potvrditi Viši vojni sud. Ovi Viši vojni sudovi najčešće su samo potvrđivali presude nižih sudova. Suđenja pred vojnim sudovima po Uredbi o vojnim sudovima iz 1944. godine vršeno je do donošenja Zakona o uređenju i nadležnosti vojnih sudova u Jugoslovenskoj armiji (Sl. list broj 65, od 31. augusta 1945.). Vojnim sudovima ograničena je nadležnost donošenjem Zakona o uređenju i nadležnosti vojnih sudova, u augustu 1945. godine, i oni su ovim zakonom nadležni za vojne osobe i ratne zarobljenike, a civilnim osobama sude samo za djelo slabljenja narodne obrane i izdavanje vojnih tajni. Prema službenim podacima, vojni sudovi su tokom 1945. godine u Jugoslaviji izrekli 5.484 smrtnih kazni, od čega 4.864 civilnim osobama. Suđenja pred vojnim sudovima bila su brza a kazne su bile drakonske i nemilosrdne. Ovim kaznama trebale su se poslati poruke svima onima koji se nisu slagali ili onima koji se neće slagati sa novim društveno-političkim sistemom. Presude nisu bile zasnovane na utvrđenoj krivici na bazi konkretnih dokaza, a optuženima nisu u obzir uzimani argumenti u

⁴²⁴ [http://sr.wikisource.org/wiki/Uredba_o_vojnim_sudovima_\(1944.\)](http://sr.wikisource.org/wiki/Uredba_o_vojnim_sudovima_(1944.)), pristupljeno 25. maja 2013.

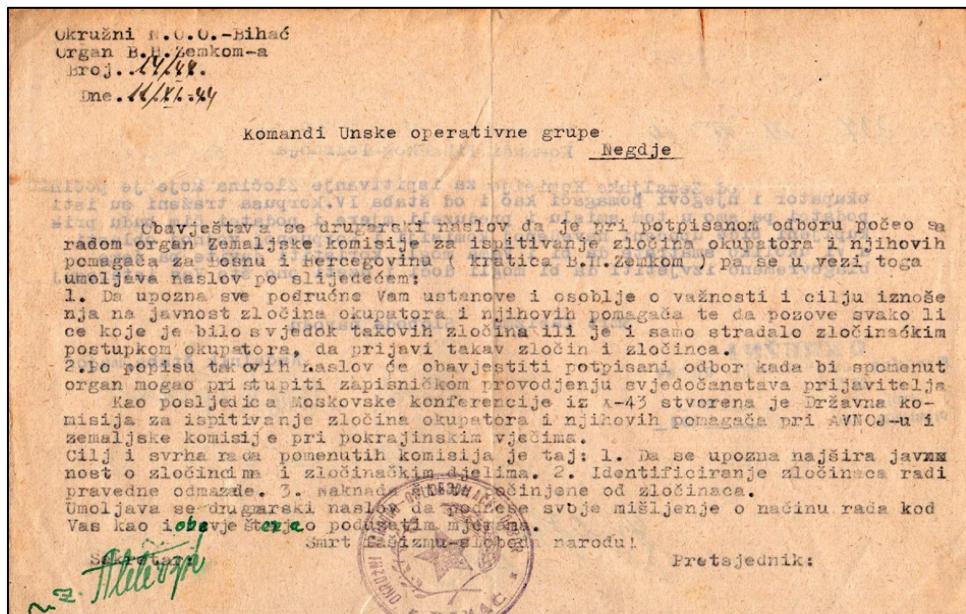
njihovu odbranu. Najčešće prije suđenja optuženi su proglašavani unaprijed narodnim neprijateljima i sa njima se trebalo obračunati po ***kratkom postupku***. Ključnu ulogu u provođenju represivnih mjera u odnosu na protivnike NOP-a i NOVJ-a imali su vojni sudovi od sredine 1944. do kraja ljeta 1945. godine. Posebnu podršku vojnim sudovima davalo je Odjeljenje zaštite naroda (u daljem tekstu OZN-a). OZN-a je kroz svoje djelovanje bila direktni čuvar i zaštitnik komunističke ideologije. Pripadnici OZN-e prikupljali su podatke i prosljeđivali ih vojnim sudovima. Donošenjem *Zakona o uređenju narodnih sudova* (august 1945.) uspostavljaju se stalni sudovi sa sudskim vijećima. Nakon rata suđenje za krivična djela ratnih zločina regulirano je *Zakonom o krivičnim djelima protiv naroda i države* (Sl. list DFJ, broj 66 od 1. septembra 1945.). Ovim zakonom suđenja su bila u nadležnosti narodnih okružnih sudova, a ne više vojni sudovi, dok su za vojne osobe bili nadležni vojni sudovi. Pitanje odgovornosti za ratne zločine na prostoru FNRJ nakon rata bilo je u nadležnosti Komisija za utvrđivanje odgovornosti okupatora i njihovih pomagača i nadležnih sudova. Komisije su prikupljale podatke o žrtvama, počiniteljima zločina a nadležni sudovi su vršili suđenja. Ustavom FNRJ⁴²⁵, član 115, suđenje za ratne zločine bilo je u nadležnosti Vrhovnog suda FNRJ, Vrhovnih sudova Republika i Pokrajina, Okružnih i Sreskih sudova ali i vojnih sudova. Najveći broj suđenja izveden je pred Sreskim i Okružnim sudovima.⁴²⁶ Optužbe za ratne zločine zastupala su Javna tužilaštva.⁴²⁷ Okružno javno tužilaštvo i Okružni sud Bihać bili su u nadležnosti za procesuiranje ratnih zločina na ovim prostorima. Ove pravosudne instance vodile su i okončale značajan broj predmeta ratnih zločina na ovim prostorima. Međutim, pred ovim sudskim instancama nikada niko nije odgovarao za zločine počinjene nad Bošnjacima Ljutočke doline. Pred okružnim sudom u Bihaću jedan broj Bošnjaka-muslimana osuđen je na višegodišnje zatvorske kazne za zločine

⁴²⁵ Prvi Ustav FNRJ donesen je 31. januara 1946. godine.

⁴²⁶ Vijeća Sreskog i Okružnog suda kada sude u prvom stepenu, sastoje se od sudija i sudija porotnika koji su ravноправni u suđenju (član 119 Ustava FNRJ). Sudije i sudije-porotnike sreza ili okruga bira i razrješava Narodni odbor sreza ili okruga (član 121 Ustava FNRJ).

⁴²⁷ Javnog tužioca FNRJ i njegove zamjenike bira i razrješava Narodna Skupština FNRJ, a javne tužioce i njihove zamjenike po Republikama i Pokrajinama imenuje i razrješava Javni tužilac FNRJ; javne tužioce okruga i srezova imenuje i razrješava Javni tužilac Republike uz potvrdu Javnog tužioca FNRJ (član 125 Ustava FNRJ).

počinjene nad srpskim stanovništvom (Burzić Avdo, Kadić Bego, Kozlica Agan, Šušnjar Mujaga, Kulenović Mahmut, Pehlivanović Ibrahim, Bašić Ibro, Vojić Avdo i drugi.

Obavijest o radu Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača⁴²⁸

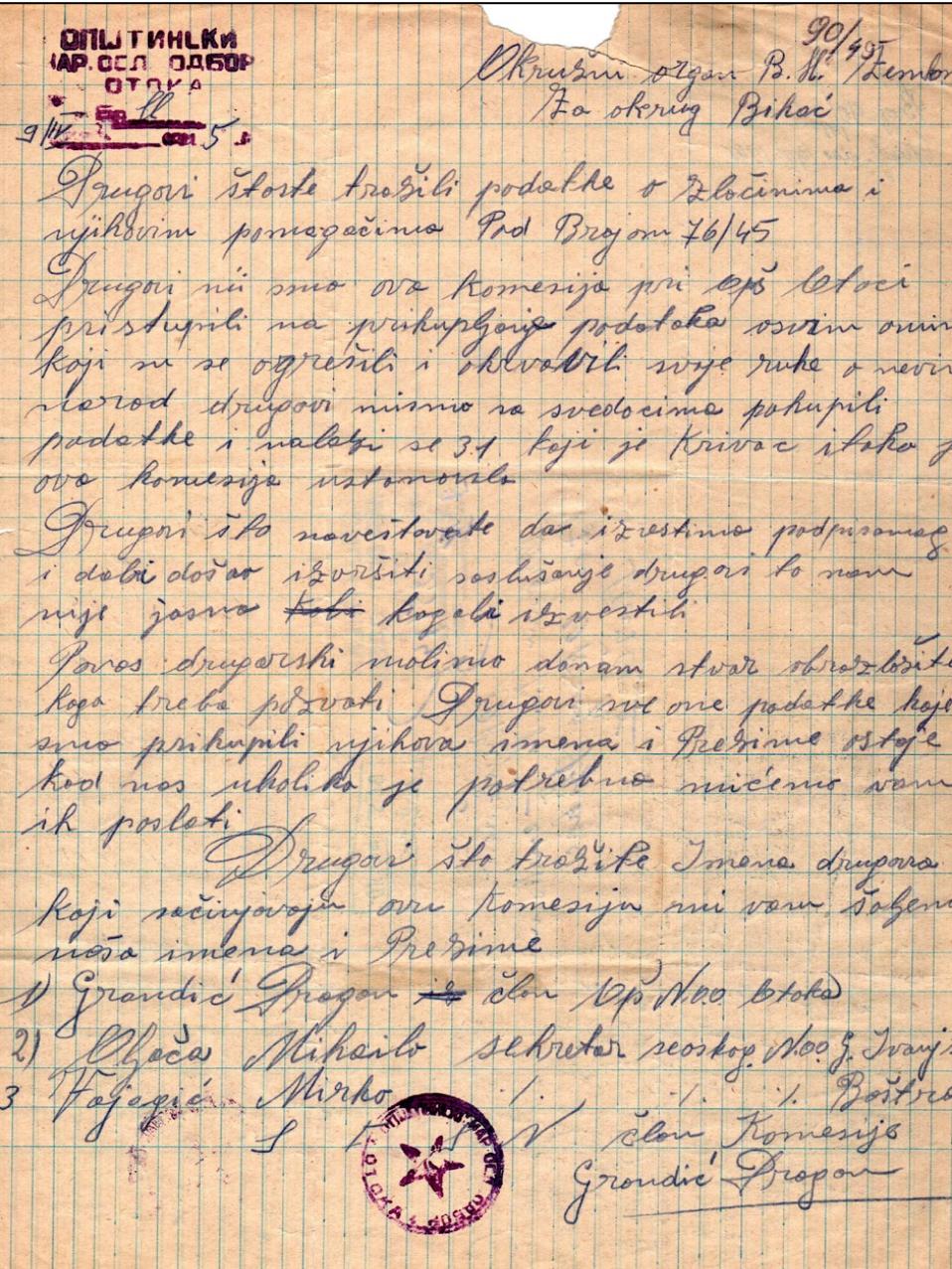
Većina presuda izrečenih pred ovim sudovima a koje su se odnosile na smrtnu kaznu izvršavane su streljanjem. Uz smrtnu kaznu obavezna je bila mjera konfiskacije imovine.⁴²⁹ Osuđenima se stavljalo na teret da su narodni neprijatelji, pripadnici fašističkih jedinica, suradnici okupatora i drugo. Sudovi su nakon rata provodili i *ideološki i pravni obračun* sa preostalim *narodnim neprijateljima* i tako branili tekovine *Narodnooslobodilačke borbe*. U sudskim procesima koji su vođeni pred nadležnim sudovima velik broj donesenih presuda nije imao pravno valjane dokaze kojima se dokazuje krivnja osuđenika već su presude

⁴²⁸ Arhiv USK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 1.

⁴²⁹ Oduzimanje-konfiskovanje imovine *ratnih zločinaca* vršeno je na osnovu odluke AVNOJ-a, od 21. novembra 1944. godine, kojom neprijateljska imovina prelazi u državnu. U Uredbi u članu 1 tačka 3. stoji: Sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača, bez obzira na njihovo državljanstvo, i imovina svakog lica, bez obzira na državljanstvo koje je presudom građanskih ili vojnih sudova osuđeno na gubitak imovine u korist Države. Imovina Jugoslavenskih državljanina pada u tom slučaju pod udar ove Odluke, bez obzira da li se nalazi u zemlji ili inozemstvu.

donošene na osnovu ideoloških predrasuda i nedovoljnih ili pogrešno utvrđenih činjenica. Ovakav pristup u suđenjima imao je strašne posljedice po nevine ljudi.⁴³⁰ Mnogi su dobili smrtne kazne, višegodišnje zatvorske i druge kazne koje nisu bile utemeljene na zakonu i pravu. Ovakvim pristupom jugoslovenske -komunističke vlasti nisu postigle cilj a to je kažnjavanje ratnih zločinaca za djela koja su počinili.

⁴³⁰ Bećiragić Hasan je osuđen na dugogodišnju kaznu zatvora zbog navodnog ubistva jednog Srbina 1941. godine. Hasan je u zatvoru proveo 18 godina, da bi nakon izlaska iz zatvora sreo Srbina kojeg je on **ubio**. Srbin kojeg je navodno **ubio** Hasan nakon rata je odselio u Kikindu. Bez obzira što je nevin odležao dugogodišnju zatvorskiju kaznu Hasan nije smio da se žali na presudu komunističkih vlasti. Nije ovo jedini primjer kako su sudili komunistički sudovi **ustašama** iz Ljutočke doline. Još je slučajeva gdje su nevini ljudi osuđeni na smrtnu kaznu ili dugogodišnje zatvorske kazne.

Članovi komisije za utvrđivanje zločina na području Bosanske Otoke⁴³¹

⁴³¹ Arhiv USK, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 1.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zajednički zločini ustanika i četnika počinjeni u periodu juli-oktobar 1941. godine na području Bosanske krajine i Like nisu temeljito i sistematski istraživani niti je šira bosanskohercegovačka javnost detaljnije upoznata sa njima. U knjizi nastojimo da kroz zločine ustanika počinjenih nad Bošnjacima i Hrvatima u Ljutočkoj dolini i širem okruženju (Boričevac, Krnjeuša, Vrtoče, Drvar) spoznamo istinu o ustanku i njegovim posljedicama, kako bi produbili stare i ponudili nove spoznaje o ovim događajima. Kroz cjelovite prikaze ukupnosti zločina i njegovih posljedica na ovaj kraj, posebno smo željeli ukazati na sistematska prešućivanja i umanjivanja zločina ustanika i prikrivanje pravih naredbodavaca i počinilaca zločina nad nevinim ženama, djecom i starcima. Ovim istraživanjem istovremeno, želimo potaknuti i druge istraživače da nastave istraživanje ove problematike. Kakav je bio odnos zločinaca prema žrtvama najbolje ilustriraju činjenice da je nakon Drugog svjetskog rata došlo do institucionalnog prikrivanja, zataškavanja, prešućivanja i prebacivanja odgovornosti za zločine nad Bošnjacima i Hrvatima od strane vlasti. Najčešće su žrtve bile predmet politiziranja; predmet podjele na *naše i njihove*; samo su *naši* mogli biti žrtve, a *njihovi*, zločinci, odnosno samo su *loši* okupatori (Njemci i Talijani) i izdajnici (ustaše, četnici, domobrani i dr.) a *dobri* su ustanici i partizani. Na ovoj matrici izgrađeni su mnogi stereotipi što je na kraju rezultiralo nepravednim odnosom prema nevinim žrtvama. Nespremnost jugoslovenskih vlasti da istraže sve zločine, ma ko da ih je počinio i kazni odgovorne za iste, pokazalo je selektivnost u suočavanju sa prošlošću. Samo su istraživani zločini okupatora i njihovih pomagača, ali ne i zločini ustanika i partizana koji su također činili zločine. Nakon Drugog svjetskog rata stvorena je takva percepcija da ustanici-partizani nisu mogli počiniti zločine. Na samom početku, još tokom Drugog svjetskog rata, formirana je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača što je apriori ukazivalo čime će se ova komisija baviti. Formiranjem ove komisije samo su se utvrđivali i istraživali *njihovi* zločini, dok *naši* nisu mogli, niti su činili zločine.

Istrage o zločinima nad Bošnjacima koje su počinile ustaničke snage nikad nisu bile provedene zbog toga što su zločinci bili na najvišim državnim, partijskim i vojnim funkcijama. Istinu o zločinima nad Bošnjacima kreirale su obavještajne službe koje su bile u rukama KPJ i one su bile tužilac i sudija ***narodnim neprijateljima***.

Ratni zločini počinjeni nad Bošnjacima Ljutočke doline (Kulen-Vakuf, Orašac) od strane ustaničkih jedinica nikada nisu istraživani niti procesuirani, što je bio obrazac odnosa komunističkih vlasti prema nevinim žrtvama. U septembarskim danima 1941. godine ustaničke jedinice počinile su strašne zločine nad nevinim civilnim stanovništvom. U samo nekoliko dana (4-10. septembra 1941. godine) ubijeno je preko hiljadu žena, djece i muškaraca. Nikada nije urađeno temeljito istraživanje, niti je utvrđen tačan broj ubijenih. Podaci o broju žrtva ratnih zločina ustaničkih jedinica kreću se 1.365-2.300 ubijenih ljudi, žena i djece.⁴³² Posebno treba istaknuti činjenicu da su ustaške vlasti po dolasku izbjeglica izvršile popis i utvrdile broj žrtava, ali taj dokument nikad nije nađen ili su isti jugoslovenske vlasti namjerno uništile kako se istina o zločinima ne bi saznala. Ubijanje nevinih izvršeno je na više lokaliteta a posebno na Handžića grahoriju, jami Golubnjači u Martin-Brodu, Dugopoljskoj jami, Dulibi u Kulen-Vakufu, Prkosima i drugim mjestima. Prema svjedočenju preživjelih i drugoj dostupnoj građi posebno je bilo izraženo ubijanje žena i djece. Velik je broj slučajeva gdje su ubijana djeca starosti od nekoliko mjeseci do nekoliko godina. U zločinima ustanika nad civilnim stanovništvom Ljutočke doline posebno su se isticali ustanici iz okolnih srpskih sela. Međutim, bitno je reći da su ubijanja i zločine pored ustanika činili i žene i muškarci srpske nacionalnosti. U nekoliko dana septembra 1941. godine potpuno su spaljena i opljačkana sva naselja u Ljutočkoj dolini u kojima su živjeli Bošnjaci. Sve džamije su spaljene i uništene. Ovim se, zapravo, željela poslati jasna poruka Bošnjacima Ljutočke doline.

⁴³² Postoji nekoliko izvora koji govore o broju žrtva iz Ljutočke doline. Ovdje treba istaknuti podatke iz Rezolucije banjalučkih Muslimana, podatke odbora za izbjeglice iz Zagreba od 13. septembra 1941. godine, podatke profesora Huseina Alića, Abasa Mušete, Esada Bibanovića i drugih.

Karakteristika zločina ustanika jeste masovnost zločina usmjerena na cjelokupno stanovništvo Ljutočke doline. Broj ubijenih i likvidacije na svim mjestima, a posebno ubijanje nemoćnih na *putu smrti* između Čovke i Ripča, ukazuje na plan ali i duboku mržnju prema žrtvama. Masovnih ubijanja nije bio pošteđen niko; ubijana su djeca, žene, starci, ubijani su muškarci. Najmlađa žrtva je nerođena beba koju su zločinci nožem izvadili iz utrobe njene ubijene majke, a najstarije su starci blizu sto godina. Ova masovnost posebno je bila izražena prema nemoćnim, odnosno prema ženama i djeci. Kroz velik broj poznatih slučajeva ubijanja žena i djece nastojali smo pokazati prave namjere i razmjere mržnje zločinaca prema žrtvama. Napad na Ljutočku dolinu od strane ustaničkih jedinica je dobro planiran, organiziran i izведен sa jasnim ciljem zauzimanja ovog prostora, progona i ubijanja civilnog stanovništva. U prilog tome idu i činjenice da su ustaničke snage u augustu 1941. godine, potpuno očistile prostor u neposrednom okruženju Ljutočke doline i izvršile zločine nad hrvatskim stanovništvom. Ovo je trebalo biti uvertira za izvršenje zločina u Ljutočkoj dolini. Istovremeno, može se govoriti da su ustanici prethodno planirali mjesta masovnih ubijanja i prikrivanja posmrtnih ostataka (Jama Golubnjača i Dugopoljska jama). Ubijanje, protjerivanje, pljačka privatne imovine, paljenje kuća i džamija dio je sistematskog i planiranog odnosa sa ciljem fizičkog nestanka Bošnjaka sa prostora Ljutočke doline.

Iako nikad nisu izvršene ekshumacije i obdukcije, odnosno utvrđivanje uzoka smrti kod žrtava, prema brojnim svjedočenjima i pisanim materijalima kao glavni uzrok smrti kod žrtva su smrtnе povrede nastale klanjem, ubijanjem tupim i oštrim predmetima i bacanja u jame ili gušenje velikog broja žena u riječi Uni. Jedan broj žrtava, posebno onih koji su bačeni u jamu Golubnjaču i Dugopoljsku jamu, ubijen je vatrenim oružjem. Jedan dio žrtava na putu smrti, također, je ubijen vatrenim oružjem. Sa sigurnošću se može reći da je većina muškaraca ubijena vatrenim oružjem a djeca, žene i starci tupim i oštrim predmetima. I najveći broj žrtava su civili, dok su ustaše i domobrani uspjeli doći do Bihaća.

Uprkos pojedinačnim slučajevima kada su pojedini ustanički komandanti ili ustanici pojedinačno spasavali ili *vraćali dug* onim koji su

ih zadužili od prije ili ih spasili od ustaša, nije bilo organizirane zaštite nedužnog stanovništva od strane ustanika. Iako je jedan broj žena i djece bio pod njihovom zaštitom u zgradama žandarmerijske stanice na Buku, zločinci su i tu činili zločine silovanja uglavnom maloljetnica i žena. Ovo, svakako, govori da zaštita života, imovine i časti žrtava nije bilo u fokusu ustanika, nego da su nedužni ljudi bili prepušteni masovnim zločinima. Posebno smo naglasili da je preko 600 djece iz Ljutočke doline ostalo bez jednog ili oba roditelja kao posljedica zločina ustanika. Ova djeca su smještana po raznim dječijim domovima, usvajana od strane hrvatskih porodica, odrastala kod rodbine. Jedan broj djece nikad nije vraćen u svoje porodice. Nakon 50 godina dolazilo je prvi put do susreta braće, sestre koji su usvojeni od dobrih ljudi.

Utvrđivanje podataka o žrtvama ustaničkih zločina sa biografskim podacima izuzetno je teško i najveći broj podataka za nevine žrtve nikad neće biti prikupljen. Zašto se nisu istražili i prikupili podaci o žrtvama ustanika iz septembra 1941. godine? Postoji više razloga. Sigurno, jedan od razloga jeste nespremnost komunističkih vlasti za utvrđivanje istine iz razloga što su mnogi koji su učestvovali u zločinima poslije rata obavljali najviše funkcije u vlasti. Drugi razlog je što su ubijene čitave porodice tako da нико nije mogao dati podatke o žrtvama. Treći razlog koji, svakako, zaslužuje pažnju jeste da komunističke vlasti nisu popisivale one žrtve koje su imale nekog u ustaškim ili domobranskim jedinicama. Ovakav odnos prema popisu i istraživanju žrtava Ljutočke doline predstavlja anticivilizacijski i antihumani čin.

Posebno karakteristično za ove zločine jeste da oni nikad nisu procesuirani, da nikad nisu istraživani niti da su žrtve pronađene, ekshumirane i dostoјno sahranjene. Poslijeratni zapisi komunističkih vlasti o ovim događajima imali su za cilj da umanje veličinu žrtve, da krivnju prebace na *neodgovorne elemente* i da daju alibi počiniocima ovih zločina zbog zločina ustaša počinjenih nad Srbima. Sigurno su ustaše počinile ratne zločine nad srpskim stanovništvom na području općine Bihać i mnogi zločinci su nakon rata osuđeni na različite kazne. Nikada niko od počinilaca ili naredvodavaca zločina nad bošnjačkim stanovništvom Ljutočke doline nikad nije kažnjen. Porazna činjenica da nisu provedena značajnija istraživanja ovog masovnog zločina i da su žrtve ovih zločina

prikazivane kao ustaše. Nakon rata ovom kraju nametnut je oreol krivnje proglašavajući ovo mjesto ustaškim, a njihove stanovnike ustašama. Iz tog razloga postavlja se pitanje vjerodostojnosti poslijeratne komunističke vlasti, pitanje provođenja pravde, odnosno selektivnosti u provođenju pravde. Poslijeratna vlast u Jugoslaviji uspostavila je diskriminatorski odnos prema žrtvama ustanika i partizana u odnosu na žrtve okupatora i domaćih izdajnika.

Ljutočka dolina je na identičan način juna 1992. godine doživjela istu sudbinu kao septembra 1941. godine. Srpske vojne snage iz 2. kраjiškog korpusa tzv. V RS i tzv. VRSK su napale Ljutočku dolinu i izvršile strašne zločine. Ubijana su djeca, žene, starci, odvođeni muškarci u logore i ubijani. Posmrtni ostaci žrtava pronađeni su u 4 masovne grobnice. Opet su jame bile pune posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka. I opet su komšije Srbi bili izvršioci ovih zločina. Unuci ubica iz septembra 1941. godine nastavili su zločine svojih djedova ubijajući nevine civile juna 1992. godine. Historijski kontinuitet zločina nad Bošnjacima Ljutočke doline izražen je kroz duži vremenski period praćen ubijanjem, progonom, paljenjem, pljačkom, devastacijom materijalnih dobara i vjerskih objekata od strane komšija Srba iz najbližeg okruženja. Pored kontinuiteta tih zločina dolazimo do spoznaje da je većina tih zločina ostala nekažnjena, da je sistematski zataškavana i prešućivana.

Zločini nad Bošnjacima Ljutočke doline predstavljaju paradigmu zločina nad Bošnjacima na prostoru Bosne i Hercegovine. Na malom prostoru u kratkom vremenskom periodu planski i kontinuirano vršena su masova ubijanja, protjerivanja, mučenja, nezakonita zatvaranja, pljačka, devastacija vjerskih objekata, privatne imovine. U kratkom historijskom periodu od sedamdesetak godina dva puta ovaj narod je bio izložen strašnim zločinima, razlika je samo po obimu i vremenu izvršenja zločina. Ubijanje, mučenje, protjerivanje, logori i masovne grobnice nisu produkt pojedinačnih pomračenih umova, već produkt dobro osmišljenih i razrađenih velikosrpskih planova, programa i strategija. Karakteristika svih ovih zločina su mjesta ubijanja i pokušaji prikrivanja. Uništavajući, pljačkajući, rušeći i paleći vjerske, kulturne i privatne objekte, počinioci zločina imali su za cilj stvoriti prostor koji će biti etnički očišćen i na kome neće biti tragova življenja Bošnjaka.

IZVORI I LITERATURA

A) IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (Fond Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Arhiv Unsko-sanskog kantona, Bihać, Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Muzej Unsko-sanskog kantona, Bihać, Zbirka dokumenata 1941-1945, Fond prijepis originalnih dokumenata NDH-a.

b) Objavljeni izvori

1. Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije, godina I, broj 1, Beograd, 1. februar 1945.
2. Ustav FNRJ (Službeni list FNR, godina II, broj 10, Beograd, 1. februar 1946.)
3. *Izvještaj štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškome, štabu Drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođene Kulen-Vakufa, Izvještaj Zapovjedništva Treće oružničke pukovnije od 18. septembra 1941 god. o akcijama ustnika na teritoriji pukovnije u vremenu od 4. do 18. septembra 1941 godine, Izjava štaba NOP Odreda Bosne i Hercegovine od 20. septembra 1941. god. o uslovima saradnje sa samostalnim četničkim odredima*", objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije-Borbe u Bosni i Hercegovini, Tom IV, knjiga 1, Vojno istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1951.
4. *Telefonski izvještaj posadnog zapovjednika Pihlera o stanju u Gospiću, Telefonski izvještaj satnika Vebera o stanju u Boričevcu 30. jula 1941. godine* objavljeno u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1952.

B) KNJIGE

- Anto Baković, *Stradanja Crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu Svećenici - žrtve rata i porača*, August Šenoa, Zagreb, 1994.
- Ante Beljo, *Masovni četnički zločini*, Hrvatsko slovo, 31. juli 2009.
- Anto Orlovac, *Palme im u rukama-Život i mučeništvo župnika Krešimira Barišića i uništenje župe Krnjeuša 1941. godine*, Banja Luka -Zagreb, 2008.
- Artur Evans, *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- Boško Kerkez, *Radanje i razvoj Vakufske čete*, objavljeno u: Petrovac u NOB, Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Borivoj Čović, *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, Sarajevo, 1988.
- Branko Latas, Milovan Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, BIGZ, Beograd, 1979.
- Danilo-Danić Damjanović, *Krntijaši-slavni putovi bataljona Marko Orešković*, Lykos, Zagreb, 1957.
- Danilo Damjanović-Danić, *Pad Kulen-Vakufa*, objavljeno u: Petrovac u NOB, Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Derviš Kurtagić, *Zapisi o Kulen-Vakufu*, Kurtagić, Bihać, 2005.
- Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1967.
- Dušan Lukač, *Bihaćki komunisti u ustanku 1941. godine*, objavljeno u: Bihać u novijoj istoriji (1918-1945.), Zbornik radova, tom I, Institut za istoriju Banjoj Luci, Banja Luka, 1987.
- Dženana Čaušević, *Partizansko prvosuđe u BiH 1941-1945.*, Glas, Banja Luka, 1988.
- Đoko Jovanić, *Ustanak u južnoj Lici*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knjiga I, Vojno delo, Beograd, 1964.
- Đoko Jovanić, *Ustanak u Donjelapačkom kotaru 1941. godine*, objavljeno u: *Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945*, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 14, Karlovac, 1985.
- Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, EL-Kalem, Sarajevo, 2003.

- Esad Bibanović, *Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu*, objavljeno u: Bihać u novijoj istoriji, Zbornik radova, Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987.
- Evlija Čelebija, *Putopis*, prevod Hazim Šabanović, Sarajevo publishing, Sarajevo, 1996.
- Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb, 1986.
- Fikret Midžić, *Granice i teritorija BiH od Karlovačkog mira do kraja Prvog svjetskog rata na starim geografskim kartama (1699-1918)*, Društvo arhivskih radnika USK, Bihać, 2010.
- Gojko Polovina, *Sjećanje na početni period narodnog ustanka u Lici 1941. godine*, objavljeno u: *Zbornik Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac*, Historijski arhiv u Karlovcu, 1971.
- Gojko Polovina, *Svedočenje-Prva godina ustanka u Lici*, Rad, Beograd, 1988.
- Hamdija Kreševljaković, *Izabrana dijela*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991.
- Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u BiH*, Sarajevo, Svetlost, 1980.
- Hamdija Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1935.
- Hrhnologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964
- Husein Alić, *Bivši Kulen-Vakuf*, Narodna uzdanica, godina XI, Bosanska pošta, Sarajevo, 1942.
- Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Ibn Sina, Sarajevo, 2005.
- Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2009.
- Joja Radišić, *Zauzimanje Krnjeuše uz podršku topa*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u, Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Josip Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. VIII. 1941*, Vikariat Banjalučke biskupije, Zagreb, 1999.
- Josip Pavičić (ur.), *Dossier Boričevac*, P.I.P, Zagreb, 2012.
- Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Stanford University Press, 1975.

- Kosta Nađ, *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga peta: 1941-1945., Kultura, Beograd, 1961.
- Lazo Radošević, *Vrtoče u ustanku*, objavljeno u: Petrovac u NOB - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Lazo Radošević, *Napad na Vrtoče*, , objavljeno u: Petrovac u NOB - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Max Bergholz, *Čudna šutnja-zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu*, Časopis Historijska traganja, broj 8, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011
- Midhat Kozličić, *Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja*, Grafičar, Bihać, 1999.
- Milan Karanović, *Pounje u Bosanskoj krajini*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1925.
- Milan Štikavac, *Krvavo lapačko ljeto*, Ratna sećanja iz NOB-a II, Vojno Delo, Beograd, 1981.
- Milan N. Zorić, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Vojno delo, Beograd, 1963.
- Milenko Stupar, *Krnjeuša i njena četa*, objavljeno u: Petrovac u NOB - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.
- Miodrag Zečević, *Dokumenti sa suđenja Ravnogorskog pokretu*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd, 2001.
- Mirzet Mujadžić, Nijazija Maslak, *Stari gradovi Unsko-sanskog kantona*, JU Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa, Bihać, 2009.
- Moric J. Levi, *Jevreji Bihaća 1919-1945*. Objavljeno u Bihać u novijoj istoriji (1918-1945), Zbornik radova, Tom I., Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987.
- Mujo Begić, *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi-sjećanja*, Grafičar, Bihać, 2004.
- Mujo Begić, *Kontinuitet ratnih zločina i stradanje Bošnjaka Ljutočke doline*, objavljeno u: Zbornik radova Pravnog fakulteta u Bihaću, broj 1/09, Bihać, 2009.
- Mujo Demirović, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, Ekonomski i Pravni fakultet u Bihaću, Bihać, 1999.
- Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1998.
- Nijazija Maslak, *Uvod*, objavljen u knjizi Bejdo S. Felić, Felić porodično stablo, Grafičar, Bihać, 2001.

Nikica Pilipović, *Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora*, objavljeno u: Petrovac u NOB-u, Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.

Nikica Pilipović, *Vrtoče u ustanku 1941*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga IV, Vojno Delo, Beograd, 1964.

Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1971.

Omer Novljanin, Ahmed Nesimović, *Odrana Bosne 1736–1739*, Bošnjačka knjiga, Travnik, 1994.

Pero Boltić, *Drvar 1941-1945- Sjećanje učesnika*, II. svezak, Drvar, 1972.

Pero Pilipović, *Borba Cyjetničana na petrovačkom području*, objavljeno u: Petrovac u NOB - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.

Pero Pilipović, *Oslobađanje Kulen-Vakufa*, objavljeno u: Petrovac u NOB - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.

Petar Rađenović, *Bjelajsko polje i Bravsko-antropogografska istraživanja*, Srpski etnografski zbornik-Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 20, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1925.

Rezolucija Banjalučkih muslimana, objavljena u: Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, Beograd, 1951.

Rudolf Horvat, *Lika i Krbava*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941.

Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knjiga 3, Zagreb, 1889.

Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobođilačkog rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

Sajo Grbić, *Prve akcije u opština Lipa i Ripač*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941.-Zbornik, knjiga IV, Vojno delo, Beograd, 1964.

Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne I*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Sava Mileusnić, *Donji Lapac u ustanku*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga V, Vojno delo, Beograd, 1964.

Savo Popović, *Sjećanje na događaje iz ustanka u Bihaćkom srežu*, objavljeno u: Ustanak naroda Jugoslavije, knjiga treća, Vojno Delo, Beograd, 1964.

Simo Arnautović, Rade Zorić, *Selo Veliki Stjenjani u NOB-u*, objavljeno u: Petrovac u NOB, - Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.

Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Grafički zavod, Titograd, 1958.

Simo Lukić, *Četnici u kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.*, objavljeno u Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941-1945, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1985, str.889.

Slavko Goldstein, *1941.-godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.

Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima(1991-93)*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.

Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo, 1996.

Smail Čekić, *Istraživanje žrtava genocida, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu: naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, KULT B, Sarajevo, 2007.

Stevo Babić, *Drvar 1941-1945- Sjećanje učesnika*, II svezak, Drvar, 1972.

Stevan Moljević, *Homogena Srbija*, objavljeno u: Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo, 1996.

Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Zbornik dokumenta i svjedočenje, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Vladimir Đ. Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet u Rijeci, Rijeka, 2000,

Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.

Vukoslav J. Filipović, *Selo Bušević u daima otpora*, objavljeno u: Petrovac u NOB,- Zbornik sjećanja, Knjiga I, SUBNOR Bosanski Petrovac, Sarajevo, 1974.

Zdravko Dizdar, *Bihaćka partijska organizacija 1941-1945. godine*, objavljeno u: Bihać u novoj istoriji (1918-1945), Zbornik radova, Tom II, Institut za istoriju u Banjoj Luci, Banja Luka, 1987.

Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.

Zdravko Dizdar, *Četnička organizacija na području Tromeđe 1941. godine*, rukopis u štampi

Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 194.-1945*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1999.

Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945.-Doba utemeljenja*, Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2007.

C) PERIODIKA

- 1 Enes Pelidija, *O pokrštavanju ličkih Bošnjaka u Bečkom ratu (1683-1699)*, Preporod br. 9/580, Sarajevo, septembar 1995.
2. Ibrahim Kajan, *Pakao Vakuf Golubnjača*, Obledalo, godina I, broj 2, 1990.
3. Nijazija Maslak, *Porijeklo Bošnjaka bihaćkog kraja, Nova doseljavanja Bošnjaka*, Unsko-sanske novine, br. 169. od 23.7.1999.
4. Nijazija Maslak, *Paradigma bošnjačkog stradanja*, Unsko-sanske novine, septembar 2011, str.3.
5. *Jugoslovenska straža*, br.28., Beograd, 7. juli 1935.
6. *Hrvatski narod*, br. 112., Zagreb, 6. juni 1941.,

POPIS SKRAĆENICA

AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
Jugoslavije	
BiH	Bosna i Hercegovina
BASK	Bihaćki atletski sportski klub
CNK	Centralni nacionalni komitet
FNRJ	Federativna narodna republika Jugoslavija
JNA	Jugoslovenska narodna armija
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
NDH	Nezavisna država Hrvatska
NKOJ	Nacionalni Komitet oslobođenja Jugoslavije
NOP	Narodnooslobodilački pokret
NOR	Narodnooslobodilački rat
NOVJ	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
OZN	Odjeljenje za zaštitu naroda
SAD	Sjedinjene Američke Države
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SUBNOR	Savez udruženja boraca
narodnooslobodilačkog rata	
UN	Ujedinjene nacije
VK JVVO	Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u
otadžbini	
ZAVNOBiH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZEMKOM	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Izrazi zahvalnosti

Izraze moje zahvalnosti posebno zaslužuje moja porodica, koja mi je bila velika podrška i pomoć u pisanju ove knjige. Najveću zahvalnost dugujem izdavaču Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva sa prof. dr. Smailom Čekićem na čelu koji su imali presudan utjecaj na štampanje ove knjige. Posebnu zahvalnost dugujem mojim recenzentima prof. dr. Smailu Čekiću i prof. dr. Zdravku Dizdaru koji su svojim sugestijama, smjernicama i uputama pomogli da uspješno okončam pisanje ove knjige. Veliku zahvalnost dugujem općini Bihać i načelniku mr.sci Emdžadu Galijaševiću za finansijsku podršku. Velika zahvalnost ide Husi Hadžiću na oblikovanju knjige za štampu. Svakako izrazi zahvalnosti idu i lektoru profesorici Emiri Hrnjici. Zahvala pripada i onima koji su mi na raspolaaganje stavili dio izvorne građe, dokumenata, fotografija i karata i pomogli na druge načine. Među njima su Nijazija Maslak, Fikret Midžić, Jasna Burzić, Huse Behrem, Adem Dervišević, Tale Vojić, Huse Bilić, Smail Mehadžić i drugi. Bez preživjelih svjedoka zločina u Ljutočkoj dolini ova knjiga bi bila manjkava iz tog razloga zahvaljujem se Zlatki Beganović, Muhamedu Vojiću, rahmetli Šabanu Vojiću, Smaji Hodžiću, Aliji Šehiću, Vahidi Lipovači i svima koji su mi pružili bilo kakve informacije u pisanju ove knjige.

Dr. sci. Mujo Begić

PRILOZI

r/b	Prezime i ime	
1.	Aganović Hasib	38. Bećiragić Zuhdija
2.	Aganović Smajo	39. Beganović Began
3.	Aganović Suljo	40. Beganović Omer
4.	Anadolac Nurija	41. Begović Čatiba
5.	Anadolac Muharem	42. Begović Džehva
6.	Ajdinović Bećir	43. Begović Sevda
7.	Ajdinović Mahmut-Maše	44. Behrem Ale
8.	Alagić Ale	45. Behrem Bajro
9.	Alagić Nezir	46. snaha Behrem Bajre
10.	Alagić Mustafa-agá	47. Behrem Fate
11.	Alagić Muho	48. Behrem Melka
12.	Alić zv. Brico	49. Behrem Muhamed
13.	žena Alića zv. Brico	50. Behrem Mujaga
14.	Alivuk Maše	51. Behrem Omer
15.	Alivuk Redžo	52. Behrem Redžo
16.	Altić Ahmet	53. Behrem Zejna
17.	Altić Ešref	54. Bibanović Ahmed
18.	Altić Himzija	55. Bibanović Esad
19.	Altić Mahmut	56. Bibanović Hilmija
20.	žena Mahmutova	57. Bibanović Huse
21.	kćer Mahmutova	58. Bibanović Ibrahim
22.	Altić Meh-agá	59. Bibanović Muharem
23.	Altić Umija poginula u Bihaću	60. Bibanović Mumin
24.	Avdagić Ahmed, i petoro djece	61. Bibanović Salih
25.	Avdagić Mehmed, žena i djeca	62. Bibanović Samil
26.	Avdagić Mehmed	63. Bibanović muškarac iz Dočića
27.	Avdagić Reuf	64. Bojčić Aiša
28.	Avdagić Teufik	65. Bojčić Bećir-Ćoba
29.	Avdagić Zilka	66. žena Bećira Bojčića
30.	Bašić Alija	67. Bojčić Čamila
31.	Bašić Huse	68. Bojčić Emina-Mina
32.	Bašić Ibro	69. sin Bojčić Emine-Mine
33.	Bašić Mahmud	70. Bojčić Hidajet
34.	Bećiragić-zv. Bukarica	71. Bojčić Muho
35.	Bećiragić žena Bukarice zv. Starka	72. Bojčić Omer
36.	Bećiragić Hanka	73. Bojčić Šefkija
37.	Bećiragić Husein	74. Burzić Alija
		75. Burzić Edhem
		76. Burzić Emina
		77. Burzić Hamdija
		78. Burzić Husein

79.	Burzić Mahmut
80.	Burzić Mehmed
81.	Burzić Meleća
82.	Otac Burzić Abdulaha
83.	Crnčević Sabile
84.	Crnkić Fejzo
85.	Crnkić Paša
86.	Crnkić Pašan
87.	Čajić Alija
88.	Čajić Derviš
89.	Čeliković Husein
90.	supruga Čeliković Huseina
91.	otac Čeliković Huseina
92.	Ćehić Derviš
93.	Ćehić Husein
94.	Ćehić Ibrahim-Ibro
95.	Ćehić Ibrahim
96.	Sin Ćehić Smaila
97.	Ćehić Mahmut
98.	Ćehić Mahmut-Hodžica
99.	Ćehić Murat
100.	Ćehić Murat
101.	majka i otac Ćehić Muharema
102.	Ćehić Mahmut-Hodžica
103.	Ćehić Osman
104.	Ćehić Smail
105.	Ćehić Smail-Smajo Tola
106.	žena Smaila Ćehića
107.	Ćemalović Ahmed
108.	Ćemalović Ahmed-Ahmo Sukalo
109.	Ćemalović Ibrahim
110.	Ćemalović zv.Kajkan
111.	žena Salke Ćemalovića zv. Salkinice
112.	otac, majka i brat Ibrahima Čustovića
113.	Ćustović zv. Zabat
114.	žena Ćustović zv. Zabata
115.	Zejneba kćerka Zabatina
116.	Dedić Ajiše

117.	Dedić Dedo
118.	Dedić Kada
119.	Dedić Hasiba
120.	Dedić Munire sa troje djece (tri sina)
121.	Dedić Šaha i njeno četvero djece
122.	Dedić Bilka
123.	Dedić Fatima
124.	Dedić Hasibe
125.	Dedić Hruste
126.	Dedić Redžo
127.	Dedić Sabila
128.	Dedić Rekan
129.	Demirović Adaleta
130.	Demirović B. Ahmet
131.	Demirović M. Ahmet
132.	Demirović Ahmo
133.	Demirović Ajša
134.	Demirović Ajka
135.	Demirović Bajro
136.	Demirović A. Bajro
137.	Demirović Bećo
138.	Demirović Bilka
139.	Demirović Bopoja
140.	Demirović Čamil
141.	Demirović Čatiba
142.	Demirović Dedo
143.	Demirović Edhem
144.	Demirović Ehlimana
145.	Demirović Fata
146.	Demirović Fehim
147.	Demirović Gospa
148.	Demirović Huse
149.	Demirović Husein
150.	Demirović Ibrahim
151.	Demirović Maše
152.	Demirović Mehmed
153.	Demirović B.Meho
154.	Demirović H. Mehо
155.	Demirović Mevluda
156.	Demirović Muharem

157.	Demirović Mujo	198.	Džambegović Mujo
158.	Demirović M. Mustafa	199.	Džigumović Alija
159.	Demirović Muše Mustafa	200.	žena Alije Džigumovića
160.	Demirović S. Mustafa	201.	Džigumovića Džiga
161.	Demirović Mustafa	202.	troje djece Alije Džigumovića
162.	Demirović M. Omer	203.	Džigumović Muharem
163.	Demirović S. Omer	204.	Galijašević Alija i njeno nerođeno dijete
164.	Demirović Osmana	205.	Galijašević Ajša
165.	Demirović Osme	206.	Galijašević Husein
166.	Demirović Smail	207.	Galijašević Omer
167.	Demirović Smajo	208.	Grozdanić Ale
168.	Demirović Suljo	209.	Gutlić Husein-Hafizbegov
169.	Dervišević Alija	210.	Gutlić Ibrahim
170.	Dervišević Bećo	211.	Gutlić Mahmud-Hafizbegov
171.	Dervišević Dedo	212.	Gutlić Osman
172.	Dervišević Fate	213.	Handžić Alija
173.	Dervišević Hate	214.	Handžić Avdaga
174.	Dervišević Huse	215.	Handžić Bećir-Bećo
175.	Dervišević Ibrahim	216.	Handžić Mahmud
176.	Dervišević Osman	217.	Handžić Mehmed
177.	Dervišević Rasim	218.	Handžić Mustafa
178.	Dervišević Sulejman	219.	Hamzić Bego
179.	Dervišević Šaha	220.	Hamzić Salih
180.	Dizdarević Derviš	221.	Hasanagić Hasan
181.	Dizdarević Huse	222.	Harbica Rekan
182.	Dizdarević Ibrahim	223.	Hodžić Islam
183.	Dizdarević Muharem	224.	Hodžić Meho
184.	Dizdarević Muho	225.	Hodžić Muho
185.	Dizdarević Pime	226.	supruga Ibrahima Horića
186.	Dizdarević Redžep-Redžan	227.	Horić Đula
187.	Duračković Bećo	228.	Horić Dževahira
188.	majka Duračković Beće	229.	Horić Hamdija-Hamo
189.	Duračković Čamil	230.	Horić Muharem
190.	Duračković Dedo	231.	Horić Ibrahim
191.	sestra Duračković Muhameda	232.	Horić Rašida
192.	Džafičić Ejub	233.	Hošić Murat
193.	Džananović Husein	234.	Hrle Mehmed
194.	Džambegović Ahmed	235.	Hrle Zuhdo
195.	Džambegović Atifa	236.	Hrnjica Halil
196.	Džambegović Ediba	237.	Hrnjica Hanka
197.	Džambegović Mustafa		

238.	Hrnjica Huse	278.	Kadić Omer
239.	Hrnjica Ibrahim - Merdić	279.	Kadić Sulejman
240.	Hrnjica Mujo	280.	tri člana porodice Kapić
241.	Hrnjica Omer	281.	Kasić Azema
242.	Hrnjica Redžo	282.	Kasić Bego
243.	Hrnjica Smajo-Smajić	283.	Kasić Džafer
244.	Hrnjić Alija	284.	Kasić Fadila
245.	Hrnjić Ale	285.	Kasić Malka
246.	Hrnjić Hatka	286.	Kasić Mehmed
247.	Hrnjić Ibrahim-Ibrica	287.	Kasić Salko
248.	Hrnjić Maho	288.	Kasić Šaban
249.	Hrnjić Mehmed	289.	supruga Kasić Šabana
250.	otac Hrnjić Mehmeda	290.	Kasić S. Šaban
251.	majka Hrnjić Mehmeda	291.	Kasić Šerif
252.	Hrnjić Muharem-Muho	292.	Kasić Osman
253.	Hrnjić Osman i njegova tri sina	293.	Kasić Rasima
254.	Hrnjić Rasim	294.	Kasumović Husein
255.	Hrnjić Salko	295.	Kasumović Ibrahim
256.	Hrnjić Sulejman	296.	Kasumović Muho
257.	Husak Bajrame	297.	Kasumović Saib
258.	Husak Meho	298.	Kasumović Šida
259.	Husak Muho	299.	majka Meše Kasumovića
260.	Husak Šerif	300.	Kolaković Muhamed
261.	Husak Tale	301.	Kolaković Mumin
262.	Ibrahimpahić Esad	302.	Kosović Adem
263.	Ibrahimpahić Mujo	303.	Kosović Adila
264.	Ibrahimpahić Mustafa	304.	Kosović Ale
265.	supruga Mustafe Ibrahimpahića	305.	Kosović Ajša
266.	Ilijazović Aguš	306.	Kosović Bego
267.	sin Ilijazović Aguša	307.	Kosović Ćamka
268.	Islambegović Mumin	308.	Kosović Derviš
269.	Kadić Abdulrahman	309.	Kosović Halka
270.	Kadić Ahmet	310.	Kosović Huse
271.	Kadić Bećo	311.	Kosović Husein
272.	Kadić Began	312.	Kosović Pašo
273.	Kadić Ekrem	313.	Kosović Šaha
274.	Kadić Hase	314.	Kosović Zlata-Demirović i dvoje djece
275.	Kadić Maho	315.	Kosović Zejna
276.	Kadić Mahmut	316.	Kovačević Muhamed
277.	žena Kadić Mahmuta	317.	Kozlica Ale
		318.	Kozlica Džehva

319.	Kozlica Halil
320.	Kozlica Hasan
321.	Kozlica Hase
322.	Kozlica Muho
323.	Kozlica Ramo
324.	Kozlica Ramo
325.	Kozlica Rasim
326.	Kulenović Adem-beg
327.	Kulenović Adil-Mujašov
328.	Kulenović Alija
329.	Kulenović Ahmed
330.	Kulenović Azija-Aza
331.	Kulenović Ešrefa
332.	Kulenović Hamdija-beg
333.	žena Hamdije Kulenovića
334.	Kulenović zv. Hursidbegovce
335.	Kulenović Hasnija
336.	Kulenović Hašija
337.	Kulenović Ibrahim-beg
338.	Kulenović Ibrahim-beg
339.	Kulenović Ismet
340.	Kulenović Jusuf-beg
341.	Kulenović Malić-beg
342.	Kulenović Mahmud-beg
343.	Kulenović Mahmud-beg
344.	Kulenović Mehmed
345.	Kulenović Mustafa
346.	Kulenović Naida
347.	Kulenović Omer-beg
348.	Kulenović Osman
349.	Kulenović Rasema
350.	Kulenović Rifet
351.	Kulenović Safet
352.	Kulenović Vehbjija
353.	Kulenović- zv. Hadžihukince
354.	Kulenović zv. Fenjerbeg
355.	supruga Kulenovića zv. Fenjerbeg
356.	Kulenović zv. Bajbo
357.	Kulenović Mehmed
358.	supruga Kulenović Mehmeda

359.	otac Alije Kulenovića- Alajbegović
360.	majka Alije Kulenovića- Alajbegovice
361.	otac Hamdije Kulenovića- Bajbutovića
362.	Kulenović-Bajbutović-zv. Ćulaber
363.	žena Kulenovića- Bajbutovića-Ćulaberovce
364.	otac Huseina Kulenović-zv. hadžiefendija
365.	majka Huseina Kulenovića
366.	Kumalić Husein
367.	žena Kumalić Huseina
368.	Kumalić Bopoja
369.	Kurtagić Ahmet
370.	Kurtagić Ajka
371.	Kurtagić Bego-Began
372.	Kurtagić Hasan
373.	Kurtagić Nurka
374.	Kurtagić Mahmut
375.	Kurtagić Muharem
376.	Kurtagić Mujaga
377.	žena Kurtagić Mujage
378.	Kurtagić Mujaga
379.	Kurtagić Osman
380.	Kurtagić Reuf
381.	Kurtagić Smajo-Ćundurov
382.	Kurtagić Smail
383.	Kurtagić zv. Čorince
384.	Kurtagić Sulejman
385.	Lepirica Ahmed
386.	Lepirica Salih
387.	Lipovača Ibrahim
388.	Lipovača Mustafa
389.	Mahurkov Mahmut
390.	Mašinović Avdo
391.	Mašinović Bećir
392.	Mašinović Fehim
393.	Mašinović Ibrahim
394.	Mašinović Islam
395.	Mašinović Jusuf

396.	Mašinović Nefisa
397.	Mašinović Mehmed
398.	Mašinović Muharem
399.	Mašinović Murat
400.	Mehadžić Ahmet
401.	Mehadžić Bećo
402.	Mehadžić Enes
403.	Mehadžić Mahmut
404.	otac Enesa Mehadžića
405.	otac Abdulaha Mehadžića
406.	Mehadžić zv. Muhtarić
407.	Mešić Ale
408.	Mešić Arif
409.	Mešić Avdo
410.	Mešić Bego
411.	Mešić Edhem
412.	Mešić Hava
413.	Mešić Husein
414.	Mešić Jusuf
415.	Mešić Kusa
416.	Mešić Osman
417.	Mešić Salko
418.	majka Mešić Smaila
419.	Muharemović Bećo
420.	Muharemović Redžo
421.	Muharemović Smajo
422.	Muheljić Began
423.	Mukanović Ibrahim
424.	Mukanović Meho
425.	Mukanović Meša
426.	Mukanović Murat
427.	Musić Derviš
428.	Mušanović Mustafa
429.	Mušeta Ahmo
430.	Mušeta Džafer
431.	Mušeta Mehmed
432.	Muranović Bećir
433.	Muranović Delva
434.	Muranović Enes
435.	Muranović Fikreta
436.	Muranović Mejra
437.	Muranović Muho

438.	Muranović Mujo
439.	Muranović Muharem
440.	Muranović Šaha
441.	Muranović Zejna
442.	Muranović Zineta
443.	Nuhagić Derviš
444.	Nukić Dedo
445.	Omanović Ajša
446.	Omanović Alija
447.	Omanović Asim
448.	Omanović Bećo
449.	Omanović Mujo
450.	Omanović Redžo
451.	Omerdić Ajka
452.	Omerdić Almasa
453.	Omerdić Džafer
454.	Omerdić Sulejman
455.	Omerdić Vahida
456.	Omerdić Zejna
457.	Palić Džafer
458.	Palić Mustafa
459.	Palić Osman
460.	Pehlivanović Ahmed
461.	žena Pehlivanović Ahmeda
462.	djeca Pehlivanović Ahmeda
463.	otac Čamila Pehlivanovića
464.	majka Čamila Pehlivanovića
465.	Pirić Derviš-šnajder
466.	Ramić Mehmed -Ćoro
467.	Ramić Ramiz
468.	Ramulić Huse
469.	Ramulić Mehmed
470.	Redžić Mine
471.	Redžić Mustafa
472.	Redžić Osme
473.	Salkić Ajka
474.	Salkić Jusuf
475.	supruga Salkić Jusufa
476.	Salkić Mahmut-Maho
477.	Salkić Sulejman
478.	cijela porodica Salkić 4-6 članova

479.	Saračević Ajka	520.	Štrkljević Jusuf
480.	Saračević Alija	521.	Štrkljević Katka
481.	Saračević Hanka	522.	Štrkljević Mehmed
482.	Saračević Hasan	523.	Štrkljević Mustafa-Muste
483.	Saračević Kada	524.	žena Mustafe Štrkljevića
484.	Saračević Mahmut-Tozica	525.	Štrkljević Sadik
485.	Selimović Dedo	526.	djevojčica Štrkljević Sadika
486.	Selimović Omer	527.	Štrkljević Smail i dvoje djece
487.	Selimović Hase	528.	Štrkljević Sulejman
488.	Solaković Bećo	529.	Štrkljević Zejneba
489.	Solaković Pašo	530.	Šušnjar Alija
490.	Stupac Derviša-Deka	531.	Šušnjar Ajka
491.	Stupac Maše	532.	djevojčica Alije Šušnjara
492.	Stupac Safija	533.	Šušnjar Huse
493.	Šabić Agan	534.	Šušnjar Ibrahim -Brkin
494.	Šabić Ahmet	535.	Šušnjar Mustafa
495.	Šahbzović Bećir	536.	Šušnjar Šaban
496.	Šahbzović Ibrahim	537.	Šušnjar Osman -Akić
497.	Šahbzović Suljo	538.	Talić Alija
498.	Šahbzović Sulejman	539.	Talić Mehmed
499.	Šahinović Ale	540.	supruga Talić Mehmeda
500.	Šahinović Bećo	541.	Topić Bajro
501.	Šahinović Derviš	542.	Topić Salih
502.	Šahinović Mehmed	543.	Trupić Hasan
503.	Šahinović Mujo	544.	supruga Hasana Trupića
504.	Šahinović Redžo	545.	Trupić Muharem
505.	Šahinović Smajo	546.	5 članova Hasana i Muharema Trupića
506.	Šahinović Suljo	547.	Tutić Meho
507.	Šehić Bajro	548.	dijete Tutić Halila
508.	Šehić Bego	549.	Vajzović Smail
509.	Šehić Mehmed	550.	Vajzović Sulejman
510.	Šehić Mumin	551.	Vojić Adem
511.	Šehić Redžo	552.	Vojić Ajša
512.	Šehić Šaban	553.	Vojić Bego
513.	Šehović Fate	554.	Vojić Fate
514.	Šehović Murveta	555.	Vojić Fatime
515.	Šiljdedić Derviš	556.	Vojić Husein
516.	otac Edhema Šiljdedića	557.	Vojić Huzeir
517.	Štrkljević Adil	558.	Vojić Jusuf
518.	dvoje djece Adema Štrkljevića	559.	Vojić Maše
519.	Štrkljević Fuad	560.	Vojić Meho

561.	Vojić A. Meho
562.	Vojić O. Melka
563.	Vojić Melka
564.	Vojić Muharem
565.	Vojić Mujesira
566.	Vojić Salko
567.	Vojić Smail
568.	Vojić Zemka
569.	Vučić -sluga u kući Huseina Zelića
570.	Zajkić Bajro
571.	Zajkić Gospe
572.	Zelić Husein-Huća
573.	Zulić Ahmet
574.	Zulić Ajša
575.	Zulić Alaga
576.	Zulić Dedo
577.	Zulić Derviše
578.	Zulić Š.Derviše
579.	Zulić Đulsa
580.	Zulić Fate
581.	Zulić Fatima
582.	Zulić Gospe
583.	Zulić Hamdija
584.	Zulić Huse
585.	Zulić Malić
586.	Zulić Meho
587.	sin Sulejmana Zulića
588.	Zulić Osman
589.	Zulić Šaban

Popis žrtava iz Ljutočke doline¹

¹ Ovo je djelimični popis žrtava a imena žrtava su prikupljena iz knjige Abasa Mušeta, Huseina Alića, iz matičnih knjiga umrlih, iz vlastitim istraživanjima autora i kazivanja preživjelih svjedoka zločina ustanika.